گنجینۂ خرد

یعنی

تاریخ فرشتہ۔ ناسخ التواریخ۔ انوار سہیلی۔ ابوالفضل۔ دیوان سعدی۔
دیوان نشاط۔ سکندر نامے اور شاہنامے کا انتخاب

ہائی سکولوں کے واسطے

سررشتۂ تعلیم پنجاب کے ڈائرکٹر صاحب بہادر کے
حکم سے

منشی گلاب سنگھ اینڈ سنز گورنمنٹ پبلشر سررشتۂ تعلیم
پنجاب نے اپنے مطبع مفید عام لاہور میں چھپایا

سنہ ۱۸۹۵ء

قیمت فی جلد ۲ر ۴ پائی

تعداد جلد ۲۴۰۰

دفعہ ۵

اِعرابوں کے قاعِدے

نمبر شمار	قاعِدے	مِثالیں
١	مخلوط ہے دو چشمی لکھی گئی +	قندھار
٢	نُونِ غُنّہ جو لفظ کے درمیان ہے۔ اُس پر اُلٹا جزم دیا ہے۔ اور جو آخر میں ہے۔ اُس میں نُقطہ نہیں دیا	رانْد۔ جاں +
٣	یاے معرُوف جو لفظ کے آخر ہے۔ وُہ دائرے کی لکھی گئی ہے +	[illegible]
٤	یاے معرُوف کے سوا باقی سب یے لمبی لکھی گئیں +	[illegible] اور [illegible] +
٥	جو واؤ بولی نہیں جاتی۔ اُس کے نیچے آڑی لکیر ہے +	[illegible] +
٦	حرفِ مفتُوح پر وہیں زبر لکھا ہے جہاں واؤ یا یے کے معرُوف اور مجہُول ہونے کا شبہ پڑتا ہے ۱؎	شور۔ سیر +

۱؎ باقی قاعدے اخیر کے صفحے سے دیکھو +

فہرستِ مضامین

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

انتخاب از تاریخِ فرشته

ذکرِ جلال الدین محمد اکبر پادشاه

شیخ ابو الفضل برادرِ شیخ فیضی جزوی و کلّی قضایایے آں پادشاهِ عالیجاه
را در اکبرنامه ثبت نموده - و مؤلفِ ایں اوراق محمد قاسم فرشته که در
صددِ اختصار است - خلاصهٔ آں را دریں کتاب مندرج مے سازد - و
میگوید - وقتے که نصیر الدین محمد همایوں پادشاه از افتادنِ از بام بشدتِ ضعف
گرفتار گشت - ارکانِ دولت و اعیانِ حضرت شیخ جولی را که از معتمدانِ
درگاه بود - جهتِ رسانیدنِ اخبارِ آں حالت بایلغار روانهٔ پنجاب گردانیدند
و او در کلانور سعادتِ ملازمتِ شاهزاده دریافته قضیهٔ سانحه را معروض
داشت * و عقب آں چوں خبرِ رحلت رسید - امرا لوازم تعزیت بجا آوردند - و
باتفاقِ یک دیگر دوم ماهِ ربیع الثانی سنه ۹۶۳ ثلث و ستین و تسعمائة
شهزاده جلال الدین محمد اکبر را که سیزده سال و نه ماه از عمرش گذشته
بود - در کلانور بر تختِ فرماندهی اجلاس دادند * قطعه

گلِ امید شگفت و وزید بادِ مراد — مرادِ خلقِ خدا آں چناں که باید داد
ز دشتِ فتنهٔ دوراں جهاں بشد ایمن — که پادشاهِ جهاں پاے بر سریر نهاد

بیرم خانِ ترکمان باوجودِ منصبِ سپهسالاری و اتالیقی بخدمتِ وکالت

رتبه برسیده متصدی امورِ ملک و مال گردید - و زاینِ بشارتِ جلوس
و استمالتِ سپاه و رعیت باطراف و اکناف فرستاده تمغاجات و راهداری و
سلامانه و پیشکش نواحیِ ممالکِ محروسه را معاف داشت + و نخست شاه
ابو المعالی را که داعیهٔ مخالفت داشت - گرفته در مقام قتل شد - و چوں
آں حضرت که باسمِ شریفش بیشتر بعرش آشیانی و گاه بخاقانِ اکبر [illegible]ا خواهد
شد - از کمالِ ترحم راضی نشد - آں سید را مقید ساخته پیشِ پہلوان
گل گیر کوتوال بلاہور فرستاد + شاه ابو المعالی بعد از چند روز از حبس
گریخته - پہلوان گل گیر از کمالِ خجالت خود را بکشت + تردی بیگ خان حاکمِ
دہلی جمیع اسبابِ پادشاہی را از دہلی مصحوبِ ابو القاسم میرزا ولدِ کامران
میرزا باردوے ظفر قرین فرستاد + و علی قلی خان سیستانی حاکم سنبل و
سکندر خان اوزبک حاکم آگره و بہادر خان حاکم دیپالپور و منعم خان اتالیق
و محمد حکیم میرزا عرایض فرستاده اظہارِ اخلاص و بندگی نمودند + بعده موکبِ
فیروزی اثر بعزمِ استیصالِ سکندر شاه بدامنِ کوهِ سوالک رفت + و ہیں از
جنگ سکندر شاه بمیانِ کوهِ سوالک گریخت + و رامچند راجهٔ نگرکوٹ بدرگاه
آمده نوازشِ بسیار یافت - و ملکِ موروثی باقطاعش مقرر گشت + و از
کثرتِ بارندگی عرش آشیانی بجالندھر در آمده مدتے در آنجا توقف نمود +
در آں اوان سلیمان میرزا کم فرصتی کرده بقصدِ تسخیرِ کابل از بدخشاں
رواں شد + و بعد از وصولِ او منعم خان حاکمِ کابل که سزاوارِ کار دیده
بود - حصاری شده علمِ مدافعت بر افراشت - و خاقانِ اکبر بر آں مطلع شده
محمد قلی برلاس و خانِ اعظم شمس الدین محمد خان اتکه و خضر خان را بمدد
منعم خان فرستاد - چنانچه بعضے بقلعه در آمدند و اکثر بیروں ماندند - و
در مدتِ چہار ماه شب و روز اطرافِ اردوے بدخشانیاں را [illegible]

رسانیده جنگ آوردند، سلیمان میرزا به منعم خان پیغام نمود که اگر در خطبه
نام مرا داخل کنی مراجعت می نمایم، منعم خان بنابر صلاح وقت آن را قبول
آورد۔ و سلیمان میرزا به بدخشان رفت، و در بنگاله هیموی بقال وزیر محمد شاه
عدلی با سی هزار سوار و پیاده و دو هزار فیل که اکثر مست بودند متوجه آگره شد۔
سکندر خان اوزبک تاب مقاومت نیاورده بدهلی رفت، و شادی خان افغان
که او نیز از امرای معتبر عدلی بود۔ بکنار آب رهط آمد، و علی قلی خان
سیستانی که در آن وقت خطاب خان زمانی یافته بود۔ باتفاق امرای مثل
قاسم خان و محمد امین دیوانه و بابا سعید قبچاقی با سه هزار سوار عراقی
و خراسانی از آب رهط گذشته با شادی خان افغان جنگ کرد۔ و او شهره
کشته لشکر ایشان پاره در جنگ گاه کشته شدند۔ و اکثری در حین عبور آب
غرق رفتند۔ چنانکه از سه هزار کس زیاده از دویست سی صد کس زنده
نماندند، و چون هیموی بقال آگره را متصرف گشته متوجه دهلی شد۔
تردی بیگ خان بسرعت باطراف فرستاده امرا را طلب نمود۔ عبدالله خان
و لعل سلطان بدخشی و علی قلی خان اندرابی و میرک خان کولابی وغیره بی توقف
بدهلی آمدند۔ و علی قلی خان سیستانی المخاطب بخان زمان و سکیان او هنوز
بدهلی نرسیده بودند که تردی بیگ خان شتاب زدگی کرده با هیموی بقال
مقابله نمود۔ و هیموی بقال با سه چهار هزار سوار انتخابی و فیلان آسمان
شان از صف قلب جدا شده متوجه بر تردی بیگ خان که با مقابل خود
جنگ در پیوسته بود تاخت۔ و او را از منزل گریزانیده متوجه دیگران شد۔
و ایشان را نیز منهزم ساخته دهلی را قابض گشت۔ و تردی بیگ خان و دیگر
امرا با ایشان گذاشتند۔ که علی قلی خان سیستانی المخاطب بخان زمان
و دیگر امرا و سرداران را با خود متفق ساخته تدارک شکست را نمایند۔ و

یا اینکہ در حوالیِ دہلی بُوده از پادشاه کمک جویند- ازینہا یکے ہم کارے ناکرده بنوشہره شتافتند- و ولایت را خالی گذاشتہ بدشمن سپردند+ علی قلی خاں سیستانی در میرٹھ ایں خبر شنیده چوں تنہا در عہدۂ ضبطِ آں حدود بیروں نے توانست آمد- ناچار او نیز به نوشہره رفت+ عرش آشیانی در جالندھر بریں واقعہ مطلع شده چوں غیر پنجاب جمیع ممالک بتصرف افغاناں درآمده بود- دلگیر گشت+ و ازانکہ بواسطۂ صغرِ سن بامورِ پادشاہی نمی توانست پرداخت- بیرم خانِ ترکماں را بخطابِ بابا نوازش فرموده گفت- کہ جمیع مہماتِ ملکی و مالی را بتو رجوع کردم- ہرچہ صلاحِ دولت دانی- بعمل آورده موقوف بر حکمِ من نداری- و دریں باب بروحِ ہمایوں پادشاه و بسرِ خود سوگند داده اظہار کرد- کہ از دشمنی مردم نیندیشی- و ایں مصراع بخواند- مصراع

دوست گر دوست بود ہر دو جہاں دشمن باش

و آنگاه با جمیع امرا انجمنے ساختہ جانقی زدند- و چوں لشکرِ مخالف را از یک لک سوار بیشتر نشاں میدادند- و عددِ لشکرِ پادشاه از بیست ہزار متجاوز نبود- ہمگی مائل برفتنِ کابل شدند- امّا بیرم خانِ ترکماں جنگِ مخالفاں را مستصوب دیده- خاقانِ اکبر باوجودِ صغرِ سن بریں کنگاش مائل و راغب گشت- و نیز توقّف خضر خواجہ خاں را کہ از نژادِ سلاطینِ مغل بود- و دخترِ بابر پادشاه گلبدن بیگم را در عقدِ ازدواج داشت- حاکمِ لاہور ساخت- و بدفعِ سکندر شاه تعیین کرد+ و خود بنفسِ نفیس عازمِ تادیبِ ہیموے بقال گشتند- در نوشہره امراے گریختہ ملازمت نمودند+ و خان خاناں تردی بیگ را بسببِ تقصیرات وقتیکہ پادشاه بشکار رفتہ بود- بمنزل طلبیده بے سخن در حضورِ خود درونِ سراپرده گردن زد+ و پادشاه ایں خبر در شکارگاه

شنیده - چوں مراجعت نمود - بیرم‌خاں معروض داشت - کہ چوں بتحقیق پیوسته
کہ آں حضرت باوجودِ گناہاں بس بزرگ کہ ازو بوجود آمدہ - از غایت مہربانی در
قتلِ او تامل خواہند فرمود - و عفوِ چنیں تقصیرے دریں وقت کہ لشکرِ
مخالف نزدیک رسید - و مثلِ افغاناں غلبہ بر ممالکِ ہند استیلا یافتہ -
مناسب نبود - ہر آئینہ حکمِ اقدس صریح دریں باب حاصل نکردہ جرأت در
قتلِ وے نمودم + عرش آشیانی زباں بتحسین و آفریں کشادہ عذرش
مسموع داشت + و از ثقات شنیدہ شد - کہ اگر بیرم‌خانِ ترکماں تردی بیگ
را نمے کشت - الوسِ چغتائی بضبط در نیامدہ باز قضیۂ شیر شاہ پیش مے آمد +
و بعد ازاں امراے مغل کہ ہریک خود را کیقباد و کیکاؤس مے پنداشتند - از
بیرم‌خانِ ترکماں در حساب شدہ ہواے سرکشی از سر بدر کردند - و نفاق
بر طرف ساختند + و چوں رایاتِ ظفر آیات از نوشہرہ روانۂ دہلی گردید -
سکندر خاں اوزبک و عبد اللہ خاں و علی قلی خاں اندرابی و محمد خاں جلائرِ
بدخشی و مجنوں خاں قاقشال و دیگر امرا بسپہ‌سالاریِ علی قلی خاں سیستانی
المخاطب بخان زماں کہ امیر الامرا شدہ بود - برسمِ منقلاے رواں شدند -
و جمعے از نوکرانِ خاصۂ بیرم خاں نیز مثلِ حسین قلی بیگ و محمد صادق خاں
پروانچی و شاہ قلی خاں محرم و میر محمد قاسم خاں نیشاپوری و سید محمد بارہہ
و غیر ذلک با امراے منقلاے ہمراہ شدند + و ہیموے بقال کہ در دہلی خود
را راجہ بکرماجیت خواندہ کوسِ تکبر و غرور مے نواخت - شادی خانِ افغان
و دیگر امراے افغاں را بخود ملحق ساختہ با لشکرے بسانِ مور و ملخ
باہنگِ جنگ استقلال نمود - و جمعے از سردارانِ عمدۂ افغاں را با توپخانۂ
عظیم بمقابلِ افواجِ منقلاے پادشاہی پیشتر رواں کرد - و آنہا خود از افواجِ
مغل متوہم گشتہ بحالِ ابتر بر گشتند - و توپخانہ را یکقلم باختند +

هیموی بقال چوں بنواحی پانی پت رسید۔ و خبر قرب وصول افواج چغتائی
شنید۔ فیلاں را کہ اعتماد تمام بر آنہا داشت۔ بسرداران بزرگ قسمت کرد۔
تا بر آنہا سوار شدہ بلوازم حرب پردازند۔ و علی قلی خاں سیستانی المخاطب
بخان زماں صباح روز جمعہ دوم محرم سنہ ۹۶۴ اربع و ستین و تسعمائۃ بتہیۂ
صفوف پرداختہ مستعد قتال شد۔ و از طرفین مردان مرد و طالبان نبرد
و شبدیزان تازی نژاد بجولاں در آوردہ داد کوشش و کشش دادند۔ و مغلاں
کہ قتل تردی بیگ خاں مشاہدہ کردہ بودند۔ چوں پاے ثبات متزلزل
نمے ساختند۔ بارے ہیموی بقال بر فیل ہوائی نام سوار شدہ و با سی و چہار
ہزار سوار کار گزار از فوج قلب جدا گشتہ افواج پیش را در یک
طرفۃ العین برہم زد۔ و بلا توقف متوجہ صفوف قلب کہ محل قرار
علی قلی خاں سیستانی بود۔ گردید۔ بہادران بیرم خانی کہ در آں صف بودند
شرائط شجاعت بجا آوردہ در استعمال آلات حرب تقصیرے نکردند۔ دریں
اثنا تیرے بچشم ہیموی بقال رسیدہ۔ ہر چند کہ کاری نبود۔ [illegible]
رواں شد۔ افغاناں بیدل شدہ راہ گریز پیش گرفتند۔ و ہیموی بقال
باوجود آں حال تیر را بیروں کشیدہ چشم را بر رومال بست و با اندک مردم سراسیمہ
ہر طرف جہد میکرد۔ دریں وقت شاہ قلی خاں محرم بفیل ہیموی بقال رسیدہ غافل
ازیں کہ مرکوب ہیموی بقال است۔ قصد فیلباں نمود۔ و فیلباں براے حفظ خود از
حال ہیموی بقال خبر داد۔ شاہ قلی خاں از مساعدت بخت خوشحال گشتہ فیل و
فیلباں را مع ہیموی بقال از میان معرکہ بکنار آوردہ روانۂ خدمت پادشاہ
شد۔ و مغلاں تعاقب افغاناں نمودہ آں قدر مردم کہ [illegible] از تعداد آں
عاجز بود۔ بقتل آوردند۔ شاہ قلی خاں چوں ہیموی بقال را بنظر پادشاہ کہ
[illegible] دو سہ کروہ عقب [illegible] آمدہ بود آوردہ پادشاہ [illegible] بیرم خانی [illegible]

بفرق او رسانید - و آنگاه بیرمخان بدست خود گردنش زده سرش را بکابل و جسدش را بدهلی فرستاد - و زیاده از هزار و پانصد فیل بدست لشکر منصور افتاد + و پادشاه بدهلی تشریف آورده ملا پیر محمد شروانی را که وکیل بیرمخان ترکمان بود بطرف میوات فرستاد - تا اهل و عیال و خزانهٔ هیموے بقال را که در آنجا بود - بدست آورده بسیارے از افغانان که در آنجا بودند - بقتل رسانید + و در خلال این احوال لشکر قزلباش بسپاهیگی سلطان حسین میرزا بن بهرام میرزا بن شاه اسمعیل صفوی بموجب حکم شاه طهماسپ صفوی بحوالی قندهار آمده محاصره کرد - و بعد از سعی بسیار از تصرف محمد شاه قندهاری که از نوکران بیرمخان ترکمان بود - بر آورده قابض گشت و خضر خواجه خان هم با سکندر شاه جنگ کرده بعد از شکست به لاهور گریخت + حضرت عرش آشیانی بمقتضاے آنکه مصرعه جهانگیری توقف بر نتابد

بدفع سکندر شاه عازم پنجاب شد + سکندر شاه که بکلانور آمده بود - قدرت مقاومت در خود ندیده بقلعهٔ مانکوت که سلیم شاه از براے دفع گکهران میان کوهستان بالاے کوه مرتفعی ساخته بود - در آمده متحصن شد - پادشاه آنجا رفته قریب سه ماه مقام فرمود + و در آن ایام والدهٔ عرش آشیانی و دیگر بیگمات و اهل و عیال امرا و سپاهیان که تا آن غایت در کابل بودند - همراه امراے که بطلب منعم خان رفته بودند - رسیدند - و محمد حکیم میرزا بموجب حکم با والده و همشیرهٔ اعیانیهٔ خود در کابل مانده - و ایالت آن ملک بوے تعلق گرفت - و منعم خان اتالیق وے گشت + و چون مدت محاصرهٔ قلعهٔ مانکوت بشش ماه کشید - سکندر شاه عاجز آمده باستدعاے قدوم یکے از امراے معتبر نمود - که بعد از عرض مدعا بموجب حکم کار بندد + خان اعظم شمس الدین

محمد خان اتگه بقلعه رفت ✤ و سکندر شاه باو گفت - که بواسطهٔ کثرت جرائم طاقت ملازمت پادشاه ندارم - لیکن پسر خود شیخ عبد الرحمن را بدرگاه فرستاده خود به بنگاله میروم - و اطاعت میکنم ✤ خان اعظم شمس الدین خان اتگه خود بر گشته بعرض رسانید - و آن بدرجهٔ قبول افتاده ✤ شیخ عبد الرحمن در ماه رمضان سنهٔ ۹۶۴ اربع و ستین و تسعمائة بحضور آمده چند زنجیر فیل پیشکش گذرانیده - سکندر شاه راه یافته به بنگاله رفت ✤ عرش آشیانی قلعه را بمردم درگاه سپرده عازم لاهور شد - و در اثنای راه به بیرمخان ترکمان انحراف مزاج دست داده - چند روز سواری نکرد ✤ روزے پادشاه دو فیل نامی بجنگ انداخت - و آنها جنگ کنان نزدیک بخیمهٔ بیرمخان ترکمان رفتند - و غوغاے تماشائیان بلند شد ✤ بیرمخان را بخاطر رسید - که این امر باشارهٔ پادشاه است - پس بماهم اتگه پیغام داد - که باعث گذاشتن فیلان مست قریب منزل این دولتخواه چیست؟ اگر سخنے غیر واقع بموقف عرض رسیده باشد - و آن موجب غبار خاطر اشرف بود - باعلام آن منت بخشند ✤ ماهم اتگه آنچه بیان واقع بود - جواب داد - که آمدن فیلان بآن نواحی اتفاقیست - نه بفرمودهٔ کسے - درین صورت خاطر بیرمخان تسلی نشد - تا آنکه بلاهور آمد - و خان اعظم شمس الدین محمد خان اتگه که بیرمخان ازو بدگمان بود - بمنزلش رفته سوگند یاد کرد - که در خلا و ملا سخنے که باعث کلفت خاطر اقدس شود - گفته نشده ✤ عرش آشیانی در پانزدهم شهر صفر سنهٔ ۹۶۵ خمس و ستین و تسعمائة عازم دهلی گشته شکار کنان و صید افگنان در بیست و پنجم ماه جمادی الثانی بمقصد رسید - و در اثناے راه در موضع جالندهر ازدواج سلیمه سلطان بیگم دختر میرزا نور الدین محمد خواهرزادهٔ

ہمایوں پادشاہ بہ بیرم‌خان بحکم اکبر پادشاہ واقع شد + و درین سال از
امیر الامرا علی قلی خان سیستانی المخاطب بخان زمان کہ از امرای
پنجہزاری بود - و حکومت صوبۂ شرقی داشت - امرِ نا شایستہ سرزدہ
موجب رنجش خاطرِ حضرت شد + و درین اثنا مصاحب بیگ ولد خواجہ
کلان بیگ نظر بر حقوق سوابق آبا و اجدادِ خود کردہ با بیرم‌خان ترکمان
کہ صاحب سی ہزار سوار بود - بر وفق رضا سلوک نمیکرد - و باوجود نصیحت
اصلاً متنبہ نمی شد - لاجرم در دہلی بفرمودۂ بیرم‌خان بقتل آمد - و شورش
عظیم در امرای چغتائی افتاد - پادشاہ دلگیر شدہ در محرم سنۂ ست
و ستین و تسعمائۃ از راہِ دریا باگرہ رفت + و ہنوز غبارِ قتلِ
مصاحب بیگ از خاطرہا محو نشدہ بود - کہ بیرم‌خان ترکمان از استیلای
ملا پیر محمد بہ تنگ آمدہ در مقام استیصالِ او گشت - چہ کہ بخیال
رتبت استادیِ پادشاہ و تقرب او داشت - امرا و ارکانِ دولت بخانۂ او
رفتہ اکثر اوقات بار نمی یافتند + و درین اثنا ملا پیر محمد رنجور شدہ و
بیرم‌خان بعیادت او رفت - غلام دربانش پیش آمدہ گفت چندان توقف
باید - کہ خبرِ ورودِ شما درونِ خانہ برسد - و اذنِ دخول حاصل شود +
بیرم‌خانِ ترکمان بغایت بر آشفت - و ملا پیر محمد بعدِ آگاہی بیرون
آمدہ عذر خواہی کردہ دروں برد - و باوجود آن زیادہ از یک نفر از
ہمراہانِ بیرم‌خان اذنِ دخول نیافت - و این صحبت ضمیمۂ کدورات سابقہ شدہ
بیرم‌خانِ ترکمان بے رخصت پادشاہ ملا پیر محمد را کہ نوکرِ چہل سالۂ او
بود - در قلعۂ بیانہ محبوس ساخت - و بعد از چند روز بجانب گجرات
اخراج فرمود - و در کشتی نشانیدہ روانۂ مکۂ معظمہ کرد - و حاجی محمدخانِ
سیستانی را بجای ملا پیر محمد وکیلِ خود ساختہ شیخ گدائی ولدِ شیخ

جمال دهلوی شاعر را که بوقت فترات شیر شاه که بیرمخان بگجرات افتاده بود
بخدمات پسندیده بتقدیم رسانیده بود - بمنصب صدارت و امارت رسانید +
و بمحبت ملا پیر محمد چون بیش از پیش موجب کلفت خاطر پادشاه شد -
بیرمخان در مقام تدارک گذشته حکایت تسخیر قلعهٔ گوالیار را درمیان آورد -
و چندگاه او را مشغول داشت + و ازینکه قلعهٔ گوالیار را سلیم شاه جای
نشست خود ساخته بود - و سهیل خان نام غلامی از غلامان سلیم شاه
بحکم محمد شاه عدلی بضبط آن قیام داشت - بر ارادهٔ بیرمخان مطلع
شده به رام شاه که از نسل راجه مان سنگهه بود - پیغام کرد - که آباء و
اجداد تو حاکم این قلعه بوده اند - و من از ضبط این قلعه در جوار
چنین پادشاهی عظیم الشان عاجزم - عوض قلعه آنچه مناسب دانی - مرا
داده قلعه را متصرف شو + رام شاه آن لطیفه را از لطایف غیبی دانسته
متوجه قلعه شد - و اقبال خان جاگیردار آن طرف باشارت بیرمخان سر راه
برو گرفته بعد از کشش و کوشش فراوان رام شاه را بجانب ولایت رانا
گریزانید - و قلعهٔ گوالیار را قبل کرد + و سهیل خان غلام کس نزد
بیرمخان ترکمان فرستاده اظهار اطاعت کرد + بیرمخان بعرض اقدس رسانید
حاجی محمد خان را از جانب خود بدانجا فرستاد - تا قلعه را متصرف شده سهیل خان
را بدلاسای تمام بدرگاه آورد - و علی قلی خان سیستانی المخاطب بخان زمان
نیز که در صدد رفع کدورت پادشاه بود - در آن سال سرکار جونپور و بنارس
را تا کنار آب گنگ که بعد از شکست نصیر الدین محمد همایون پادشاه در
تصرف افغانان بود - بضرب شمشیر آبدار مستخلص گردانیده داخل ممالک
محروسه نمود - بنا بر آن نسبت باو پادشاه در مقام عنایت شده هر دو
سردار را بخلعت و کمر و شمشیر مرصع و دیگر الطاف نوازشات فرمودند +

غایتش در ماهِ رجب آں سال شیخ محمد غوث برادرِ شیخ بہلول کہ حقِّ خدمت
برآں دودماں داشت - و بوقتِ استیلاے افغاناں بگجرات رفتہ بود -
دریں وقت با فرزنداں و مریداں بدرگاہ آمد - و چوں از بیرم خاں گوشۂ
خاطرے ندید - باز بگوالیار کہ مسکنِ قدیم او بود - رفت + خاقانِ اکبر بارِ
دیگر بر سرِ ایں مقدمہ از بیرم خانِ ترکماں بغایت آزردہ شد + و بیرم خاں
بواسطۂ مشغولیِ پادشاہ بہادر خاں برادرِ کوچکِ علی قلی خانِ سیستانی را کہ
از امراے پنجہزاری بود - از دیپالپور طلبیدہ با لشکرِ بسیار بہ تسخیرِ مالوہ کہ
در تصرّفِ باز بہادر بود - تعیین فرمود + اتفاقاً در آں مدّت پادشاہ میلِ
شکار کردہ بیرم خانِ ترکماں را جہتِ سرانجامِ مہام در آگرہ گذاشت - و
شکارکناں چوں بسکندرآباد از اعمالِ دہلی رسید - ماہم انگہ و ادہم خاں
کہ اعدا عدوِّ بیرم خاں بودند - بعرض رسانیدند - کہ والدۂ حضرت در دہلی
تشریف دارند - و رنجوری بہم رسانیدہ اند - اگر بعیادتِ آں جناب قدم رنجہ
فرمایند - باعثِ خوشنودیِ مریم مکانی خواہد شد - لہذا پادشاہ متوجّہِ دہلی
گشت + شہاب الدین احمد خان نیشاپوری کہ از امراے پنجہزاری بود -
و خویشِ ماہم انگہ مے شد - و او ہم حکومتِ دہلی داشت - باستقبال آمدہ
پیشکشِ بسیار گذرانید - لیکن روزے باتفاقِ ادہم خاں معروض داشت -
کہ بیرم خانِ ترکماں آمدنِ پادشاہ را بایں صوب از استدعاے ایں بندگان
دانستہ مانندِ مصاحب بیگ ما را بقتل خواہد رسانید - اگر ما را رخصتِ
مکّہ و اماکنِ شریفہ فرمایند - براے شما بدعا گوئی قیام خواہیم نمود + پادشاہ
اگرچہ ازیں سخنِ بسیار متاثر شد - امّا نظر بر حقوقِ خدماتِ نمایانِ بیرم خاں
داشتہ چوں نخواست کہ یکبارگی او را معزول و مستاصل سازد - خطّے بخطِّ
خود کردہ بہ بیرم خاں نوشت - کہ من بارادۂ خود جہتِ عیادتِ مریم مکانی

حرکت این صوب نموده ام- شهاب الدین احمد خان و ادہم خان اتکه در آمدن
من بدین جانب دخلے ندارند- پس اگر باستمالت نامه بخط و مهر خود بنام ایشان
بفرستند- موجب تسلی آں جماعت خواہد شد+ و شهاب الدین احمد خان چوں
این قدر راهِ سخن یافت- در مجلس اقدس بآواز بلند سخنانیکه مشتمل بر مخالفت و بدبیانی
بیرم خان بود- گفتن آغاز کرده یکباره خاطرِ اشرف را متغیر ساخت + بیت
هر چند باغیار بنهایت نظرے هست گوئیم بدیشان که سخن را اثرے هست
بیرم خانِ ترکمان از نوشتهٔ پادشاه سراسیمه شده عرضداشتے مشتمل بر آنکه حاشا
نسبت بنجے که بمراسم نیکو بندگئ این درگاه قیام نماید- بدی در خاطر
خیر خواه باشد- بقلم آورده مصحوب حاجی محمد خان سیستانی و رسول بیگ
بدہلی فرستاد- مگر چوں کار از دست رفته بود- کسے گوش بسخن ایشان
نکرده هر دو مقید و محبوس گشتند- و این خبر انتشار یافته امرا و منصبداران
فوج فوج از بیرم خان جدا شده راهِ دہلی پیش گرفتند+ و شاه ابوالمعالی
که در لاہور از بند گریخته نزدِ کمال خانِ گکهر رفته بود- کمال خان را تحریک به
تسخیر کشمیر نمود + و چوں کمال خان بوسوسهٔ او بکشمیر رفته بعد از جنگِ
صعب شکست یافت- وے را از خود جدا ساخت + و شاه ابوالمعالی بدیپالپور
رفته نسبت به بهادر خان ارادهٔ غدر نموده- بهادر خان سیستانی او را گرفته
بجانب سند اخراج کرد+ شاه ابوالمعالی از آں طرف بگجرات آمد- و در آنجا
خونے کرده بجون پور نزدِ علی قلی خان سیستانی المخاطب بخان زمان رفت+
علی قلی خان بموجب اشارهٔ بیرم خانِ ترکمان درین وقت که پادشاه در
دہلی بود- به آگره فرستاد- بیرم خان او را در قلعهٔ بیانه محبوس ساخت+
چوں رنجش پادشاه را از حد افزوں دید- سخت در فکرِ آں شد- که بمالوه
رفته و آں حدود را مسخر ساخته علم استقلال بر افرازد- و باین نیت از آگره به بیا

رفت و چون بهادر خان و دیگر سرداران را که بجانب مالوه رفته بودند - پیش خود طلبید
بسیارے از امرا که اعتماد تمام بر ایشان داشت - ازو جدا شده پیش ایشان رفتند * و بیرم خان
ترکمان خار ادبار در پاے بخت خود شکسته دید - از رفتن مالوه پشیمان شد - و
شاه ابو المعالی را از بند خلاص کرده خواست که بجونپور رود - و باتفاق علی قلی خان
سیستانی المخاطب بخان زمان که دست گرفتهٔ او بود - افغانان بنگاله را زیر کرده آن
حدود را متصرف گردد - اما بعد از آنکه چند منزل روانهٔ آن طرف شده بود - از آن
نیز پشیمان گشته بعزیمت حج راه ناگور پیش گرفت - و جمعے از امرا را مثل بهادر خان
و اقبال خان وغیره که تا آن ساعت ازو جدا نشده بودند - رخصت درگاه نموده
بحوالی ناگور رسید - باغواے بعضے از مفسدان فسخ عزیمت مکهٔ معظمه کرده در صدد
فراهم آوردن خیل و حشم شد - که تا پنجاب رفته در آن حدود بسر برد * پادشاه این
معنی را واقف شده میر عبد اللطیف قزوینی را که بعد از ملا پیر محمد معلم پادشاه شده بود
نزد بیرم خان ترکمان فرستاده پیغام کرد - که تا آن زمان که همگی خاطر اشرف
باشتغال سیر و شکار مصروف بود - رضاے همایون ما در آن بود - که آن
خان بابا متکفل مهمات پادشاهی باشد - اکنون چون داعیه آن است - که
مهمات خلائق بنفس نفیس باز رسیم - مے باید که آن دولتخواه دامن از
اشتغال دنیوی برچیده عازم حج شود - و آینده پیرامون هوا و هوس
نگردد * بیرم خان بمقتضاے این بیت

سر زمانه بباید نهاد و گردن طوع   که هرچه حاکم عادل کند همه داد است

اظهار انقیاد نموده علم و نقاره و فیل و جمیع اسباب پادشاهی را مصحوب
حسین قلی بیگ ذو القدر روانهٔ درگاه نمود - و خود باز دیگر متوجه
ناگور شد - که از راه گجرات بمکه رود * و نیز ولی بیگ ذو القدر و
اسمعیل خان که نسبت خویشی با بیرم خان داشتند - و شاه قلی خان محرم

و حسین خان تکلو و شیخ گدائی و خواجه مظفر علی تربتی که پیش دیوانش بود
و کسانیکه از آنها اعتبارے مے توان گرفت- همراهش او بودند- و باقی که
تربیت کرده او بودند- و سالهاے دراز با او بسر برده خود را از یاران
وفادارے شمردند- گاه و بیگاه فوج فوج جدا شده بخدمت پادشاه رفتند-
و اسپ و شتر آنچه در اردو یافتند بردند- و شاه ابو المعالی از جملهٔ ایشان
بود + رهنمایش او بوقت سواری بکورنش پادشاه آمد- همچنان بالاے اسپ
سر فرود آورد- که آن ادا موافق مزاج پادشاه نیامده- تقیید کرده + بیرم خان
ترکمان بعد از فرستادن اسباب پادشاهی از ناگور گذشته به بیکانیر رفت-
و چند گاه در آنجا مانده باز از رفتن مکهٔ معظمه پشیمان شد- و بناگور آمد +
پادشاه آن را شنیده از دهلی به پرگنهٔ جهجهر رفت + درین وقت ملا پیر محمد
اقوال پیر اقبال بیرم خان ترکمان را شنیده خود را بدرگاه رسانید- و
خطاب پیر محمد خان و طوق و علم و نقاره یافته با لشکر بسیار بر سر
بیرم خان تعیین شد + و رایات جلال بدهلی معاودت کرده فرمان بطلب
منعم خان بکابل رفت + بیرم خان از تعیین شدن ملا پیر محمد المخاطب
به پیر محمد خان بغایت آزرده و اندوهگین شده در مخالفت اصرار ورزیده
و مستعد جواب شد + ملا پیر محمد تعاقب از دست داد + و بیرم خان چون
بقلعهٔ بهتنده رسید- اهال و اثقال زیادتی را در آن قلعه که بتصرف یکے
از نوکران او که شیر محمد خان نام داشت- بود- گذاشت- و بگذشت + و شیر محمد خان
کاشته اسباب و اموال او را داخل متعلق خود پنداشته مردم بیرم خان را
بخواری تمام از قلعه بدر کرد + و بیرم خان بجانب دیپالپور که حکومت آنجا
با یکے از متعلقان قدیم او موسوم به درویش محمد اوزبک بود- روان شد-
و چون آن بلده نزدیک شده خواجه مظفر علی دیوان خود را بطلب او فرستاد

درویش محمد اوزبک خلاف متوقع پیش آمده خود نیامد۔ و خواجہ مظفر علی دیوان را نیز مقید کردہ بخدمت پادشاہ فرستاد ٭ بیرم خان کہ اندیشے نہایت چشم یاری و اعانت داشت متنبہ و پریشان بجالندھر رفت ٭ عرش آشیانی ملا پیر محمد المخاطب بہ پیر محمد خان را بحضور طلبیدہ خان اعظم شمس الدین محمد خان اتکہ را با فرزندان و برادران و جمعے دیگر از امرا بضبط پنجاب و دفع فتنۂ بیرم خان ترکمان نامزد فرمود٭ خان اعظم شمس الدین محمد خان اتکہ در نواحی قلعۂ ماچھی واڑہ بہ بیرم خان ترکمان رسیدہ جنگ درگرفت۔ و دلاوران طرفین مانند امواج بحر اخضر بیکدیگر در افتادہ تا ہم قوت در جگر داشتند۔ داد مردی و تہور دادند ٭ نظم

بشمشیر فولاد و تیر خدنگ گذرگاہ کردند بر مور تنگ

سپاہے چو زنبور با نیشتر ز غوغاے زنبور ہم بیشتر

ولی بیگ ذو القدر و اسمٰعیل قلی خان و پسرش حسین خان و شاہ قلی خان محرم آثار شجاعت و مردانگی بظہور آوردہ اکثر صفوف خان اعظم شمس الدین محمد خان اتکہ را بر ہم زدند۔ اما آخر الامر کفران نعمت کار خود کردہ چون خان اعظم شمس الدین محمد خان بر قلب بیرم خان حملہ آورد۔ ولی بیگ ذو القدر و دیگر مردم منتشر گشتہ شدہ۔ بیرم خان ترکمان بجانب کوہستان سوالک گریخت ٭ و بعد ازین فتح عرش آشیانی خواجۂ عبد المجید ہروی را بخطاب آصف خان نواختہ ضبط دہلی در عہدۂ او مقرر فرمود۔ و خود عازم لاہور شدہ۔ چون بہ لدھیانہ رسید۔ منعم خان از کابل آمدہ بخطاب خان خانان و منصب وکالت سر افراز گشت ٭ و چون موکب پادشاہی نزدیک کوہستان سوالک رسید۔ جمعے از مردم پادشاہی بجا بجا بکوہستان سوالک درآمدند۔ و زمینداران آنجا بحمایت بیرم خان

ترکمان در جاے تنگ ایستاده جنگ کردند - و چوں مغلوب گشتند -
بیرم خان عاجز شده جمال خان نامے غلام معتمد خود را بدرگاه فرستاد -
و حقوق سابقه را شفیع گناهان خویش ساخته امان خواسته + عرش
آشیانی ملا عبد الله سلطانپوری المخاطب بمخدوم الملک را جهت استمالت
نزد وے فرستاده + بیرم خان باتفاق ملا عبد الله سلطان پوری در
ماه ربیع الثانی سنه ۹۶۸ شان و شکوه و تجملات متوجه ملازمت پادشاه
شد - و بموجب حکم امرا و ارکان دولت باستقبال شتافته باعزاز و اکرام
تمام بمجلس پادشاهی در آوردند + بیرم خان دستار در گردن افگنده و سر
در پاے ولی نعمت نهاده بهاے های بگریست + پادشاه بدست مرحمت
سرش را برداشته بجاے قدیم او بنشاندند - و براے رفع خجالت بخلعت
خاص مشرف گردانیده گفت - اگر میل سپاهیگری داشته باشی - ولایت
کالپی و چندیری را بتو ارزانی مے دارم - و اگر خواهی مصاحب مجلس علیه
باشی - نزد خود نگاهداشته مصاحبانه سلوک مے نمایم - و اگر عزیمت طواف
حرمین شریفین داشته باشی - باحسن وجوه روانه مکه معظمه مے سازم +
بیرم خان گفت - که در قواعد اخلاص و اعتقاد هنوز قصورے و فتورے
راه نیافته - و این همه تردد بواسطه آں بود - که بملازمت رسیده غبار
ملال از خاطر اقدس زائل سازم - الحمد لله چنانکه مے خواستم میسر شد -
اکنون داعیه خیر اندیش آنست - که به اماکن شریفه رفته بدعاے ازدیاد
جاه و جلال مشغول باشم + پادشاه پنجاه هزار روپیه داده رخصت حج
فرمود - و خود ازو جدا شده از راه حصار فیروزه شکار کنان باگره
تشریف برد + و بیرم خان متوجه گجرات شد - تا در یکے از بنادر
آں ولایت بکشتی نشسته روانه مکه معظمه گردد - و چوں به پٹن گجرات

که حکومت آنجا از جانب پادشاه گجرات بموسیٰ خان لودهی تعلق داشت
رسید - و در ظاهر آن فرود آمد - در شب چهاردهم جمادی الاولیٰ سال
مذکور با جمعی از سازنده و خواننده بتفریح کولاب سهسنگ رفت - و در
کشتی نشسته بر روی آب سیر فرمود - و سهس بزبان هندی هزار را
گویند و یک بتخانه را خوانند - و چون یک هزار بتخانه در آن کولاب واقع
شده - باین نام موسوم گشته ؛ بیرم خان بعد از استیفای تفریح و تماشا
وقت صبح از کشتی بر آمده متوجه منزل خود شد - در آن اثنا مبارک خان
نامی افغان لوحانی که پدرش در جنگ هیموی بقال بدست نوکرانِ بیرم خان
کشته شده بود - خیالِ انتقام کرده به بهانهٔ ملاقات پیش آمد - و بوقت
مصافحه بیرم خان را چند خنجر زده شهید ساخت ؛ قطعه

بیرم بطواف کعبه چون بست احرام   در راه شد از شهادتش کار تمام
در واقعه هاتفی پئی تاریخش   گفتا که شهید شد محمد بیرام

افغانان بعده هجوم آورده اردوی خانِ شهید را تاراج کردند - پس
محمد امین دیوانه و بابا زنبور و دیگر ملازمانِ بیرم خان پسرش میرزا عبدالرحیم
را که چهاردهم صفر سنه ۹۶۴ اربع و ستین و تسعمائة متولد شده - و در آن
وقت چهار ساله بود - با والده اش که دختر جمال خان عم زادهٔ حسن خانِ
میواتی باشد - باحمد آباد گجرات بردند - و اعتماد خان حاکم احمد آبادِ گجرات
میرزا عبدالرحیم را بخدمتِ اکبر پادشاه فرستاد - چنانچه احوال او و ترقیات
بعد ازین مذکور خواهد شد ؛ القصه بیرم خان از امرای بزرگ این
خاندان است - و آبا و اجدادِ او در خدمتِ اولادِ امیر تیمورِ صاحبقران
صاحبِ جاه و منصب بودند ؛ و نسبت او برین نهج است - محمد بیرم خانِ
ترکمان بن سیف علی بیگ بن یار علی بیگ بن شیر علی بیگ و شیر علی از

اتحادِ علی شکرِ ترکمانِ بہارلو شست + وقتیکہ زوزن حسن سلطان بر عراق
مشغول شد - و سلطان ابو سعید میرزا شہادت یافت - شیر علی بیگ ازاں
حدود بحصار و شادمان نزدِ میرزا سلطان محمود بن سلطان ابو سعید میرزا
رفت - و چوں از میرزا التفاتے ظاہر نشد - بولایت کابل آمدہ بعد از
شش ماہ با ہشتصد جوانِ کار آمدنی بقصدِ تسخیرِ شیراز و ارادۂ پادشاہیِ
آنجا روانۂ فارس شد - و در اثنائے راہ جمعے دیگر از ترکمانان و سیستانی
وغیرہ با او ہمراہ شدہ با جمعیتِ خوب بشیراز رسید + و جماعتے از امرائے
زوزن حسن بمدافعہ برخاستہ - شیر علی بیگ شکست یافت - و اموال و
اسباب باختہ با حالِ پریشان متوجہِ خراسان شد - لیکن در راہ ہر جا کہ
میرسید - دست انداز کردہ سامان و سرانجام سپاہ مے نمود + و امرائے
میرزا سلطان حسین حاکمِ ہرات واقفِ آں شدہ بر سرِ راہِ او آمدند -
شیر علی بیگ در جنگ کشتہ شد - و فرزنداں و ملازمانِ او متفرق شدہ -
پسرِ بزرگش یار علی بیگ بقندز رفت - و نوکرِ خسرو شاہ شد + و چوں
بابر پادشاہ چنانچہ گذشت - جمعیتِ خسرو شاہ را متصرف شد - یار علی بیگ
و ولدش سیف علی بیگ ملازم بابر پادشاہ شدند - و بعد از فوتِ یار علی بیگ
سیف علی بیگ قائم مقامِ پدر شدہ غزنین را باقطاع یافت - و چوں او نیز در غزنین
در گذشت - پسرش محمد بیرم خان کہ طفلِ خورد سال بود - نزدِ خویشانِ
خود بہ بلخ رفت - و بیامنِ برکتِ ایشاں بقدریکہ باید - تحصیلِ علوم
و کسبِ کمالات کردہ - چوں بسنِ رشد و تمیز رسید - بکابل آمدہ در سلکِ
نوکرانِ شاہزادہ نصیر الدین محمد ہمایوں منتظم گشت - و بواسطۂ حسنِ
سلوک و اخلاقِ پسندیدہ و طبعِ موزوں و ذکاوت در علمِ موسیقی منظورِ
نظرِ التفاتِ شہزادہ نصیر الدین شدہ از مصاحباں گردید - و در شانزدہ سالگی

در یکے از معارک لوازم شجاعت و دلاوری بجا آورده شہرت عظیم پیدا کرد۔
و بابر پادشاه آں خبر شنیده محمد بیرم خاں را پیش خود طلبید۔ و بمکالمه
و ہمرہائے خویش سرفراز ساخت۔ و چوں آثار قابلیت در وے مشاہده
کرد۔ حکم فرمود۔ کہ پیوستہ ہمراه شاہزاده بمجلس بہشت آئین مے آمده باشد
و بعد ازآں رسید بجائیکہ رسید۔ بیرم خان ترکمان بغایت رعیت پرور
و پرہیزگار بوده ہمیشہ با اہل فضل و دانش صحبت مے داشت۔ و خواننده
و سازنده دائم الاوقات زنگ غم از آئینۂ خاطر حضار مجلس او مے زدودند۔
و ہم ترتیب و آداب پادشاہی بغایت نیکو مے دانست۔ و در زیب و زینت
کہ لازمۂ اہل دنیا ست۔ بسیار مے کوشید۔ و در نظم و نثر بے نظیر بود۔
و دیوان ترکی و فارسیئ او متداول ست۔ و در منقبت ائمۂ معصومین
علیہم السلام قصائد غرا بسیار دارد۔ قصہ کوتاه خاقان اکبر در اواخر
ایں سال ادہم خاں اتگہ را باستعداد تمام بتسخیر مالوه نامزد فرمود۔ و
باز بہادر کہ در سارنگ پور اوقاتش بعیش و عشرت مے گذشت۔ وقتے
مطلع شد۔ کہ لشکر مغل بده کروہی رسید۔ پس ازآں از صحبت زنان
مغنیہ برخاستہ در ظاہر آں بلده عزیمت جنگ نمود۔ اما ہمیں کہ بہادران
چغتائی کمان گوشہ نشیں و تیر رفتہ آہیں گرفتہ روے بوے آوردند۔
در حملۂ نخستیں تاب صدمات آنہا نیاورده با دیدۂ گریاں و دل بریاں
بجانب برہان پور گریخت۔ ادہم خاں ولایت مالوه را بامرا تقسیم کرده
جمیع اسباب شاہئ باز بہادر را با کنیزان مغنیۂ او متصرف شد۔ و
از آنہا بجز چند زنجیر فیل چیزے دیگر بجہت پادشاه نفرستاد۔ بنابر آں
پادشاه روانۂ آں طرف شد۔ چوں بنواحئ قلعۂ کاکروں رسید۔ حاکم آں قلعہ کہ
از نوکران باز بہادر بود۔ قلعہ را تسلیم نمود۔ عرش آشیانی از آنجا اول شب ایلغار

کرده فتح قلعهٔ سارنگ پور آمد - و این نخستین ایلغار آن حضرت بود ٭
ادهم خان که بحسب اتفاق در همان روز بقصد تسخیر مالوه روانه شده
بود - در سه کروهی سارنگ پور شرف زمین بوس دریافت ٭ عرش آشیانی
بسارنگ پور در آمده در منزل ادهم خان فرود آمدند ٭ ادهم خان غرض آمدن
آن حضرت را فهمیده ترتیب نثارهم را بنظر اقدس گذرانیده مغفرت خواست ٭
پادشاه همه رقم عفو بر جرائم او کشیده عازم مراجعت آگره شد - و در
نواحی نرور شیری بغایت قوی هیکل بر سر راه آمد - و پادشاه بنفس
نفیس مقابل او شده بضرب شمشیر آن را بکشتند - امرا و منصبداران
آنچه در آن وقت حاضر بودند - هرکس نثار افشانده بر سلامتی پادشاه
لوازم شکر بجا آوردند ٭ و چون در ایام شیر خان ولد محمد شاه عدلی با چهل هزار
سوار افغان بقصد انتزاع جون پور از آب گنگ گذشت ٭ و علی قلی خان
سیستانی المخاطب بخان زمان با ده دوازده هزار سوار مقابله اش اختیار
کرده بعد از جنگ صعب شیر خان را مغلوب گردانید ٭ و بهادر خان
برادر علی قلی خان سیستانی که داستان شجاعت ایشان اشتهار را شهرت یافته
در آن معرکه چند سردار افغان را که هر کدام خود را با هزار سوار برابر
می گرفتند - بضرب نیزه و شمشیر بر خاک هلاک انداختند بهادری و دست برد
هر دو برادر مشهور آفاق گشتند - و بغایت مغرور شده از فیلهای نامی
که در آن کارزار بدست آورده بودند - هیچ بدرگاه نفرستادند - و این ادا
ناموافق مزاج پادشاه گشته بود - ببهانهٔ شکار از راه کالپی عازم آن طرف
شد - چون بحوالی قصبهٔ کره مانک پور رسید - هر دو برادر سعادت ملازمت
دریافته پیشکشهای لائق گذرانیدند - و فیلان خوب نامی هر قدر در جنگ
گرفته بودند - داخل سرکار پادشاهی نمودند - و بالطاف خسروانه نوازش بسیار

باقیه منظورین خاطر گشته بود پادشاه روانهٔ آگره شده در شیرپور مقیم علی قلی خان
سیستانی المخاطب بخان زمان و برادرش بهادر خان را رخصت جاگیر فرموده
و بعد از آنکه باگره رسید - خان اعظم شمس الدین محمد خان اتکه حاکم پنجاب
و ادهم خان اتکه حاکم مالوه بموجب حکم بدرگاه آمده پیشکشهای لائق
گذرانیدند - و عوضش آنشانی حکومت مالوه بملا پیر محمد المخاطب به پیر محمد خان
عنایت فرموده منصب وکالت بخان اعظم شمس الدین محمد خان اتکه
ارزانی داشت - و در سنه ۹۶۹ تسع و ستین و تسعمائه بعزم زیارت خواجه
معین الدین چشتی قدس سره روانهٔ اجمیر شد - و چون بقصبهٔ سانبهر
رسید - راجه پوران مل که زمیندار معتبر آن حدود است - دختر خود را
بپادشاه داده نوکری اختیار کرد - و پسر او بهگوان داس نبیره ملازم شده
در سلک امرای کبار منتظم گردید - و موکب عالی چون باجمیر رسید -
پادشاه لوازم زیارت بجا آورده میرزا شرف الدین حسین حاکم اجمیر را
بتسخیر قلعهٔ میرته که از ممالک راجه مالدیو بود - تعین فرمود - و خود در
سه شبان روز یک صد و سی کروه راه طی کرده با پنج شش کس باگره
آمده - میرزا شرف الدین حسین چون بمیرته رسید - جگمل و دیوداس
که از امرای راجه مالدیو بودند - در قلعه متحصن گشته بمرافعه قیام نمودند میرزا
لوازم محاصره بجای آورده بحفر نقب پرداخت - چنانچه روزی یکی از
نقبها که زیر برج رسیده بود - و از داروی نقب پر کرده آتش دادند -
و آن برج ویران شده رخنه در حصار پدید آمد - و بهادران مغل متوجه
رخنه شدند - و راجپوتان بمرافعه قیام نمودند - و در آن شب جنگی در کمال
صعوبت واقع شده - چون کاری ساخته نشد - برگشتند - راجپوتان فرجه
و فرصت دیده در آن شب همگی رخنه را مسدود ساختند - و آخرش از

طولِ ایّامِ محاصره بجان آمده طالبِ صلح شدند؛ میرزا شرف الدّین حسین
باین شرط که بجز اسپ و کچھی چیزے بیرون نبرند- امان داده از سر راه
برخاست؛ جگ مل قطعِ نظر از اسباب و اموالِ خود کرده با مردمِ خویش
موافقِ شروط بیرون رفت- امّا دیوان داس را غیرت و تهوّر دامنگیر شده
جمیعِ رجاتِ خود را بسوخت- و با پانصد سوار راجپوت بیرون آمده و میرزا
برآں مطلع شده سر راه برو گرفت- و جنگے در نهایتِ شدّت روے نموده
دوبیست و پنجاه کس از راجپوتاں بقتل آمدند- و دیوان داس زخمی شده
چوں قوّتِ سواری او را نماند- سرش بریده از معرکه بیرون بردند؛ و
بعد از چند سال شخصے در لباسِ جوگیاں دعوے نمود- که منم دیوان داس-
بعضے قبول کردند- و بعضے تکذیب نمودند- تا او هم در یکے از معارک
کشته شد؛ میرزا شرف الدّین حسین قلعه را متصرّف شده فتحنامه مرسول
درگاه گردانید؛ ملّا پیر محمّد المخاطب به پیر محمّد خاں که سردارِ صاحب داعیه
بود- شادی آبادِ مندو را مقامِ قرار و آرامِ خود گردانیده عرصهٔ مالوه را
یکباره از خارِ تعرّضِ متعلّقانِ باز بهادر مصفّا ساخت- و قلعهٔ بیجاگڑھ
که از قلعهاے مستحکمِ مالوه است- بجبر و قهر گرفته سپاهیانِ آنجا را باتمام
قتل نمود؛ و بنابر آنکه باز بهادر بحمایتِ حاکمِ برهان پور در سرحدِ خاندیس
نشسته گاه و بیگاه مزاحمت باطرافِ مالوه مے رسانید- ملّا پیر محمّد المخاطب
به پیر محمّد خاں بر ولایتِ خاندیس لشکر کشیده بلدهٔ برهان پور را قتلِ
عام کرد- و بسیارے از سادات و علما و مشائخ در آں روز شربتِ
شهادت چشیدند؛ ملّا پیر محمّد المخاطب به پیر محمّد خاں هنوز در برهان پور
بود- که باز بهادر و میراں مبارک شاه فاروقی تفال خاں حاکمِ برار را بمدد
طلبیده بجانبِ وے شتافتند؛ و سپاهیانِ ملّا پیر محمّد از تجبّر و سوءِ خلق

او به تنگ آمده بے رخصت راهِ مندو پیش گرفتند - و از آب نربده گذشتند -
و امرای کمکی نیز اظهارِ کدورت کرده خود را یکسو کشیدند - ملا پیر محمد ناچار شده
عازم مراجعت گشت + تفاخان که مردِ شجاع و مشهور بود - تعاقب کرد +
و ملا پیر محمد سراسیمه به طے مسافت مشغول شد - و در وقتِ عبور از آب
نربده چند عدد قطارِ شتر بار دار پهلو بر اسپ ملا پیر محمد زده - پای
اسپ او از زمین جدا شد - و هرچند نزدیکانِ او سعی کردند که یاوری رسیده
دستگیری نمایند - چون اجل دست بگریبانِ حیاتش محکم زده بود - اثرے
بر آن مترتب نشد - و ملا پیر محمد المخاطب به پیر محمد خان غریقِ بحرِ فنا
گردید + درین وقت چون مخالفان از تعاقب رسیدند - امرای مغل بشادی آبادِ
مندو گریختند - و از تعاقبِ ایشان در آنجا نیز توقف میسر نگشته متوجه آگره
شدند + و باز بهادر بارِ دیگر در سنهٔ ۹۶۹ تسع و ستین و تسعمائه مالوه را
متصرف شده [illegible] مبارک شاه فاروقی بجا و مقام خود رفتند +
عرش آشیانی عبدالله خان اوزبک حاکم کالپی را بدفعِ فتنهٔ باز بهادر تعین
فرمود + و باز بهادر طاقتِ جنگِ او نیاورده بکوهستانِ کمبل میر گریخت +
و عبدالله خان اوزبک کامروا گشته در شادی آبادِ مندو فروکش کرد +
درین ایام سید بیگ ولدِ معصوم بیگِ صفوی که از قرابتیانِ قریب و وکیلِ
مطلق العنانِ شاه طهماسپ بود - برسم ایلچی گری آمده تحف و نفائسِ بسیار
آورد - و قریب بدو لک روپیه که پنجهزار تومانِ عراق باشد - انعام یافت +
و در همان اوان چون خانِ اعظم شمس الدین محمد خان اتکه در امرِ وکالت
استقلال بحدِ کمال بهم رسانیده بود - ادهم خان انگه رشک برده خواست
که بطریقِ بیرم خانِ ترکمان او را از نظرِ پادشاه بیندازد - و باوجودِ غیبت
و سعایت چون آن معنی صورت نه بست - بتحریکِ بعضے امرا خانِ اعظم شمس الدین

محمد خاں اتکہ را در سنۂ سبعین و تسعمایۃ بر سرِ دیوان وقتیکہ بفراغت تمام نشستہ
محاسبہ مشغول بود - بہانۂ آنکہ بتواضع او قیام ننمود - بقتل رسانید - و از
اعتمادے کہ بر عنایت پادشاہ داشت - شمشیر کشیدہ بر ایوان مرتفع کہ بالائے حرم پادشاہی
بود - ایستادہ و ازیں تمنا غرضش آں بود کہ درونِ حرم سرا خوابیدہ بود - بیدار
شدہ سبب آں پرسید - و بر آں قضیہ مطلع شدہ ہمچناں با لباس آسایش
بکنارِ بام آمد - چوں چشمش بر خانِ اعظم شمس الدین خاں اتکہ مقتول افتاد -
غضب بر او مستولی شدہ - با شمشیر خاصہ بر ایوانے کہ ادہم خاں اتکہ ایستادہ
بود - آمد - و متوجہ ادہم خاں گشتہ گفت - کہ خانِ اعظم را چرا کشتی؟ ادہم خاں
پیش دویدہ ہر دو دستِ پادشاہ را گرفت و شروع در تضرع نمود - پادشاہ از آں
بے ادبی بیشتر بر آشفت - و دستہائے خود را خلاص کردہ چناں مشتے بر رخسارِ او
زد - کہ بیہوش افتاد - آنگاہ بموجبِ حکمِ پادشاہی از بالائے ایوانے کہ قریب
دوازدہ گز ارتفاع داشت - پایاں انداختند - و چوں ہنوز رمقے ازو باقی ماندہ بود -
دیگر بارہ بالا بردہ چناں انداختند کہ کارش تمام شد ۔ ماہم اتکہ جسدِ فرزند
بدہلی فرستاد - تا در آنجا مدفون کردند - و خود نیز قرینِ حزن و الم گشتہ بعد از
چہل روز در گذشت ۔ و اتکہ بنابر شوہرِ مرضعہ و قرابتیانِ او را گویند
و اتکہ یا نون مرضعہ را خوانند - و کوکہ برادرِ رضاعی را نامند ۔ و منعم خاں کہ محرک
ادہم خاں بود - طرفِ کابل کہ پسرِ عمش حاکمِ آنجا بود - بگریخت - و میر منشی جاگیردار
پرگنۂ سورت او را دستگیر ساختہ بدرگاہ فرستاد ۔ پادشاہ در مقام عفو شدہ ہمچناں
در عزت او کوشید - و خطاب و منصب اتکہ خانی بر پسرِ بزرگش میرزا عزیز کوکہ عنایت
فرمودہ پایۂ دولتش بلند گردانید ۔ گویند طائفۂ ککھراں چوں ہمیشہ اطاعتِ دودمانِ
تیموریہ مے نمودند - شیر شاہ در عہدِ خود چند مرتبہ لشکر بر ولایتِ ایشاں فرستادہ
خرابیِ بسیار کرد - و چوں اطاعت نکردند خود بر سرِ آں جماعت رفتہ سارنگ خاں

سردارِ آں قبیلہ را بمکر و حیلہ بدست آوردہ بکشت - و پسرش کمال خاں را ہمراہ بردہ در
قلعۂ گوالیار محبوس ساخت ۔ پس ازاں سلطان آدم ککھر برادرِ سارنگ خاں ککھر
حاکمِ قومِ خود شدہ بچنداں با افغاناں در مقامِ مخالفت بود ۔ و چوں نوبتِ
پادشاہی بسلیم شاہ رسید - او نیز بر آں دیار لشکر برد - و ککھراں بانواعِ حیل
افغاناں را چناں تنگ آوردند - کہ مردم بدشواری از اردو بدر مے شدند - و ہر کس
کہ از لشکرگاہ بیروں مے آمد - ککھراں گرفتہ اورا بقندہار و کابل و بدخشاں میفرستادند
و مے فروختند - و گاہے کہ ترحم بخاطرِ ایشاں مے رسید - مردم اردو بہاے [illegible]
مے فروختند ۔ سلیم شاہ اعراضی شدہ ولایتِ ایشاں را بتاخت و تاراج خراب
کردہ - و امراے پنجاب را باستیصالِ آنہا مامور ساختہ خود بپاے تختِ گوالیار
آمد - و حکم کرد - کہ جمیع بندیانِ ککھر را در خانۂ کردہ پایانِ آں خانہ را داروے
تفنگ پر کردہ آتش دہند و بپرانند - چنانچہ ہمہ را بدیں طریق ہلاک کردند - مگر
کمال خانِ ککھر کہ بحکمِ خالقِ اکبر در گوشۂ خانہ ماندہ - اصلاً ضررے باو نرسید
سلیم شاہ آں خبر یافتہ و کمال خاں ککھر را در بابِ متابعت سوگند دادہ رخصتِ
پنجاب داد ۔ و کمال خاں باتفاقِ امراے پنجاب در تسخیرِ ولایتِ ککھراں ساعی
بود - کہ سلیم شاہ فوت شد - و دریں وقت کہ ہمایوں پادشاہ داخلِ ملکِ پنجاب
گشت - ملازمت نمودہ خدماتِ پسندیدہ بتقدیم رسانید ۔ در زمانِ اکبر پادشاہ
در سرکارِ کرہ مانک پور جاگیر یافتہ در جنگِ خان زماں با افغاناں آثارِ شجاعت
بظہور رسانید - بدیں سبب حکم شد - کہ امراے پنجاب دفعِ سلطان آدم ککھر
کہ بہمایوں پادشاہ ایل نشدہ بود - نمودہ - کمال خاں ککھر را قائم مقامِ او
سازند ۔ امراے پنجاب در سنۂ مذکورہ باتفاقِ کمال خاں ککھر ولایتِ ککھراں
را متصرف شدہ سلطان آدم را زندہ دستگیر کردند - و کمال خاں ککھر را
حاکمِ آں قبیلۂ سرکش ساختند ۔ و دریں سال خواجہ حسین پدرِ میرزا

شرف الدین حسین که از احفاد خواجه ناصر الدین عبید الله بود - از ترکستان
بلاہور آمد + میرزا شرف الدین حسین بموجب حکم اقدس بلاہور رفته ہمراه پدر
متوجه آگره شد - و پادشاه باستقبال او سوار شده او را باگره در آورد + درین
اثنا میرزا شرف الدین حسین توہمے بخود راه داده باجمیر گریخت + و چوں
از رفتن او خللے در آں طرف پیدا شد - حسین قلی خاں ذو القدر خواہر زادهٔ
بیرم خان ترکمان را بحکومت ناگور تعیین فرمود + و میرزا اجمیر را به یکے از
معتمدان خود سپرده بجانب جالور که سرحد گجرات است - رفت - و حسین قلیخان
ذو القدر باجمیر رفته بصلح گرفت + و شاه ابو المعالی که از حبس پادشاه نجات
یافته بمکهٔ معظمه رفته بود - درین وقت برگشته بمیرزا شرف الدین حسین پیوست
و باشارهٔ او در سنه ۹۷۱ احدی و سبعین و تسعمائه بنارنول آمده دست اندازی
نمود + حسین قلی خاں ذو القدر احمد بیگ و یوسف بیگ را که از نوکران او
بودند - بتعاقب شاه ابو المعالی روانه ساختند - و خود برفع میرزا شتافت +
شاه ابو المعالی در اثناے کوچ کمیں کرد - و چوں احمد بیگ و یوسف بیگ
غافل پیش افتادند - شاه ابو المعالی حمله کرده ہر دو را بقتل آورد + و
خاقان اکبر که در منوہر پور بشکار مشغول بود - ایں خبر شنیده جمعے از
امرا را بر سر او تعیین فرمود + شاه ابو المعالی به پنجاب رفته از آنجا نزد
محمد حکیم میرزا بکابل شتافت و ایں بیت خواند - بیت

ما بدیں در نه پئے حشمت و جاه آمده ایم   از بد حادثه ایں جا به پناه آمده ایم

محمد حکیم میرزا ہمشیرهٔ خود را بعقد او در آورده صاحب جاه ساخت + و
شاه ابو المعالی بخیال پادشاہئے کابل افتاده نخست مادر زن خود را که
صاحب اختیار ملک بود - بزجر و عنف بحرم در آورده بکشت - و زمام
وکالت میرزا که کوچک سال بود - بکف آورد - تا بتدریج او را نیز مستاصل

سازد + و سلیمان میرزا بکابل آمده شاہ ابو المعالی را بعد از جنگ گرفته بکشت +
القصہ میرزا شرف الدین حسین چوں بگریز شاہ ابو المعالی اطلاع یافت - از
جالور گریختہ باحمد آباد گجرات رفت + و پادشاہ از شکار فارغ گشتہ چوں داخل بلدۂ
دہلی شد - و بچہار سو رسید - قتلق فولاد کہ از غلامان میرزا شرف الدین حسین
بود - قاصد قتل پادشاہ گردید - و در حین ازدحام نزدیک مدرسۂ ماہم انگہ
تیرے در خانۂ کمان نہاد - و دست بلند داشتہ بکشید - مردم را گمان شد -
کہ مے خواہد - بجانورے بیندازد - و او دست پایین کردہ بجانب پادشاہ کہ بر
فیل سوار بود - انداخت - و بے خطا بر شانۂ آں حضرت رسیدہ - قریب یک وجب
در گوشت دوید - امّا ہنوز تیر در شانہ بود - کہ قتلق فولاد را پارچہ پارچہ کردند -
دآنگاہ تیر را بر آوردہ قبائے پنبہ دار پوشانیدند - و پادشاہ اصلاً بیتابی نکردہ
ہمچناں سوارہ بدولتخانہ رفت - و حکیم عین الملک گیلانی در تداوی بدرجہا
نمودہ در یک ہفتہ آثار صحت بظہور رسانید + بعد ازاں پادشاہ باگرہ رفتہ
آصف خان ہروی را بہ حکومت کڑہ مانک پور روانہ ساخت - و خود بشکار
فیل طرف قلعۂ نرور رفتہ در گرفتن فیلان تصرفات و اختراعات نمود + و از
آنکہ عبد اللہ خان اوزبک حاکم مالوہ فیلان بسیار بہم رسانیدہ برائے پادشاہ
نفرستادہ بود - جریدہ در موسم برسات بایلغار روانۂ مندو شدہ و محمد قاسم
خان نیشاپوری جاگیر دار سارنگ پور بملازمت آمد + و چوں پادشاہ باوجین
رسید - عبد اللہ خان اوزبک متوہم شدہ با کوچ و اسباب روانۂ گجرات شد
و پادشاہ بیست و پنج کروہ دنبال او ایلغار فرمود - و ہراول پادشاہی
بعبد اللہ خان رسیدہ - چوں کار برو تنگ شد - برگشتہ جنگ کرد - و غالب
آمدہ بفراغ خاطر بگجرات رفت + و پادشاہ بمندو رفتہ تفرج عمارات پادشاہان
خلجیہ نمود + و میراں مبارک شاہ فاروقی والئ برہان پور اطاعت کردہ دختر

خود را بپادشاه داد: آنگاه حکومت مندو به قرا بهادر خان رجوع فرموده
رایات اجلال بجانب دار السلطنت آگره متوجه شد - و در راه نزدیک قصبهٔ
سیپری کلارس کاعه فیلے که یکے از فیلان مست کوه پیکر در آن میان بود - بنظر
در آمد - لشکریان بموجب فرمان رانده بقلعهٔ سیپری کلارس در آوردند - و
فیل مست دیوار قلعه را شکسته راه صحرا پیش گرفت - و دنبالهٔ فیلے از فیلان
خاصه بر سر راه او بردند - فیل وحشی بجنگ ایستاده گرفتار گشت : و در
سنهٔ اثنے و سبعین و تسعمائه خواجه معظم برادر اعیانی حاجی بیگم که خالوے
پادشاه مے شد - بسبب بے اعتدالی گرفتار گشته در حبس وفات یافت : و
در همین سال قلعهٔ آگره که از خشت پخته بود - شکسته از سنگ سرخ
بنا نهادند - و در چهار سال صورت اتمام پذیرفت : و بعد از قضیهٔ عبد الله خان
اوزبک چنان بر زبانها افتاد - که پادشاه از امراے اوزبک رنجیده میخواهد - که
همه را مستاصل سازد - ازین سبب سکندر خان اوزبک و ابراهیم خان اوزبک
وغیره که طرف بهار و جون پور اقطاع داشتند - سر از اطاعت پیچیدند : و
علی قلی خان سیستانی المخاطب بخان زمان و بهادر خان سیستانی اگرچه
مادر ایشان اصفهانی و خود ایشان زائیدهٔ عراق بودند - اما چون اجداد
ایشان از طائفهٔ اوزبکان بودند - و هم از گناهان سابق نیز توهمے داشتند -
خود را در سلک اوزبکان در آورده سردار طائفهٔ باغیه گشتند : و آصف خان
هروی که در جوار ایشان اقطاع داشت - او نیز بواسطهٔ قضیهٔ گره ازین
بایشان پیوست - و قریب سی هزار سوار عمده یکباره علم مخالفت افراشتند -
و آن قدر ممالک که تصرف داشتند - متصرف گشتند : و عرش آشیانی که تعجیل در
مهمات او بود - ازآن مقوله حرفے بر زبان نیاورد - و بهانهٔ شکار در سنهٔ
مذکور بطرف نرور گره نهضت فرمود - و بشکار مشغول گشته اشرف خان منشی

را نزدِ سکندر خان اوزبک فرستاد۔ تا تسلیے او نموده بحضور بیاورد + و
لشکر خان بخشی را پیشِ آصف خان هروی تعجیل کرد۔ که از جملهٔ خزائن
و غنائم آنچه لائقِ سرکار باشد۔ گرفته برگردد + و حکایتِ خزائن چنین است۔
که آصف خان هروی چون از امرائے پنجهزاری شده ولایت کره مانک پور
جاگیر یافت۔ بواسطهٔ همسایگی عازم تسخیر گرهه که هرگز مسخّرِ پادشاهِ اسلام
نشده بود۔ گردید + و عورتے مسمّات برانی درگاوتی که بصورت و سیرت آراستگیِ
تمام داشت۔ حاکم آن ولایت بود + آصف خان هروی چند مرتبه لشکرها حدود
فرستاده در خرابی تقصیرے نکرد۔ و آخر خود با پنج شش هزار سوار و پیادهٔ
بسیار بولایت گرهه رفت + و رانی با یک هزار و پانصد فیل و هشت هزار
سوار و پیاده باستقبال نمود۔ و درمیں صورت جنگے در غایتِ صعوبت روئے داد۔
و تیرے بچشم رانیٔ مرحومه رسیده از تردد باز ماند۔ و از غایت ناموس که مبادا
دستگیر شود۔ دل از جان برداشته خنجر را از فیلبان گرفت۔ و خود را بکشت۔
و عروس ملک که هر روز در کنارِ شوهرے و هر شب در عقدِ دیگرے است۔
هم آغوشِ آصف خان گشته۔ قلعه چوراگرهه که مسکنِ رانی بود۔ رفت۔ و
پسرِ خورد سالِ رانی که در قلعه بود۔ وقتِ هجوم در زیرِ دست و پائے مردم
هلاک شد۔ و خارج جواهر و تماثیلِ طلا و مرصّع و امتعهٔ نفیسه که در سرکارِ
بزرگان مے باشد۔ یک صد عدد و یک کلاں مس که باصطلاحِ هند آن را
کنکال گویند۔ مملوّ از اشرفیِ طلائے احمر واصلِ سرکارِ آصف خان گشت۔
و آصف خان سی صد فیل میانه از جملهٔ یک هزار و پانصد فیل جهتِ
پادشاه فرستاد۔ و چیزهائے دیگر را بمیان نیاورد + عرش آشیانی شکارکنان
چون بولایتِ گرهه در آمد۔ از گرمیٔ هوا و بادهائے مخالف بیمار شده بجانب
آگره برگشت + و چون سخنانِ اشرف خان منشی و لشکری خان بخشی در

خرم منہزم اثر نکرد۔ بحکم پادشاہ شاہمخان جلائر و شاہ مبراغ خاں و محمد امین خاں دیوانہ وغیرہ کہ از جاگیرداران آں طرف بودند۔ بدفع سکندر خاں اوزبک و ابراہیم خاں اوزبک متوجہ شدند۔ در وقت جنگ چوں بہادر خاں سیستانی بہ کمک مخالفاں رسید۔ شاہم خاں جلائر منہزم گشتہ محمد امین دیوانہ و شاہ مبراغ خاں دستگیر شدند + عرش آشیانی بر حقیقت حال واقف شدہ منعم خان خان خاناں را با لشکرے عظیم برسم منقلاے روانہ نمود۔ و خود نیز در ماہ شوال ۹۷۳ھ ثلث و سبعین و تسعمائۃ متوجہ آں صوب گردید۔ و چوں بقنوج رسید۔ از اردو جدا شدہ بر سر سکندر خان اوزبک کہ در قلعۂ لکھنؤ بود۔ ایلغار کرد + سکندر خاں اوزبک خبر یافتہ نزد علی قلی خان سیستانی المخاطب بخان زماں گریخت۔ و علی قلی خاں و بہادر خان سیستانی بہ گذر نرہن رفتہ از آب گنگ گذشتند + و پادشاہ بہ جون پور آمدہ۔ آصف خان ہروی در مقام اطاعت شد۔ و باتفاق مجنوں خاں قاقشال جاگیردار کڑہ مانک پور بہ ملازمت رسیدہ نوازش یافت + و بعد از چند روز آصف خان سیستانی کہ پنج ہزار سوار خاصہ داشت۔ با جمعے از امرائے معتبر بہ دفع مخالفاں تعین شد۔ و آصف خاں بہ گذر نرہن رفتہ مقابل لشکر علی قلی خاں المخاطب بہ خان زماں فرود آمد۔ و با او زبان و دل یکے کردہ بہ لیت و لعل وقت مے گذرانید + پادشاہ بر آں حالت واقف گشتہ جاگیرش را تغیر کرد + و آصف خاں بیم شبے ہمراہ برادر خود وزیر خاں از اردو بجانب کڑہ رفت + عرش آشیانی منعم خان خان خاناں را بہ سرداری آں لشکر بجائے آصف خان ہروی روانہ ساخت + و علی قلی خاں المخاطب بہ خان زماں سکندر خاں اوزبک و بہادر خان سیستانی را بمیان دو آب فرستاد کہ تا آگرہ تاختہ خلل در آں حدود اندازند + پادشاہ شاہ مبراغ خاں و پسرش مطلب خاں و اقبال خان لنگ و حسین خاں و سعید خاں و راجہ ٹوڈر مل

و محمد امین دیوانه و محمد خان افغان شور و محمد معصوم خان و لشکر خانِ بخشی
را بسرداریِ میر معزّ الملک که از اکابرِ ساداتِ مشهدِ مقدسِ طوس بود - بر
سرِ راهِ بهادر خانِ سیستانی فرستاد + دریں وقت علی قلی خان المخاطب به خانِ زمان
منعم خانِ خان خاناں را شفیعِ گناهانِ خود گردانیده والدهٔ خویش و ابراهیم خانِ
اوزبک را که بجاے عمّ خویشتن مے داشت - بارفیلانِ نامی بدرگاه فرستاد + عرش
آشیانی در مقامِ عفو شد - و چون پور جاگیرِ ایشاں را بایشاں مقرر داشت - امّا
میر معزّ الملک به بهادر خانِ سیستانی و سکندر خان اوزبک رسیده در صددِ
جنگ بود - که بهادر خان پیغام کرد - که برادرم علی قلی خان المخاطب بخانِ زمان
والده را بخدمتِ پادشاه فرستاده التماسِ عفوِ جرائم نموده است - ایں قدر صبر
کنند - که جواب برسد - و میر معزّ الملک ایں معنی را قبول نکرده صفوفِ جنگ
بیاراست - و سکندر خانِ اوزبک را که هراول بود - گریزانیده بسیارے از
لشکریانش را بقتل رسانید + بهادر خانِ سیستانی که تا آں زمان با فوجِ خود
ایستاده بود - حمله برده افواجِ پادشاهی را برهم زد + و میر معزّ الملک به قنوج
گریخت - غنیمتِ بسیار بدستِ لشکریانِ بهادر خانِ سیستانی در آمد + و چوں
مصالح شد - عرش آشیانی جون پور را بوالدهٔ علی قلی خانِ سیستانی المخاطب
بخانِ زماں گذاشته بعزمِ تسخیرِ قلعهٔ چنار گڑھ و بنارس روان شد - دراں وقت
علی قلی خانِ خان زماں باغواے سکندر خانِ اوزبک از آبِ گنگ گذشته غازی پور
و بسیارے از پرگنات را متصرف شد + پادشاه علی قلی خان خان زماں را
مخاطب و معاتب ساخته حکم فرمود - که اشرف خان به جون پور رفته والدهٔ
علی قلی خان خان زماں را محبوس سازد - و خود بایلغار روانهٔ غازی پور
شد + و علی قلی خانِ خان زماں بدامنِ کوهها که جنگلهاے پُر درخت است -
گریخت + و بهادر خان باتفاق سکندر خانِ اوزبک و ابراهیم خانِ اوزبک

بتعجیل شبے خبر وقتِ شب به جون پور آمده نردبانها نهاده به قلعه سوار شده
بهادر را خلاص کرد- و اشرف خان را مقید ساخته بجانب بنارس شتافت +
عرش آشیانی از استماع این خبر به جون پور آمده باحتضارِ لشکر و سپاهِ ممالکِ
محروسه فرمان داد + خانِ زمان خائف گشته دیگر بار به پیچ و زاری در آمد و
این بیت در عریضه نوشت - بیت

باین امید هاے شاخ در شاخ — کرمهاے تو ما را کرد گستاخ

و پادشاه بنابر آنکه بهادر خان سیستانی را از هنگام کوچکی برادر مے گفت-
و علی قلی خانِ زمان را نیز بواسطهٔ خدماتِ سابقه بسیار دوست میداشت
و مے خواست- که بانگلیه ایشان را مستاصل سازد- دیگر بار گناهانِ ایشان
بخشیده جاگیر ها را مسلم داشت + بیت

گرچه مے گفت که زارت بکشم میدیدم — که نهانش نظرے با من دل سوخته بود

القصه یکے از ملوکِ پیشین مے گفت- که اگر خلائق بدانند- که مرا در عفوِ گناهان
چه لذت است- بجز گناه تحفهٔ دیگر وسیلهٔ قرب من نسازند- و فے الواقع هیچ عمر
در عفو لذتے است که در انتقام نیست - عرش آشیانی بعد از عفو تکلیفِ
حضور فرمودند- خانِ زمان کثرتِ خجالت را مانعِ آمدنِ خود ساخته گفت- بعد
از آنکه آن حضرت بدولت و سعادت تشریف برند- بنده مع برادر سر قدم
ساخته بآستان بوسی خواهد رسید + آن حضرت عذرش پذیرفته ازو سوگند گرفت-
و عازم دار السلطنتِ آگره شد- و بعد از وصول حضرت قاسم خان را با چهار
هزار سوار بدفعِ آصف خانِ هروی و حکومتِ گڑهه روانه فرمود + و علی قلی خانِ
المخاطب بخانِ زمان که همچنان در دل ارادهٔ مخالفت داشت- آصف خان
هروی را بجانبِ خویش در جون پور کشید + و آصف خان از نخوت و تکبرِ
علی قلی خان بجان آمده بعد از شش ماه باتفاق برادرِ خود وزیر خان

بطرفِ گڑھ گریخت + و بہادر خانِ سیستانی تعاقب نموده با آصف خانِ ہروی
جنگ کرد - و او را مغلوب ساخته دستگیر نمود + وزیر خان فرصت دیده با فوج
خود بر بہادر خان تاخت - و او را منہزم گردانیده برادرِ نیم کشتهٔ خود را
خلاص ساخت - و ہر دو باتفاق به گڑھ رفته در آنجا مقام کردند + و در
خلالِ این احوال ایلچیانِ محمد حکیم میرزا آمده عرضه داشتند - که بعد از
کشته شدنِ شاه ابوالمعالی سلیمان میرزا خطبهٔ کابل بنام خود کرده - و
میرزا سلطان نام شخصے را از جانبِ خود در کابل گذاشته خود به بدخشان
رفت + و چون محمد حکیم میرزا میرزا سلطان را از کابل بدر کرده است - اکنون
سلیمان میرزا لشکر جمع کرده میخواہد - بکابل آید - و متصرف شود - اگر درین وقت
کمک عنایت شود - کمال ذره پروری خواہد بود + پادشاه فرامین بنام امرای
پنجاب و محمد قلی خان حاکم ملتان صادر فرمود - که ہرگاه سلیمان میرزا قصدِ
تسخیرِ کابل نماید - بدان جانب رفته دفعِ مزاحمتِ او نمایند + و فریدون خان
کابلی که از امرای پادشاہی بود - و خالِ محمد حکیم میرزا مے شد - مرخص گشت -
که نزدِ محمد حکیم میرزا رفته ممد و معاونِ او باشد - اما پیش از آنکه فرامین برسد -
سلیمان میرزا به کابل آمده قلعه را محاصره کرده بود - و محمد حکیم میرزا چون
تابِ مقاومت نداشت - گریخته به نیلاب آمد + فریدون خان بر لبِ آبِ نیلاب
محمد میرزا را ملازمت نموده خاطر نشان کرد - که پادشاه گرفتارِ خرخشهٔ علی قلی خان
المخاطب بخانِ زمان و اوزبکان است - و فرصتِ آمدنِ لاہور ندارد +
پس مناسب آن است - که به لاہور رفته متصرف شوند - و امرای پنجاب را
از خود ساخته به احسن وجہے دفعِ مضرتِ سلیمان میرزا را نمایند - بنابر آں
محمد حکیم میرزا فریب خورده روانهٔ لاہور گشت + و قطب الدین محمد خان اتکه
و میر محمد خان و دیگر امرا در لاہور متحصن گشته در مقام مدافعه شدند +

و محمد حکیم میرزا در باغِ مہدی قاسم خاں نشستہ ہر چند سعی کرد - کہ امرائے
پنجاب باو ایل شوند - صورت نیافت + پادشاہ مہمّاتِ علی قلی خانِ خان زماں
را بتعویق انداختہ و آگرہ را بہ منعم خانِ خان خاناں سپردہ شبِ چہاردہم
جمادی الاولیٰ سنہ ۹۷۴ء اربع و سبعین و تسعمائۃ بسرعت متوجہ لاہور شد -
و ہنوز از سرہند نگذشتہ بود - کہ خبر بلاہور رسید + متحصّناں بیکبار نقارۂ
شادیانہ بہ نواختن در آوردند + میرزا کہ در خواب بود - بیدار شدہ پرسید - کہ
نقارۂ شادیانہ را سبب چیست ؟ گفتند - چوں پادشاہ بایلغار نزدیک آمدہ است
شادیانہ مے نوازند + میرزا تصوّر کرد - کہ مگر پادشاہ بہ یک کروہے لاہور
رسیدہ است - بے توقّف سوار شدہ تا کابل واپس ندید +. و چوں موسم
زمستاں رسید - سلیماں میرزا از کابل بہ بدخشاں رفت - و بحکومتِ آنجا
قناعت نمودہ غنیمت دانست + و پادشاہ بہ لاہور آمدہ در آں حدود شکارِ
قمرغہ نمود - و وزیر خاں در شکار گاہ بہ ملازمت آمدہ عذرِ گناہِ آصف خان
ہروی درخواست کرد - عرش آشیانی از تقصیراتِ او در گذشتہ وزیر خاں را پنج ہزاری ساخت.
و حکم فرمود کہ آصف خان ہروی باتّفاقِ مجنوں خانِ قاقشال در کڑہ مانک پور بودہ
محافظتِ آں حدود نمایند + و ہنگامے کہ رایاتِ عالیات عازم پنجاب شد - اولاد و احفادِ محمد سلطان
میرزا مصدرِ اعمالِ ناشایستہ شدہ فتنہا انگیختند + و نسبتِ محمد سلطان میرزا از جانبِ
پدر بامیر تیمورِ گورگاں در واقعاتِ بابر ظہیر الدین محمد پادشاہ تحریر یافتہ - و مادرش
دخترِ سلطان حسین میرزا ست - و در زمانِ نصیر الدین محمد ہمایوں پادشاہ
حرام خواریہا کردہ مفرور بعفو شد - و الغ میرزا پسرِ بزرگش در کابل در جنگِ ہزارہ
کشتہ شد - و شاہ میرزا پسرِ خردش بہ اجلِ طبیعی در گذشت - لیکن از الغ میرزا دو
پسر ماندند + یکے سکندر سلطان - و دیگرے محمود سلطان - و نصیر الدین محمد ہمایوں
پادشاہ سکندر سلطان را الغ میرزا و محمود سلطان را شاہ میرزا نام کردہ در

تربیتِ ایشاں کوشید ٭ و محمد سلطان میرزا با سائرِ احفاد وقتِ جلوسِ اکبر پادشاہ
باز بہند آمدہ پرگنۂ آدم پور را از سرکارِ سنبھل در وجہِ مددِ معاش یافت ٭
و در آں پیری او را چہار پسر اندر آں پرگنہ حاصل شد۔ محمد حسین میرزا
و ابراہیم میرزا و مسعود حسین میرزا و عاقل میرزا۔ و اینہا ہنوز کوچک سال
بودند۔ کہ پادشاہ تربیت کردہ از جملۂ امرا گردانید۔ و بعد از یورشِ جون پور
رخصت گرفتہ در سنبھل بجاگیرہائے خود رفتند۔ و در آں مدت کہ پادشاہ بدفع
فتنۂ محمد حکیم میرزا بہ پنجاب روانہ شد۔ یا بنی اعمامِ خود سکندر سلطان و
محمود سلطان الموسوماں بالغ میرزا و شاہ میرزا یکے شدہ عصیاں ورزیدند۔ و جمعے از
اراذل و اوباش را جمع کردہ در مقامِ دستِ اندازی شدند۔ جاگیرداران آں
نواحی ایشاں را مغلوب ساختہ بجانبِ مالوہ گریزانیدند۔ و آں عرصہ چوں از
سرداریٔ صاحبِ وجود خالی بود۔ بہ تصرفِ ایشاں در آمد ٭ و منعم خاں المخاطب
بخان خاناں محمد سلطان میرزا را از سرکارِ سنبھل مقید نمودہ در قلعۂ بیانہ
محبوس ساخت۔ و او در آنجا درگذشت ٭ و ہمچنیں علی قلی خان سیستانی
المخاطب بخانِ زماں و سکندر خانِ اوزبک و دیگر امرا از آمدنِ محمد حکیم میرزا
بلاہور آگاہ شدہ نقضِ عہد نمودند۔ و بر سرکارِ خود رفتند۔ و قنوج و اودھ
و دیگر ولایات و پرگنات را قابض گشتہ جمعیتِ عظیم بہم رسانیدند ٭ عرش آشیانی
از لاہور بہ قصدِ دفعِ ایشاں بسرعت باگرہ آمد۔ و باحضارِ لشکر فرماں دادہ
با دو ہزار فیل و لشکرے افزوں از قیاس متوجہِ جون پور شد ٭ و خان زماں
کہ سید یوسفِ مشہدی را در قلعۂ شیر گڑھ محاصرہ کردہ بود۔ ایں خبر
شنیدہ چوں در آں زودی گمانِ مراجعتِ پادشاہ نداشت۔ ایں بیت خواندہ بیتابانہ
سمند تند و زریں نعلِ او خورشید را ماند کہ از مشرق بمغرب رفت و یکشب در میاں نامد
و از پاے آں قلعہ بر خاستہ نزدِ بہادر خان سیستانی کہ در قلعۂ کڑہ مانک پور

مجنوں خانِ قاقشال را محاصره داشت - رفت + عرش آشیانی تعاقب او کرده
متوجهِ آں جانب شد - و چوں بپرگنهٔ رائے بریلی رسید - شنید کہ علی قلی خانِ
سیستانی المخاطب بخان زماں از آبِ گنگ عبور نموده ارادهٔ مالوه دارد -
تا باولادِ محمد سلطان میرزا پیوسته آں حدود را متصرف شود - و اگر زورے
باو رسد - پناه بہ شاهانِ دکن برد + عرش آشیانی وقتِ شب بگذرِ کڑه مانک پور
آمد - و چوں کشتی حاضر نبود - بر فیلِ تیز بالِ شندر نام سوار شده هر چند
امرا مانع آمدند - قبول نکرده متوکلاً علی اللہ بآبِ قهارِ گنگ در آمد - قضا را
از قوتِ اقبال پایاب بهم رسیده فیل را احتیاج بشناوری نشد - و پادشاه با
برخے از فیلانِ نامی و صد سوار از آب گذشت - و قریب بصبح بے توقف
بحوالیِ اردوے علی قلی خاں سیستانی المخاطب بخان زماں رسید - و درآں
وقت آصف خان هروی و مجنوں خاں با جمعیتِ خوب بہ پادشاه پیوستند + علی قلی خان
و بهادر خان کہ گمانِ عبورِ پادشاه با اندک مردم در آں شب نداشتند - همه شب
بہ شراب خوردن و لولی رقصانیدن مشغول بودند - تا آنکہ شخصے از مردم پادشاهی
بہ کنارِ اردوے ایشاں رفته فریاد کرد - کہ اے غافلاں! پادشاه بہ قصدِ شما
از آب گذشته اینک رسید + ایشاں ایں خبر را از مکر و حیلهٔ آصف خانِ هروی
و مجنوں خاں دانسته پروا نکردند - ناگاه آوازِ کوس و کورگهٔ پادشاهی بہ گوشِ آں
خوں گرفتگاں رسید - سراسیمه از مجلس برخاسته بہ صف آرائی مشغول گشتند -
و وقتِ چاشت روزِ دوشنبه غرهٔ ذی الحجة الحرام سنهٔ ۹۷۴ اربع و سبعین و تسعمائة
جنگ در گرفت + و باباخانِ قاقشال کہ هراولِ پادشاه بود - جمعے را کہ از
جانبِ مخالفاں بہ مقابلهٔ او آمده بودند - در حملهٔ اول برداشته بہ فوجِ
علی قلی خاں رسانید + و بهادر خانِ سیستانی درین وقت بر باباخانِ قاقشال
تاخته بہ صفتِ مجنوں خاں رسانید + و بهادر خاں با اینکہ در آں تردد فوج

او از ترتیب اُفتادہ بُود - بے مُحابا بر صفِ مجنُوں خاں حملہ بُردہ بہ یک طُرفۃُ العین از ہم درید - و مے خواست - کہ بر فوجِ خاصۂ پادشاہی ریز بِتازد - در آں اثنا جمعے از مردُمِ مُعتبر کہ پیشِ فوجِ پادشاہی بُودند - بہ مُدافعہ قیام نمُودند - و پادشاہ کہ خانِ اعظم میرزا عزیز کوکہ را ردیفِ خُود ساختہ بر فیل سوار بُود - بنابرِ اِحتیاط از فیل فرود آمدہ بر اسپ سوار شُد - امّا شامتِ کُفرانِ نعمت کارِ خُود کردہ - اسپِ بہادُر خاں بہ زخمِ تیر از پا در آمد - و بہادُر خاں پیادہ گشت - و ہنُوز ایں خبر بہ پادشاہ نرسیدہ بُود - کہ آں حضرت بہ نفسِ نفیسِ خُود مُتوجّہِ جنگ شُدہ فیلاں را بہ ہیئتِ مجمُوعی بر افواجِ علی قُلی خانِ سیستانی راند + نخُست یکے از فیلانِ پادشاہی کہ ہیرا نند نام داشت - بر فوجِ علی قُلی خاں دوید - و رودیانہ نام فیلے را کہ از طرفِ مُخالِف مُقابِلِ آں آمدہ بُود - چُناں کلّہ زد - کہ در لحظہ بر زمیں اُفتاد - آنگاہ از جانبین جواناں دست بہ آلاتِ حرب بُردہ بہ کارزار پرداختند و از قضا تیرے بہ علی قُلی خاں رسیدہ - در مقامِ بر آوردن بُود - کہ تیرے دیگر باسپش رسید - و چنداں بے طاقتی کرد - کہ علی قُلی خاں از پُشتش جُدا شُد - یکے از مُتعلّقانِ او اسپِ دیگر حاضر ساخت - و خواست - کہ سوار کُند - ناگاہ نرسنگہ نام فیلے باد رسیدہ پایمال کرد - و لشکرش رُوے بگُریز نہادند در آں اثنا نظر بہادُر نام شخصے بہادُر خاں را زندہ گرفتہ پیشِ پادشاہ آوردہ پادشاہ گُفت - کُدام بدی از ما بشما رسیدہ بُود ؟ کہ شمشیر بر رُوے من کشیدید بہادُر خاں از کمالِ خجالت جواب نداد ہمیں قدر گُفت - کہ الحمدُ لِلّٰہ در آخرِ عُمر دیدارِ حضرتِ پادشاہ کہ ماحیِ گُناہان است - میسّر شُد + پادشاہ از غایتِ مُروّت امر بمُحافظتِ او فرمُود - امّا چُوں ہنُوز کُشتہ شُدنِ علی قُلی خان زماں مُتحقّق نشُدہ بُود - دولتخواہاں صلاح

در وجودِ او ندانسته بے رخصتِ آں حضرت بہ قتل آوردند - آرے

نظم

بہ کفرانِ نعمت دلیری کہ کرد | کہ اسپِ مرادش سکندر نخورد
بہادر کہ بُد سرشتیم روزگار | ز کفرانِ نعمت چنیں گشت خوار

و ہم ازیں دو بیت کہ از نتائجِ طبعِ قاسم ارسلان است - مستفاد میگردد
کہ خان زماں بزخم تفنگ در گذشت + قطعہ

چو شد خان زماں یاغی و باغی | ز اکبر شہ کہ مثلش نیست دیگر
تفنگ خورد و ز عالم رفت و گردید | بہادر کشتہ از گفت برادر
برائے فتح شد تاریخ جستم | خرد گفتا مبارک فتح اکبر

عرش آشیانی سر علی قلی خان خان زماں و بہادر خاں را بہ پنجاب
و کابل فرستاد - و جان علی اوزبک و یار علی بیگ و میرزا بیگ و
خوش حال بیگ و میرزا شاہ بدخشی و علی شاہ بدخشی و غیر ہم را
کہ از توابعِ خانِ زماں بودند - بدست آوردہ بہ جون پور رفت - و در آنجا
جہتِ عبرتِ دیگراں ایشاں را زیر پاے و دستِ فیلِ بدمست بیاسا
رسانید - و منعم خاں المخاطب بخان خاناں را حکومتِ آں بلدہ داد +
و چوں سکندر خانِ اوزبک کہ در قلعۂ اودھ حصاری شدہ بود - در
کشتی نشستہ بگورکھ پور گریخت - در ماہِ محرم ۹۷۵ھ خمس و سبعین و
تسعمائۃ مظفر و منصور باگرہ تشریف آورد + و چوں تا آں غایت رانا
اودے سنگھ اطاعت نکردہ بود - باوجودِ سفرِ پیاپے در ہماں زودی روانۂ
آں طرف شدہ - چوں بہ قلعۂ شیو پور رسید - حاکم آنجا قلعہ را خالی
کردہ نزدِ صاحبِ خود سُورجن راجۂ رنتھنبور رفت + پادشاہ آں حصار

را بملازمانِ درگاه سپرده بقلعهٔ کاکرون که سرحدِّ مالوه است - توجه
فرمود + اولادِ سلطان محمّد میرزا که قلعهٔ مندو را متصرّف بودند - این
خبر شنیده مضطرب گشتند - و چون در آن زودی الغ میرزا فوت شد - باقی
میرزایان به تعجیلِ تمام جانبِ گجرات گریختند + عرصهٔ آرشیانی مالوه را به
شهاب الدین احمد خان نیشاپوری سپرده از قلعهٔ کاکرون عازمِ دفعِ رانا
گردید + و رانا هشت هزار راجپوتِ کار آزموده و ذخیرهٔ بسیار در قلعهٔ
چتوڑ که بالاے کوہے واقع شده است - گذاشته - خود با اہل و عیال بجاہاے
قلب رفت + پادشاه عازمِ تسخیرِ قلعهٔ چتوڑ گشته محاصره فرمود - و پنج هزار
نجّار و سنگ تراش و آہن گر و نقّاب و گلکار و بیلدار بساختنِ ساباط که
مخصوصِ هند است - معیّن فرمود - و آنها بساختنِ ساباط و حفرِ نقب
مشغول گشته دادِ سعے دادند + و ساباط عبارت است از دو دیوار که
به فاصلهٔ یک تفنگ انداز بنیاد مے کنند - و در پناهِ تختها و سپرها که در
چرمِ گاو گرفته باشند - آن دیوار ها را نزدیک بقلعه مے رسانند - و آتشبازان
و نقّابان از کوچهٔ وسیعِ آن دیوار ها بفراغِ خاطر زیرِ پاے قلعه آمده بحفرِ
نقب مشغول مے شوند - و داروے تفنگ در نقبها پر کرده چون رخنه در قلعه مے اندازند
از رخنهٔ همان ساباط لشکر بدانجا رسیده بحصار در مے آیند + القصّه
چون دو ساباط مستعد شد - و دو نقب زیرِ برجها رسید - هر دو را از داروے
تفنگ پُر کرده بیکبار آتش دادند + بحسبِ اتّفاق در یکے زود تر آتش گرفته
آن برج بهوا رفت - و رخنهٔ عظیم پدید آمده - دو هزار کس که مسلّح شده در کمین
بودند - بخیالِ آنکه هر دو نقب کارِ خود ساخته رخنه در حصار افگنده شده
است - بیکبار از ساباطها بجانبِ حصار دویدند - و یک هزار کس تا آن رخنه
رسیده با راجپوتان به حرب پیوستند - و یک هزار کس به برجِ دوم رسیده

چوں رخنه ندیدند - بعضے به حیله بیروں آمدند + و مردم اندرونی به مدافعهٔ
ایشاں قیام نموده در عینِ جنگ بودند - که ناگاه نقبِ این برج نیز آتش
گرفته بپرید - و اعضائے دوست و دشمن پریشاں شده بهر طرف افتاد - چنانچه
پانزده نفر از امرائے پادشاهی مثلِ سید جمال الدین بارهه و مرداں قلی شاه
وغیرهما با پانصد لشکریٔ انتخابی ضائع شدند - و از اهالیِ قلعه نیز جمعے
کثیر هلاک گشتند + و چوں معامله چنیں شد - ازاں رخنه سپاهیاں مجالِ
در آمدن نیافته در آں روز قلعه مسخّر نشد - و بعد ازیں واقعه ساباطے
دیگر ساخته + روزے پادشاه در جائیکه در آں ساباط ترتیب داده بودند -
نشسته تفرّجِ جنگ میکرد - چتّل راجپوت که سردارِ مردمِ درونی بود - و
با رانا خویشی داشت - تمام روز گردِ قلعه جهتِ اهتمام گشته وقتِ نمازِ خفتن
برابرِ مورچلِ خاصهٔ پادشاهی آمد - و از روشنیٔ مشعل محسوس گشت -
پادشاه تفنگِ خاصه که در دست داشت - برابرِ روشنی داشته آتش داد -
از اتّفاقاتِ حسنه گولهٔ تفنگ بر پیشانیٔ چتّل آمده هلاک شد + و قلعگیاں
چوں سردار را کشته دیدند - دست از جنگ برداشته نخست جسدِ او
را سوختند - و بمنازلِ خود رفته جوهر کردند - و جمیع مال و اسباب و عیال
و اطفال را سوخته خاکستر ساختند + و چوں از روشنیٔ آتش معلوم گردید -
که آنها جوهر کرده اند - سپاهِ اسلام در همان شب متوجّهِ حصار گشت - و
چوں کسے بمعارضه پیش نیامد - بقلعه در آمدند - و پادشاه نیز هنگامِ صبح
بر فیل سوار گشته با جمیع امرا و امیرزادگاں که پیاده بودند - داخلِ قلعه
گشت + و جمعے از هندوانِ مشهور که در منازلِ خود و بتخانهائے محکم
در آمده بودند - چنداں جنگ کردند - که تا وقتِ نیم روز ده هزار کس
از همه قسم کشته شدند و از لشکرِ نصرت اثر غیر از نصرت علی تواچی

کسے شہادت نیافت - و بعد از سہ روز حکومتِ آں جا بآصف خان ہروی
رجوع شدہ + و خاقانِ اکبر منصور و مظفّر عازم مراجعت گشت - و در
اثنائے راہ شیرے سہمناک از زیرِ درختاں بر آمدہ - بحکم پادشاہ کسے
مزاحم آں نشد - آں حضرت تیرے بر آں انداخت - شیر زخمی شدہ زیر
پشتۂ رفت و بایستاد - پادشاہ بارِ دیگر تفنگ بر آں انداخت - و زخم کاری
بیفتادہ - شیر متوجّہ آں حضرت شد - دریں حال عادل نام شخصے فدائی
دار خود را بشیر رسانیدہ درآویخت - و مقارنِ آں مردم دیگر ہم رسیدہ
شیر را ہلاک ساختند - و بر سلامتیِ پادشاہ لوازم شکر بجا آوردند + و پادشاہ
چوں باگرہ آمدہ قرار گرفت - بعد از چند گاہ خبر رسید - کہ ابراہیم حسین میرزا
و محمد حسین میرزا از چنگیز خان گجراتی روے گرداں شدہ باز بہ مالوہ
آمدہ اند - و اکنوں اوجین را محاصرہ دارند + پادشاہ قلیج خان اندجانی و
خواجہ غیاث الدین بخشی قزوینی را بہ دفعِ ایشاں تعین نمود + میرزایاں
بجانبِ آب نربدہ فرار نمودند - و سراسیمہ از آب گذشتہ از طرف گجرات
رفتند + و در شہرِ رجب ۹۷۶ھ ست و سبعین و تسعمائۃ عرش آشیانی
بعزیمتِ فتحِ قلعۂ رنتھنبور از مرکزِ دائرۂ خلافت حرکت نمودہ شکار کناں
چوں بہ رنتھنبور رسید - راجہ سورجن کہ آں قلعہ را از حجاز خان غلامِ
سلیم شاہ خریدہ بود - متحصن جستہ بمدافعہ قیام نمود + و مردم پادشاہی
آں قلعہ را قبل کردہ راہِ دخول و خروج مسدود ساختند - و بہ فرمودۂ
پادشاہ بر کوہِ رن نام کہ نزدیک قلعہ است - سرکوب ساختہ چند توپ و
ضرب زن کہ بواسطۂ کثرتِ ارتفاع برجِ پادشاہے بالا بردہ بود - سردادند -
و چوں ہر توپ گشادہ مے یافت - چندیں خانۂ اندرونی خراب مے شد +
راجہ سورجن عاجز گردیدہ اماں خواست - و با اہل و عیال خود بیروں رفتہ

قلعه با ذخائر و خزائن بتصرف پادشاه در آمد + آنگاه آن حضرت به اجمیر
شتافته زیارت خواجه معین الدین چشتی قدس سره دریافت - و باگره تشریف
حضور فرمود - و بدیدن حضرت شیخ سلیم چشتی قدس سره به قصبه سیکری
رفت - و چون چند مرتبه عروس آرشیانی را فرزندان تولد شده نمانده بودند -
شیخ مژده قدوم فرزندان طویل العمر داده خوش حال ساخت + قضا را در
همان زودی آثار حمل ظاهر شده صباح روز چهارشنبه هفدهم شهر
ربیع الاول در سنه ۹۷۷ھ ثمان و سبعین و تسعمائه کوکب ولادت شاهزاده سلطان
سلیم بطالع بیست و چهار درجه میزان بمقام سیکری در منزل شیخ سلیم چشتی
قدس سره از افق جاه و جلال طلوع نمود - و خاقان اکبر به شکرانه آن
موهبت عظمی جمیع زندانیان را خلاص ساخت + و خواجه حسین ثنائی
قصیده گفت - که مصرع اول تاریخ جلوس جلال الدین محمد اکبر پادشاه است و مصرع ثانی
تاریخ ولادت شاهزاده جم جاه - و این مطلع از آن است - مطلع

الله الحمد از پی جاه و جلال شهریار   گوهر شهوار از محیط عدل آمد در کنار

عروس آرشیانی جهت ایفای نذری که در باب فرزند کرده بود - پیاده
باجمیر شتافت - و زیارت خواجه معین الدین چشتی بجا آورده دست زرفشان
بانعام و احسان گشاد - و از راه دهلی بهارستان برگشت + و در آن مدت
راجه رام چند والی قلعه کالنجر که شیر شاه در هوای آن سوخت - و بعد
از سلیم شاه باز به تصرف هندوان در آمده بود - از قبضه [illegible] ترسیده
آن قلعه را بی جنگ پیشکش پادشاه کرده + و در سیوم محرم سنه ۹۷۸ھ ثمان و
سبعین و تسعمائه باز در منزل شیخ سلیم اختری نمایان گشته موسوم به شاه مراد
ملقب به پهاری گردید + و درین سال پادشاه دیگر باره جهت زیارت باجمیر
رفت - و گرد شهر حصاری از گچ و سنگ بنا فرموده به ناگور شتافت +

و چندرسین ولدِ مالدیو و راے کلیان مل راجۂ بیکانیر بملاقات آمده پیشکش
فراوان گذرانیدند + پادشاه دختر از راجه کلیان مل گرفته از آنجا شکارکنان
به قصبۂ اجودهن رفت - و زیارتِ شیخ فرید شکر گنج قدس سرّه دریافته
به دیپال پور آمد - و میرزا عزیز کوکه جاگیردارِ آنجا طوے داده پیشکش گذرانید +
چون بلاهور رسید - حسین قلی خان ترکمان حاکمِ آن بلده نیز بدستورِ میرزا عزیز
کوکه پیشکشِ لائق بنظر در آورده + در غرۂ صفر سنه ۹۷۹ تسع و سبعین و تسعمائه
به تفرّجِ حصارِ فیروزه تشریف برده باز به اجمیر آمد - و شرائطِ زیارتِ پیرِ بزرگوار
بتقدیم رسانیده باگره تشریف برد + در آن هنگام سکندر خان اوزبک که در
جنگلهاے بنگاله سرگردان مے گشت - منعم خان المخاطب بخان خانان او را
بپاے بوسِ پادشاه آورده شفاعتِ گناهانِ او نمود + در آن سال چون مقام
سیکری بر آن حضرت مبارک شده بود - در آنجا شهرے عظیم بنا فرمود +
و در آن زودی چون گجرات فتح شد - آن را موسوم به فتح پور گردانید - چنانچه
که در شهرِ صفر سنه ۹۸۰ ثمانین و تسعمائه چون در ملکِ گجرات خلل و فسادِ کلی
بهم رسید - پادشاه عازمِ تسخیرِ آن شد - و چون گذار باجمیر افتاد و - زیارت کرده
از روحِ پر فتوحِ خواجه سیّد حسن خنگ سوار که از اولادِ امامِ همام زین العابدین
علیه و علے آبائه الکرام و اولاده العظام آلاف التحیة والسلام است -
استمداد نموده خانِ کلان را با بسیارے از امرا پیشتر منقلاے بدان سو روان
ساخت - و راے سنگه را بحکومتِ جودهپور که وطنِ مالدیو بود - مقرر کرده خود
نیز روانۂ گجرات گردید + و در دو منزلیِ ناگور خبر رسید - که شب چهار شنبه
دوم ماه جمادی الاولیٰ سنۂ مذکوره در منزلِ شیخ دانیال قدس سرّه
شاهزادۂ نیکو خصال دانیال بوجود آمد - آن حضرت لوازمِ خوشحالی بتقدیم
رسانیده آن مولود را موسوم بدانیال گردانید + و چون پتن گجرات محلِ نزولِ

پادشاه گشت- شیرخان فولادی که از امرای کبار گجرات بود- جان بتنگ با
پیروان برد۔ و بعد از یک هفته سید احمد خان بارهه بحکومت پتن مقرر شده
رایات عالیات متوجه احمد آباد گشت- و هنوز دو منزل کوچ نشده بود که سلطان
مظفر گجراتی باتفاق میرزا ابوتراب که شیرازی الاصل بود- و اعیان جلیل در گجرات
اعتبار تمام پیدا کرده بود- بملازمت رسیده شرف بساط بوسی دریافت۔ و روز
دیگر اعتماد خان و سید چاند خان بخاری و اختیار الملک و ملک اشرف و
وجیه الملک و الف خان حبشی و جهار خان حبشی و دیگر سرداران با تجمّل و
سامان تمام بآستان بوسی سرافرازی یافتند- و رقم نفاق چون از جبههٔ حبشیان
محسوس مے شد- همه محبوس گشتند- و بلدهٔ احمد آباد که آیهٔ کریمه وَالَّذِي لَمْ
يُخْلَقْ مِثْلُهَا فِي الْبِلَادِ در شان آن است- بے جنگ مسخّر شد- چنانچه در
وقائع شاهان گجرات مرقوم گشته است۔ و چون ابراهیم حسین میرزا در نواحی
بهروچ و محمد حسین میرزا در حوالی سورت بود- عرش آشیانی عازم دفع ایشان
گشته۔ درین وقت اختیار الملک که عمده امرای گجرات بود- چون بجانب
جونه گڑه گریخت- سائر امرای گجراتی بطریق حبشیان مقید گردیدند۔ و بعد
از آنکه سایهٔ چتر فلک سای بر بندر کهمبایت افتاد- خان اعظم میرزا عزیز
کوکه را حاکم احمد آباد گجرات ساخت۔ ابراهیم حسین میرزا از قرب وصول
پادشاه خبر یافته رستم خان رومی را از ترس آنکه مبادا بملازمت پادشاه رود
بقتل آورد- و خواست که از چهل گروهی اردوی ظفر قرین گذشته به پنجاب
رود و فتنه بر انگیزد- یک پهر از شب گذشته بود- که عرش آشیانی این خبر شنیده
خواجه جهان و قلیچ خان را در خدمت شاهزاده سلیم به ضبط اردو گذاشت-
و با جمعی قلیل بایلغار عازم تادیب ابراهیم حسین میرزا گردید۔ روز دیگر
با چهل سوار بآب مهندری که نزدیک قصبهٔ سرنال است گذر کرده- رسید۔

ابراهیم حسین میرزا چوں با هزار سوار بود - گریخته همانجا ماند - و پادشاه
ساعتے توقف کرد - درآں اثنا سید محمود خان بارهه و راجه بهگوان داس و
مان سنگه و شاه قلی خان محرم و سورجن راجۂ رنتهنبور و دیگر امرا که جانب
سورت تعین گشته بودند - بموجب حکم از اثنائے راه برگشته با هفتاد سوار
بملازمت آمدند - و باوجود آنکه اگر پادشاه یک لحظه صبر مے کرد - جهاں جهاں
لشکر جمع مے شد - عرش آشیانی تعجیل کرده با جماعتے که از یک صد و پنجاه
متجاوز نبودند - متوجه جنگ ابراهیم حسین میرزا گردیده - و مان سنگه را
هراول ساخت - و از آب بگذشت - و در ظاهر آں قصبه با غنیم که هزار سوار
داشت - مقابل شده جنگ در داد - چنانچه ابراهیم حسین میرزا حمله آورده
تیر اندازاں را بیجا ساخت * و چوں پادشاه با راجپوتاں بواسطۂ قلت
لشکر در جائے ایستاده بود - که دو طرف دیوار زقوم بود - و زیاده از سه سوار
پهلوئے یکدیگر در آنجا نے توانستند ایستاد - در آں وقت سه سوار از لشکر
مخالف شوخی کرده تا جائے که پادشاه ایستاده بود - زده زده آمدند - و راجه
بهگوان داس که نزدیک آں حضرت بود - با برچه با یکے از ایشاں مقابل شده
او را منهزم گردانید - و متوجه دیگرے گشت - و پادشاه که عقب زقوم ایستاده بود
و تیر اندازی مے کرد - به مدد راجه بهگوان داس اسپ راجهانید - و دشمن طاقت
صدمۂ آں حضرت نیاورده با رفیق دیگر روے بفرار نهاد * و برادر راجه بهگوان داس
بر اعدا تاخته داستان رستم و اسفندیار را بر طاق نسیاں گذاشت - و تنها
چند کس را از پاے درآورده خود نیز کشته شد * درین وقت پادشاه با تیراندازاں
و راجپوتاں از میان زقوم برآمده بر ابراهیم حسین میرزا تاخت - و اقبال
اکبر شاهی مدد کرده ابراهیم حسین میرزا بے آنکه کار بر وے تنگ شود - روے
بگریز نهاد * و از ابتداے آفرینش تا آں زماں معلوم نیست - که هیچ

پادشاہے چنیں کردہ باشد- کہ عالم عالم لشکر و سپاہ گزاردہ خود با جمعے قلیل
در مقابل چنیں دشمنے قوی در آید- و خویشتن را در مخاطرۂ عظیم افگند ✽ و
بعد ازیں واقعہ بہ اردوے بزرگ پیوستہ متوجہ تسخیر قلعۂ سورت گشت ✽ و
گل رخ بیگم دختر کامران میرزا کہ زوجۂ ابراہیم حسین میرزا بود- قلعہ را بمردم
جنگی سپردہ با پسر خود مظفر میرزا نام بہ دکن رفت- و رایات عالیات بقلعہ
رسیدہ مورچل قسمت شدہ ✽ و چوں میرزایاں در نواحی پٹن یک جا شدہ
قرعۂ مشورت درمیان انداختند- رائے ہمہ بر آں قرار یافت- کہ ابراہیم حسین
میرزا با برادر کوچک خود مسعود حسین میرزا بہ پنجاب رفتہ فتنہ بر انگیزد- و
محمد حسین میرزا و شاہ میرزا با شیر خان فولادی ملحق شدہ بر سر پٹن روند
شاید کہ قلعۂ سورت بواسطۂ ایں خللہا از محاصرہ خلاص شود ✽ پس ازاں
چوں ابراہیم حسین میرزا بہ ناگور رسید- رائے سنگھ حاکم جودھپور تعاقب نمودہ
قریب بہ شام باو رسید- و چوں آبے کہ در آں حدود بود- ابراہیم حسین میرزا
متصرف شدہ بود- رائے سنگھ مضطرب گشتہ ہم در آں شب بہ جنگ پرداخت-
و خلقے کثیر از طرفین کشتہ شدند ✽ و چوں اسپ ابراہیم حسین میرزا بزخم
تیر از پاے در آمد- شکست بہ مردم او افتادہ روے بہ گریز نہادند- و ابراہیم حسین
میرزا پیادہ پارۂ راہ رفتہ چوں بہ یکے از نوکراں رسید- بر اسپ او سوار شدہ
بدر رفت- و چوں بہ دہلی رسید- چند روز مقام کردہ خیل و حشم جمع نمود- و
فسخ عزیمت لاہور نمودہ بہ سنبھل آمد ✽ و محمد حسین میرزا و شاہ میرزا و
شیر خان فولادی با ہشت ہزار سوار سید احمد خان بارہہ را در قلعۂ پٹن
محاصرہ نمودند ✽ خان اعظم میرزا عزیز کوکہ کہ بہ دفع ایشان از احمد آباد متوجہ
پٹن شدہ بود- چوں بہ پنج کروہی پٹن رسید- مخالفان استقبال نمودہ
جنگ در دادند- و جنگے در کمال شدت واقع شدہ بہر انغار و برانغار خان اعظم

میرزا عزیز کوکه متفرق گردید - فاما خان اعظم انچنان ثبات قدم از دست نداده
درین اثنا رستم خان و مطلب خان خود را دریافته دیگر بار حمله آوردند - وشکست
جمعیت محمد حسین میرزا و سائر مخالفان را از هم گسیخته بجانب دکن گریزانیدند
و چون سرکوب قلعه صورت ساخته شد - اهالی حصار امان خواسته آن حصار
را بملازمان درگاه سپردند - و پادشاه کامیاب شده روانه احمد آباد گجرات گردیدند
درین ایام راجه بهارجیو راجه بگلانه که از راجهاے تابعه سرحد دکن است -
شرف الدین حسین میرزا را که قبل ازآن بده سال از ناگور گریخته به دکن
رفته بود - و بواسطه بے اعتدالی درآنجا نیز مجال توقف نیافته از کوهستان
بهارجیو مے خواست - که خود را به محمد حسین میرزا رساند گرفته پیش پادشاه
آورد - و او بعد از شلاق وغیره عقوبت بسیار در قلعه گوالیار محبوس گشته
درگذشت ⁂ و مادر چنگیز خان در اثناے طے مسافت بر سر راه آمده از
حجاز خان حبشی که قاتل پسرش بود - شکایت کرده دعوے خون نمود - پادشاه
که بهانه طلب بود - حجاز خان حبشی را زیر پاے فیل انداخته به قصاص رسانید
و تمامی ولایت گجرات با اتکه خیل و فرزندان میرزا عزیز کوکه شده -
قسمت کرده از راه اجمیر دوم ماه صفر سنه ۹۸۱ احدی و ثمانین و تسعمائه
به مرکز دولت آمد ⁂ و ابراهیم حسین میرزا چون به سنبهل رسیده شنید
که امراے پنجاب بهمراهی حسین قلی خان به کوهستان پنجاب در آمده قلعه
نگرکوت را محاصره دارند - بنابر آن متوجه پنجاب شد - که چون آن ولایت
خالی است دست انداز کرده از راه بیشه باز خود را به برادران رساند ⁂
و حسین قلی خان ترک محاصره قلعه نگرکوت کرده باتفاق سید یوسف خان
و محب علی خان وغیره دنبال او شتافتند - و در حوالی تلنبه به اردوے
او نزدیک شده چون خبر یافتند - که میرزا بشکار رفته است - به اردوے

وے تاختند + و مسعود حسین میرزا بہ دفع ایشان سوار شدہ خبر بہ برادر
فرستاد۔ فامّا پیش از رسیدنِ برادر جنگ کردہ دستگیر گشت۔ و از مردمش
بسیارے بہ قتل آمدند + و ابراہیم حسین میرزا از شکار برگشتہ چوں احوال
بدیں منوال دید۔ دل بر مرگ نہادہ بجنگ ایستاد۔ و بعد از حرب
صعب منہزم گشتہ بجانب ملتان رواں شد۔ و بلوچاں سر راہ برو گرفتہ
او را زخمی ساختند + میرزا عاجز گردیدہ پناہ بہ یکے از بلوچاں برد۔ و
مخصوص خاں حاکم ملتان او را از آں بلوچ گرفتہ و سرش از تن جدا
کردہ باتفاق حسین قلی خاں بہ آگرہ آمدند۔ و ہر دو سردار آنچہ داشتند
بنظرِ پادشاہ درآوردند۔ و سر را بدروازۂ قلعۂ آگرہ آویختہ مسعود حسین میرزا
را در قلعۂ گوالیار محبوس ساختند۔ چنانچہ ہماں جا درگذشت + و در شہر
ربیع الاوّل سالِ مذکور عرضہ داشت خانِ اعظم میرزا عزیز کوکہ رسید۔
کہ اختیار الملک گجراتی و محمّد حسین میرزا با یکدیگر یک جا شدہ اکثر ممالک
گجرات را متصرف گشتند۔ و با جمعیت و لشکرِ بسیار اکنوں آمدہ بلدۂ
احمد آباد را محاصرہ دارند۔ بیت

سپہ فتنہ دارد دگر روزگار — ہمیں است او را شب و روزکار

اگر پادشاہ خود توجہ فرماید۔ مقروں بہ صواب خواہد بود۔ بیت

بجز صرصر بادپایانِ شاہ — کس ایں گرد را بر ندارد ز راہ

و چوں موسم برسات بود۔ و لشکر بسیار بسرعت نمی توانست رفت۔
عرش آشیانی دو ہزار سوار انتخاب کردہ برگزیدہ و شتربار بہ رسم منقلاے
پیش فرستادہ۔ و خود نیز با سی صد کس کہ اکثر امیراں و منصب دارانِ
نامی بودند۔ بر شترانِ جمازۂ سریع السیر سوار گشتہ و اسپاں را کوتل کردہ
راہی شدند۔ و چہار منزل را یکے کردہ در پٹن گجرات بہ لشکرِ منقلاے

رسیدند + و پس از آں سه هزار سوار در ظلِ رایتِ فتح آیت مجتمع گشته در
مقامِ ترتیبِ افواج شدند - و قول را به میرزا عبد الرحیم ولدِ بیرم خانِ
ترکمان المخاطب بخان خانان سپرده جرنغار و برنغار و هراول تعین نمود
و خود با صد سوار طرح شده روانۂ احمد آباد گردید - و هم یکے از قراولان
را جهتِ رسانیدنِ مژدۂ قربِ وصول و طلبِ لشکرِ گجرات فرستاده + چوں
بدو کروہیِ احمد آباد رسید - کوس و کورکه را بنواختن درآوردند + محمد حسین
میرزا و اختیار الملک که از ایلغارِ پادشاه خبر نداشتند - از صدائے کوس
پادشاهی سراسیمه شده به ترتیبِ اسبابِ جنگ پرداختند - پس محمد حسین
میرزا با دو سه هزار سوار جهتِ تحقیقِ معامله بکنارِ آب احمد آباد آمده از
سبحان قلی خاں نامے که از طرفِ پادشاه او نیز بکنارِ آب رسیده بود -
پرسیده - که این چه لشکر است؟ و سردارِ این جماعت کیست ؟
سبحان قلی خاں جواب داد - که افواجِ پادشاهی و کوکبۂ شاهنشاهی است +
محمد حسین میرزا گفت - که امروز روزِ چهاردهم است - که جاسوسانِ من
آں حضرت را در آگره دیده آمده اند - اگر احیاناً افواجِ خاصۂ پادشاهی
باشد سفیلانے که هرگز از رکاب جدا نمے شوند کجا شدند؟ سبحان قلی خاں
گفت - که امروز روزِ نهم است - که پادشاه پا در رکاب آورده - درین صورت
یقین است - که باین سرعت فیلان همراهی نمے توانند کرد + محمد حسین میرزا
اندیشناک شده به تسویۂ صفوف پرداخت - و اختیار الملک را با پنج هزار
سوار به محافظتِ دروازهاے احمد آباد باز داشته خود باتفاقِ شیر خان
فولادی با هفت هزار سوارِ مغل و راجپوت و گجراتی و حبشی بمقابلۂ
پادشاه پرداخته - و پادشاه در کنارِ آب ایستاده زمانے منتظرِ انتظارِ
وصولِ لشکرِ گجرات گردید - چوں دروازها در دستِ دشمنان بود - ایشان

را فرصتِ بیرون آمدن نشد- پادشاه از آب گذشته بمیدان در آمد + و
محمد حسین میرزا با هزار و پانصد مغلِ فدائی که در اکثرِ معارک از ایشان
لوازمِ شجاعت و دلاوری بظهور آمده بود- بر هراولِ پادشاهی تاخت- و شاه میرزا
بر جرنغار و حبشیان و گجراتیان بر برنغار بیکبار حمله آورده بازارِ جنگ را گرم [illegible]

دو لشکر بیکبار برخاستند برابر صفِ کین بیاراستند

درین اثنا که هر دو فریق بیکدیگر آویخته بگیر و دار مشغول بودند- پادشاه همچو شیرِ
خشمناک با صد سوار از یک پهلو بر آمده بر محمد حسین میرزا حمله آورد + محمد حسین میرزا
بمجردِ شنیدنِ نامِ پادشاه دست و پا گم کرده و دل باخته روی بگریز نهاد- امرای
جرنغار و برنغار محمد حسین میرزا را منهزم دیده ایشان نیز سلامتی را در فرار دانسته +
و محمد حسین میرزا که زخم بر رخساره داشت- و اسپش نیز زخمی بود- در اثنای
گریختن به بوتهٔ زقوم رسیده خواست + که اسپ بالای آن جهاند- لیکن طاقتِ اسپ و
اضطرارِ شعارِ کار خود کرده محمد حسین میرزا از خانهٔ زین [illegible] پادشاهی در رسیده
و او را گرفتار نموده پیشِ پادشاه آوردند- هر کدام دعوی گرفتن نمودند- پادشاه از
محمد حسین میرزا پرسید- که کدام کس ترا گرفت؟ او گفت- نمکِ پادشاه
کسی مرا نگرفته- و الحق راست گفته است + درین وقت پادشاه با جمعی قلیل
که عددِ آنها بدویست نمیرسید- بزیرِ پشته که در حوالی جنگ گاه بود نشسته
انتظارِ خانِ اعظم میرزا عزیز کوکه میکشید- که فوجی بزرگ نمودار شد + و
چون از افواجِ ظفر امواج دور تر بودند- اضطرابی در میان مردم پادشاهی
پدید آمده- شخصی بجهتِ تحقیقِ آن رفت- و خبر آورد- که اختیار الملک
گجراتی است- که بسبب شنیدنِ خبرِ شکست بقصدِ جنگ می آید + پادشاه
آن دویست کس را حکم کرد- که به ضربِ تیر روی ایشان بگردانید +
و نقاره‌چیان را که از دهشت دست از کار رفته بود- بنفسِ نفیس بانگ

بر آنہا زدہ بعنف بنقارہ نواختن باز داشت ۔ و اختیار الملک نیز ہمیں کہ
شنید - پادشاہ در میانِ آں مردم است - ہراساں و ترساں راہِ گریز
پیش گرفت ۔ و از لشکرِ محمد حسین میرزا و ابراہیم حسین میرزا و علی قلی خانِ
سیستانی المخاطب بخان زماں و بہادر خانِ سیستانی شہرتِ عظیم یافت - کہ
پادشاہ چوں تسخیرِ آفتاب کردہ است - دشمناں بمجردِ شنیدنِ نام او فرار
بر قرار اختیار می کنند - ازیں سبب دیگر کسے بمقابلِ او نیامد ۔ و در آں
وقت کہ پادشاہ بدفعِ اختیار الملک متوجہ بود - رائے سنگہ محمد حسین میرزا
را بحکمِ پادشاہ بہ قتل آورد ۔ و اختیار الملک نیز ہنگامِ گریز بر تھوہر
زار رسید - و بوقتِ اسپ جہانیدن بر زمیں افتاد - و بدستِ یکے از مردم
پادشاہی کشتہ شد ۔ آتکہ خانِ اعظم میرزا عزیز کوکہ راہ یافتہ بملازمت
رسید ۔ و آں حضرت ہماں روز باحمد آباد در آمد - و مہماتِ گجرات را باز
بخانِ اعظم میرزا عزیز کوکہ رجوع نمودہ از راہِ اجمیر بایلغار متوجہ دار الخلافت
شد - و چوں نزدیک رسید - با جمیع مردم کہ ہمراہ بودند - نیم نیزہا کہ بہ لغتِ
ہندی برچھہ گویند - در دست گرفتہ داخلِ بلدۂ آگرہ شد ۔ و در سنۂ مذکورہ
داؤد بنِ سلیمان افغان کرانی کہ بنگالہ را در تصرف داشت - سر از اطاعت
پیچید ۔ و منعم خاں المخاطب بخان خاناں بموجب فرماں بمقابلِ او رفتہ
بعد از چندیں جنگ میانِ ایشاں صلح واقع شد - پادشاہ قبولِ صلح نکردہ
راجہ ٹوڈر مل را صاحبِ اہتمام بنگالہ کردہ نزدِ منعم خاں فرستاد - کہ داؤد
بنِ سلیمان افغانِ کرانی را مستاصل سازند - یا خراج گزار کنند ۔ داؤد
بنِ سلیمان چوں لودی نام افغان غنیم خانگی بہم رسانیدہ بود - ناچار
گردن بہ حلقۂ باج و خراج در آورد - و لودی نام افغان را بحسنِ سلوک
و تدبیر بدست آوردہ بکشت ۔ و قوت گرفتہ عہد بشکست - و کنارِ آب

سون آمده جائے کہ آبِ سون و گنگ بہم ملحق شده - بر روے آب با
منعم خان خانخاناں جنگ کرد - و چند کشتی تاختہ منہزم گشت - و بجاے
دُور دست رفت + و منعم خانِ خاناں از آبِ سون گزشتہ قلعۂ پٹنہ
را محاصره کرد + و عرش آشیانی چوں دانست - کہ بے توجہِ او فتحِ آں قلعہ
ممکن نیست - خود با جمیع شاہزادہا و امرا در ہزار کشتی نشستہ و پیشتہاے
نگارجنگ بر کشتیها افگنده در عینِ باراں متوجہ آں طرف شد - چنانچہ محاذیِ
قلعۂ چنار بعضے کشتیها بگرداب ہائل رسیده بسلامت بیروں رفتند + و
بعده در خطۂ بنارس نزول فرموده چوں افواجے کہ از راهِ خشکی روانہ
شده بودند - آمدند - شاہزادہاے کامگار و اہلِ حرم را بہ جون‌پور فرستاده
خود عازمِ پٹنہ شد + و در آں وقت کبیر خاں کہ بہ تسخیرِ قلعۂ بھکر رفتہ بود -
فتح نامۂ بھکر را فرستاد - پادشاه آں را بہ فالِ نیک گرفتہ از راهِ دریا چوں
بہ حوالیِ پٹنہ رسید - معلوم شد - کہ عیسے خان نیازی کہ از سردارانِ معتبر
افغاناں بود - از قلعہ برآمده در جنگِ منعم خان المخاطب بخانخاناں کشتہ شد -
و مردمِ دیگر در قلعہ در فکرِ گریز اند + پادشاه خان عالم را با سہ ہزار
سوار بہ فتحِ قلعۂ حاجی پور تعین نمود - و او بدانجا رسیده قلعہ را از دستِ
فتح خاں بگرفت + و داؤد بن سلیماں افغاں از آں خبر ترسیده ایلچیاں
بدرگاه فرستاد - و طلبِ عفو نمود + پادشاه فرمود - کہ بعد از ادراکِ ملازمت
تقصیراتِ تو بعفو مقرون خواہد شد - و اگر نخواہی آمد - باآنکہ مارا ہزار
نوکر مثلِ تو ہست - تنہا مقابلۂ تو اختیار مے کنم - ہرکہ ظفر یابد - قلعہ ازو
باشد + داؤد بن سلیماں ازیں جواب بیشتر سراسیمہ شد - و وقتِ شب
از دروازۂ گڑھی بکشتی در آمده بجانبِ بنگالہ رفت + عرش آشیانی جہتِ
دست آوردنِ فیلاں وقتِ صبح تعاقب کرده بیست و پنج کروه راہے نمود -

و چہار صد فیل گرفتہ برگشت - و ضبطِ پٹنہ و اہتمام کارہا را بہ منعم خانِ خانخاناں رجوع کردہ مسرور و مبتہج بدار السلطنت آگرہ مراجعت فرمود + خانِ اعظم میرزا عزیز کوکہ از گجرات و خان جہاں از لاہور جہتِ تہنیت جریدہ آمدہ بہ محالِ خود معاودت نمودند + ودرین ہنگام پادشاہ خواجہ مظفر علی ترمذی را کہ از نوکرانِ بیرم خانِ ترکماں بود - خطابِ مظفر خانی دادہ بہ فتحِ قلعۂ رہتاس و بنگالہ نام زدِ بہار کرد - و خود بہ اجمیر رفتہ قریب دو لک از نقد و جنس بخادمانِ خطیرۂ خواجہ معین الدین چشتی قدس سرہ و سید حسن خنگ سوار و مستحقین رسانیدہ بہ آگرہ باز آمد + و خواجہ مظفر علی المخاطب بہ مظفر خاں کہ عازمِ بنگالہ شدہ بود - چوں بہ قلعۂ گڑھی کہ دروازۂ بنگالہ است - رسید - داؤد بنِ سلیمانِ افغاں تابِ مقاومتِ او نیاوردہ بجانبِ اوڑیسہ گریخت + و راجہ ٹوڈر مل و بسیارے از امرا بہ اوڑیسہ شتافتند - جنید پسر داؤد بنِ سلیماں دو مرتبہ ایشاں را شکست دادہ +

انتخاب از ناسخ التواریخ

ذکرِ جلوسِ شاہنشاہِ ایراں سلطاں ناصر الدین شاہ قاچار در تبریز

چوں شب سہ شنبۂ ششم شوال شاہنشاہِ غازی محمد شاہ قاجار

بدار القرار سفر کرد - ارکانِ دولت و شناختگانِ مملکت کہ در دار الخلافہ
طہران اقامت داشتند - ہمدل و ہمزبان ولیعہدِ گردون مہد سلطان ناصر الدین
شاہ را چشم براہ نشستند + مہدِ علیا و ہمشیرِ کبریٰ والدۂ شاہنشاہ مخفیانہ
بجانب فرزند مکتوبے فرستاد - و آگہی بداد - وزیرانِ مختارِ دولتینِ روس و
انگلیس نیز ہر یک بقونسلِ خویش نامہ کردند - تا شاہنشاہِ نو را از
قصہ آگاہ کنند + بالجملہ نخست نامۂ دالغورکی وزیرِ مختارِ روس بانشکوف
کہ در تبریز قونسل بود - رسید بدین شرح - کہ محمد شاہ سخت مریض است
و مرضِ او چنان صعب افتادہ - کہ طبیبان دانستند از مداوا و معالجت
او دست باز داشتند + انشکوف کہ درین وقت در نعمت آباد از شہر ییلاق
اوتراق داشت - چون این مکتوب برخواند - بر اسپے رہوار بر نشستہ
شتاب کنان بہ تبریز آمد - و در شش ساعتے شب یازدہم شوال بدر
سرائے سلطان ناصر الدین شاہ حاضر شدہ و بدستیاریِ دربان و حاجب
معروض داشت - کہ مرا امرے واجب افتاد کہ دریں نیم شب خویشتن را
بدیں رنج و تعب انداختہ - و تا بدیں جا تاختہ ام - لاجرم شاہنشاہ
اجازت کرد - تا حاضر پیشگاہ شد - پس مجلس را از بیگانہ بپرداختند -
و انشکوف مضمونِ نامہ را مکشوف ساخت + شاہنشاہِ ایران کہ آیتِ
یزدان بود - چون کوہ پا بر جائے ہیچ آشفتہ رائے نگشت و انشکوف را رخصتِ
انصراف داد - و از پسِ آن کس بطلبِ میرزا فضل اللہ نصیر الملک
کہ دراین ہنگام منصبِ وزارت داشت - فرستاد - و اورا حاضر کردہ قصۂ
این غائلہ را با او حدیث کرد + نصیر الملک از اصغائے این خبر پائے
از سر ندانست - ہمے خواست دیوانہ شود - و اگر نہ از ہوش بیگانہ گردد -
شاہنشاہ بانگ بر او زد - کہ با خویش باش - و سلیحِ خویش تیرہ مکن -

این ہنرے نباشد۔ کہ روزِ آسایش خود مردم را آزمایش کنند۔ مرد
عاقل آن است۔ کہ در مہالکِ پُر آفت و مسالکِ مخافت عقلِ خویش
را پریشیده نسازد۔ و از طریقِ حزم و رویّت بچاره پردازد۔ اگرچہ در
مصیبتِ پدرے مانندِ محمد شاه ہرگاه در تمامتِ عمر مرا تعزیت گویند۔
و تسلیت فرستند۔ ہنوز اندک باشد۔ امّا نتوان طریقِ سوگواری برداشت۔
و زمامِ مُلک و مملکت را از کف فرو گذاشت۔ تا بندگانِ خدائے را
قدر و ارج بروَد۔ و پایمالِ ہرج و مرج شوَد۔ و اگرچہ مرا آن قدرت
است۔ کہ یکتنه بر اسپِ خویش بر نشینم۔ و تا دارُ الخلافه برانم۔ و بر
تختِ مُلک جائے کنم۔ چہ مردمِ ایران را خاطر بخیالِ من گلشن است۔
و چشم بکوکبِ من روشن۔ امّا این گونہ حرکت حشمتِ سلطنت را انقصاصے
باشد۔ باید با قورخانہ و توپخانہ و لشکرے لائق بدارُ الخلافه کوچ داد۔ اگرچہ
خراجِ آذربایجان را من بتمامت بذل کردم۔ امّا ہنوز معادلِ سی ہزار
تومان زرِ مسکوک در نزدِ گنجورِ من حاضر است۔ آن را نیز برگیر و
اعدادِ لشکر و بسیجِ سفر کن۔ نصیرُ الملک زمینِ خدمت ببوسید۔ و
بازِ خانۂ خویش شد۔ و میرزا تقی خان وزیرِ نظام ہم درین وقت بر
حسبِ فرمان بخانۂ نصیرُ الملک آمد۔ و الله ویردی خان پسر
قاسم علی خان را کہ یاورِ توپخانہ بود۔ با خود بیاورد۔ و بے اینکہ دیگر
مردم را ازین داستان ہیچ آگہی دہند۔ باعدادِ لشکر و بسیجِ سفر پرداختند۔
نخستین ہشصد تن توپچی بہادرکو کہ در دہخوارقان سکون داشتند۔
طلب نمودند۔ و کارِ شانزده عرادۂ توپ و قورخانہ راست کردند۔ و
فرمان کردند تا از سربازانِ فوجِ مراغہ و فوجِ ناصریّہ و فوجِ مرندی برگ و سازِ
خود را کرده فرازِ درگاه آیند۔ و این کارہا را در روزِ یازدہم شوّال

بساز کردند - و میچکس را آگاه ازین راز نساختند + شب دوازدہم مشہرے
کہ وزیرِ مختارِ انگلیس بقونسلِ خویش فرستادہ بود - برسید - او نیز
نوشتہ بود - شاہنشاہِ غازی را مرضے صعب طاری شدہ - و واجب
افتادہ - کہ سلطان ناصر الدین شاہ بقدم عجل و شتاب راہ برگیرد -
و ہمچنان حاجی میرزا آقاسی مکتوب علی خان ماکوئی کہ این وقت سزاوارِ
کل عساکرِ منصورہ بود - فرستاد - او نیز در شدتِ مرضِ شاہنشاہ و
سرعتِ سیرِ سلطان ناصر الدین پادشاہ شرحے بلیغ راندہ بود و آصل
واصلی نائبِ سفارتخانۂ روسیہ - و ابت صاحب نائب سفارتِ انگلیس
نیز برسیدند - و از شدتِ مرضِ شاہنشاہ خبر آوردند - عصرِ روزِ
دوازدہم شوال مسرعے ناعی در رسید - و از پیشرِ کبرئے و مہدِ علیا
و سلیمان خان خانِ خانان مکتوبے آورد - در آن کتاب بوفاتِ شاہنشاہِ
غازی تصریح شدہ بود - و این خبر نیز در شہرِ تبریز پراگندہ شدہ -
دریں وقت سفراے دولِ خارجہ بدرگاہ آمدند - و چنین رائے زدند -
کہ شاہنشاہِ ایران اگر ہمہ با صدتن غلام رکابی باشد - باید دو اسپہ سفرِ
طہران فرماید + شاہنشاہ گفتارِ ایشان را پذیرفتار نشد - و فرمان کرد -
تا فوجِ چہارم و فوجِ مخبرانِ شقاقی حاضر شوند - و چہار ہزار سوار از
جماعتِ طالش و شاہیسون نیز انجمن کرد - و بفرمود - تا ہزار و پانصد
بابِ خیمہ در مدتِ ہفت روز از بہرِ سپاہ بساختند + چون این کار ہا
پرداخت - بصوابدیدِ ستارہ شناسان ساعتے فرخندہ و مبارک اختیار
کردند - و در سالِ یک ہزار و دویست و شصت و چہار ہجری چون
چہار ساعت از شبِ چہاردہم شوال سپری شد - در دار السلطنت تبریز
بر تختِ سلطنت جاے کرد - و تاجِ پادشاہی بسر بر نہاد + فاطمہ علما

و فضلاے آں بلد و تمامت امرا و بزرگانِ آں اراضی در پیشگاہِ سلطانی
حاضر شدند۔ و جلوسِ مبارکش را تہنیت و درود فرستادند۔ و از شاہزادگانِ
بزرگ حسن علی میرزاے شجاع السلطنت و محمد تقی میرزاے حسام السلطنت
بتقبیلِ آستانۂ شاہانہ شاکر و شادمانہ گشتند + روزِ دیگر میرزا تقی خان
وزیرِ نظام و میرزا جعفر خان مشیر الدولہ مبلغے از زر و سیم از بازرگانان
بوام گرفتند۔ و تجہیزِ لشکر کردند۔ و فرمان رفت۔ کہ میرزا جعفر خان
متوقف در تبریز بودہ امورِ دولِ خارجہ را نگرانِ نیک و بد باشد + در ایں
وقت کاردارانِ حضرت معروض داشتند۔ کہ بزرگانِ ماکوئی در مدتِ
وزارتِ حاجی میرزا آقاسی اِمارتِ بلدان و امصار داشتند۔ و از طریقِ
اجحاف و اعتسافات مالِ فراواں فراہم کردہ بجانبِ ماکو حمل دادند۔ و
گنجینہا نہادند۔ صواب آن است۔ کہ علی خان ماکوئی را ماخوذ داشتہ
فرمان رود۔ تا اندوختۂ ایشاں را بمصادرہ اخذ کنند۔ چہ ایں جماعت
افزوں از تعدی با رعیت بحکمِ ادارجہ نگاراں حملے گراں از مالِ
دیوان ماخوذ ساختہ۔ و کس بجمع و خرجِ ایشاں نپرداختہ + شاہنشاہِ
دریا دل فرمود۔ ما را چشم بر کشودنِ بلاد و فتحِ ممالک است۔ نہ بر
جریدۂ حساب و فرد فذلک۔ و علی خان را رخصت کرد تا مراجعت
بماکو کردہ در سراے خویش اقامت کند + و ایں علی خان را دو ماہ
ازیں پیش شاہنشاہِ غازی بصوابدیدِ حاجی میرزا آقاسی بسرداریِ
کلِ عساکرِ منصورہ فرمان فرستاد۔ و او را بشمشیرے کہ قبضۂ آں مرصع
بالماس بود۔ و نشانیکہ مکلل بجواہرِ شاہوار۔ تشریف کرد + و میرزا
تقی خانِ وزیرِ نظام بمبارکبادِ ایں محل و منصب در تبریز بساطے
[illegible] لائق [illegible] شوال دو ہزار

تن از ابطالِ رجالِ سواره و پیاده التزامِ رکاب را آماده شدند۔ و شاهنشاهِ
ایران از تبریز بیرون شده در باسمیج فرود آمد۔ و فرمان کرد۔ که در همه
راه چهارده عرّادهٔ توپهاے پاره کوب را با قورخانه از پیشِ روے لشکر
عبور دهند۔ و دو عرّادهٔ توپ که بوزنِ ثقیل نباشد۔ با توپهاے جنیبت
جنبش دهند ✤ و بالجمله در باسمیج از امراے ایران و صنادیدِ مملکت عرائض
و ذرائع متوالی گشت۔ که ما همه بندگانیم خسرو پرست۔ چشمها براه گشاده
است۔ و جانها بهرِ نثار آماده۔ هرچند زود آئی۔ هنوز دیر است۔ و هرچه
شتاب گیری۔ بصواب باشد۔ و قضیّهٔ کراهتِ خویش را از حاجی میرزا
آقاسی و فرارِ او را بشاهزاده عبد العظیم نیز معروض داشتند۔ و خروجِ
سیف الملوک را با دعوتِ ملکانه و سلوکِ او را تا بدرِ اندرانتخانه هم بنگاشتند ✤
پس شاهنشاهِ ایران روزِ دیگر از باسمیج کوچ داده بسعد آباد براند۔ و
از آں جا به اوجاں آمده یکروزه اوتراق فرمود۔ تا سوارهٔ طالش الحاق یافت۔ و
از آنجا تا چمن توپچی طےّ مسافت فرمود۔ و هم در آں جا یکروزه لشکرگاه کرد۔ و
احمد خاں نوائی نائبِ ایشیک آقاسی را مامور کرد۔ تا از پیشِ روے سفر کند۔ و در
هر منزل علف و آزوقهٔ سواره و پیاده را آماده بدارد۔ و سپاهِ خمسه را نیز حاضر کند۔
تا بعد از ورودِ موکبِ پادشاهی بزنجاں ملتزمِ رکاب شدند ✤ و درین وقت چوں
محمد خانِ زنگنه امیر نظام جاے بجهانِ جاوید داشت۔ و علی خاں ماکوئی نیز روے
بوطن گذاشت۔ هیچکس بر تمامتِ سپاهِ ایران نافذِ فرمان نبود۔ میرزا
تقی خاں وزیرِ نظام که هم درین سفر در تجهیزِ لشکر تقدیمِ خدمتے
کرده بود۔ وقت را غنیمت شمرد۔ و از کارداران دربار خواستار شد۔
تا منصب و لقبِ محمد خاں زنگنه با او تفویض شود۔ و در آں منزل
منصبِ جلیلِ امیر نظامی یافت۔ و بدین نامِ بزرگ نامی گشت۔ و

دراینجا شاهنشاه را کاری بزرگ پیش آمد - زیرا که حاجی میرزا آقاسی در
وزارت شاهنشاهِ غازی محمّد شاه خراجِ ایران را چنان بذل کرد - و به تیول
و سیورغال و اکرام و افضالِ مردم مقرّر داشت - که هر سال دو کرور
تومان خرجِ ایران از دخلِ ایران بر زیادت بود - نه شاهنشاهِ مبرور
را درین امر از کثرتِ جود پرسشی میرفت - نه وزیر مغرور را درین کار
نکوهشی بود - درین هنگام سلطان ناصر الدّین شاه با خود همی گفت -
که اگر کار چون دولتِ ماضی کنم - مردم ایران از نیافتنِ حقّ خویش
ناراضی باشند - و اگر بر خراجِ ایران بیفزایم و حملِ رعیّت را گران کنم
در یوم یقوم حساب چه جواب خواهم گفت - پس صواب آنست - که از
میانِ مردم ایران یک تن را که بخردمندی و خشونتِ خلق و سورتِ خوی و
غلظتِ طبع بر همه کس افتخار کند - اختیار کنم - که نه از تلطفِ جوانان شکوه
بیند - و نه بر ضعفِ پیران اندوه خورد - حشمتِ امیران و نعمتِ فقیران
را بیک میزان سخته کند - و حیلهٔ لئیمان را با نالهٔ یتیمان بیک امتحان
سنجیده آرد - تا چون قطعِ مرسوم شاهزادهٔ جلیل کند - طبعش علیل نشود -
و چون بر جهولِ مروی و پیر خطِ ترقین کشد - از تدبیرِ او خاطرش ملول
نگردد - بلکه تا آنگاه که جمع و خرجِ ایران را برابر نکند - رحم بر مادر و
برادر نکند * درمیانِ همه مردم ایران این هنر را در ناصیهٔ استعداد
میرزا تقی خان امیرِ نظام مطالعه فرمود - عجب آنکه اگر درمیانِ بزرگانِ
ایران صد کس را از بهرِ وزارت نامزد می کردند - هنوز نوبت باو نمی
افتاد - و این نبود جز از ریاستِ طبع و فراستِ خاطرِ شاهنشاه - چه
گفته اند - دلِ پادشاه را با ملکوتِ خدای راه باشد - و ارباب دول
در بینش و حکم ملهم باشند - بالجمله شاهنشاهِ ایران دل بر آن نهاد - که

صدارتِ اعظم را بمیرزا تقی خان مفوّض دارد - و این از فتحِ اقلیمی و
گشودنِ کشورے نامبردار تر بود - چه مهدِ علیا و بیشترِ کبرے و تمامتِ
شاهزادگان و قاطبهٔ اعیان و بزرگان و جمهورِ قوّادِ سپاه و صنادیدِ
درگاه جز این می نمودند - و خواستارِ جز این بودند - با این که شاهنشاهِ
ایران هنوز هفده و اگر نه هیجده ساله بود - هر آنچه خواست - کرد - و همان
راهِ راست بود - امّا هیچکس را از مکنونِ خاطر آگهی نداد + اکنون با سر
سخن رویم - بخشش علی خان یوز باشیِ قراباغی بفرمانِ مهدِ علیا و صوابدیدِ
امرا با دو عرادهٔ توپ و هزار و پانصد تن سوار از دار الخلافه تا چمن توپچی
راه بُرید - و پیوستهٔ لشکرگاه گشت + و میرزا نظر علی حکیم باشی قزوینی
در حضرت مأمور باقامت در قم گشت - و تا کنون در بلدهٔ قم روزگار
می گذاشت - در این هنگام حرکتِ موکبِ پادشاهی را از آذربایجان
بدانست - از قم بقزوین براند - و در آن جا شش صد تن سوارِ افشارِ
قزوین را تحریض داده با خود برداشت - و او نیز در چمن توپچی بکنارِ
لشکرگاه آمد + شاهنشاه فرمود - میرزا نظر علی را که گفته بود - بیفرمانی
کند؟ و از قم بدین حضرت راه برگیرد؟ پس حسن خان پسرِ حاجی
بیژن خان را که غلامانِ تفنگچی در تحتِ حکمِ او بودند - بفرمود - که
نصیر الملک را بگو - تا منشورے صادر کند - و بدان حکم چند تن غلامِ
تفنگچی میرزا نظر علی را برداشته تا بارضِ قم کوچ دهند - و در آنجا سکون
فرمایند + لاجرم چند تن از غلامِ تفنگچیان بسیجِ سفر و ثروت میرزا
نظر علی حکیم باشی را ماخوذ داشته او را بدار الامان قم تحویل دادند +
چون درین وقت خبرِ ورودِ میرزا آقا خان وزیرِ لشکر بدار الخلافه
مشروض افتاد - و امرای درگاه باتّفاق از ورودِ او اظهارِ وحشت و

دہشت کردہ بودند۔ شاہنشاہ دانا ہمے خواست۔ کہ تا وُرودِ موکبِ پادشاہی
اُمرا از خشیت و تباہی آسودہ خاطر باشند۔ ہم خطّے بدار الخلافہ فرستاد۔
کہ میرزا آقا خاں وزیرِ لشکر دیگر بارہ سفرِ کاشاں کردہ بماند۔ تا شاہنشاہ
بعد از وُرود بطہرانش بخواند ✣ چوں ایں حکم را بدار الخلافہ آوردند۔
وزیرِ لشکر گفت۔ من ازیں آمدن بداں خاطر بودم۔ کہ تسکینِ فتنۂ
مازندراں کنم۔ و نگذارم بدستِ اُمرائے ایراں کہ در طہراں اقامت
دارند۔ کارے اُفتد۔ کہ صورتِ ندامت باشد۔ منّت خدائے را کہ بر
ایں ہر دو آرزو فائز شدم۔ و اکنوں کہ شاہنشاہ در مے رسد۔
ازیں دو غائلہ قلبِ مبارکش را ہیچ اکراہ نخواہد بود۔ پس وقت باشد۔
کہ اطاعتِ فرمانِ سلطاں کنم۔ و مراجعتِ کاشاں گیرم ✣ چوں کار
بدینجا پیوست۔ صاحبانِ مناصبِ سفارتخانۂ انگلیس بمیانِ ارگِ سلطانی
در آمدند۔ و در خدمتِ مہدِ عُلیا و بشیرِ کبرے معروض داشتند۔ کہ سالہاست
دولتِ انگلیس و ایراں باہم از درِ مودّت و موالاتند و سودِ
یک دیگر را از دست نمے گذارند۔ ما از قِبلِ دولتِ خود ابلاغِ ایں
خبر مے کنیم۔ کہ ہرگز رضا نخواہیم داد۔ کہ کسے مانندِ وزیرِ لشکر ازیں
بلد دور باشد۔ و از آنسوے کارداران مہدِ عُلیا نیز مراجعتِ او را راضی
نبودند۔ وزیرِ لشکر چوں درمیانِ بوک و مگر افتاد۔ و بیم کرد۔ کہ از
مراجعتِ او دولتِ انگلیس رنجیدہ شود۔ و از اقامتِ او اُمرا زبانِ
ملامت باز دارند۔ و بگویند۔ چرا بے اجازت طریقِ حضرت گرفت۔ پس
تدبیرے نیکو بیندیشید۔ در ہنگامیکہ صاحبانِ مناصبِ سفارتخانۂ انگلیس
و تمامت اُمرائے کہ در ارگ جاے داشتند۔ و ہمچناں خادمانِ حضرتِ
مہدِ عُلیا ہمہ انجمن بودند روے باں جماعت کرد۔ کہ ایں جنگ و جوش

بگذارید - این اختلاف کلمه از آن در است - که من نه بفرمان بدین
در آمده ام - و این رای بر خطا باشد - همانا من بفرمان آمده ام - و
دست در گریبان مژده دستخط مبارک شاهنشاه برا که در ایام ولایت
عهد بدو داد - و محل منبع امارت میعاد نهاد - بیرون کرد - و گفت - من
بحکم این منشور تا بدینجا تاخته ام - و هم اکنون بسرای خویش در خواهم
رفت - و استوار خواهم نشست - تا آنگاه که شاهنشاه فراز آید - گر بگشد
حاکم است - ور بنوازد - روا ست ✢ دوست و دشمن چون آن خط بدیدند -
زبانها بکام در کشیدند - پس وزیر لشکر از ارگ سلطانی بسرای خویش
در رفت - و برادر او میرزا فضل الله امیر دیوان هم در خانهٔ خویش
جای گرفت ✢ اکنون بداستان خویش باز گردیم - از چمن توبچی موکب سلطانی
کوچ بر کوچ تا بسلطانیه طی مسافت کرد - و در میان زنجان و سلطانیه
خسرو خان گرجی باتفاق علی خان سرتیپ قراگوزلو و دو فوج سر باز
به تقبیل سدهٔ سلطنت جبین مسکنت بر خاک نهادند - چه از آذربایجان
فرمان شد - که خسرو خان کردستان را برضا قلی خان بگذارد - و طریق
حضرت بردارد ✢ بالجمله روز ورود شاهنشاه بزنجان دو فوج قدیم و جدید
خمسه با هزار و پانصد تن سوار پیوستهٔ رکاب شدند - و هزار و پانصد
سوار شاهسیون نیز از راه برسید ✢ شاهنشاه ایران در سلطانیه یک روز
لشکرگاه کرد - و عرض سپاه دید - توپخانه و قورخانه و تمامت سواره و پیاده
را از پیشگاه حضور عبور داد - هم در اراضی خمسه محب علی خان ماکوئی
چنانکه مذکور شد - از کرمانشاهان بدرگاه پیوست - بی فرمانی کردن و بی حکم
طلب بحضرت آمدن او موجب سخط و غضب گشت - فرمان رفت - تا او را
ماخوذ داشته بند بر نهادند - و ادات حشمت و ثروت او را باز گرفتند ✢

آنگاه فوجِ خمسه را مأمور بتوقّفِ زنجان فرمود - و افواجِ قراگوزلو را اجازتِ
مراجعت بخانه داد - تا خویشتن را برگ و ساز کرده ساختۀ سفرِ خراسان باشند -
و عمّ خویش عبدالله میرزا را بحکومتِ خمسه باز گذاشت - و میرزا شفیع
تولیسرکانی را بوزارتِ او بداشت - آنگاه از اراضیِ خمسه رهسپارِ قزوین
گشت - فوجِ افشارِ قزوینی، و سوارِ ایل و الوسے که در نواحیِ قزوین سکون
دارند - بتمامت حاضرِ رکاب شدند - و چون ایشان را ملازمتِ رکاب واجب
نبود - مأمور بتوقّف در قزوین آمدند - و هم از آنجا طریقِ دارالخلافه برداشت +
مردمِ طهران - بتمامت شاهزادگان - جمهورِ امرا و قاطبهٔ اعیان را استقبالِ
شاهنشاه را راه برگرفتند جز محمّد حسن خان سردارِ ایروانی که در عرضِ راه
از دربارِ سلطانی بدو خطّے آمد - که ما را مسموع افتاد - که بیرونِ قانونِ چاکری
جنبشے همی کنی - اگر ازین پس سر از سرایِ خود بدر کردۀ - بفرمائیم تا
سرت برگیرند - لاجرم محمّد حسن خان ملازمِ سرایِ خویش بود - و دیگر مردمِ
فوج از پسِ فوج شتاب میگرفتند + و در عرضِ راه برکاب مے پیوستند -
من بنده باتّفاقِ میرزا شفیع صاحبِ دیوان بدان سوے سلیمانیه تاختیم - و خاکِ
پیِ اسپِ سلیمانِ زمان را توتیاے دیده ساختیم - و بعواطفِ شاهانه قرینِ
مفاخرتِ بیکرانه آمدیم - مع القصّه موکبِ پادشاهی بدین شکوه و فرهی از
سلیمانیه بقریهٔ یافت آباد نزول فرمود - و سراپردهٔ سلطنت افراخته گشت +
امرائے که در ارگ جائے داشتند - بدین حجّت که ارگِ سلطانی را نتوانستیم تهی
گذاشت - تا بدین وقت پذیرهٔ سلطان نکرده بودند - در یافت آباد زمین
بوسِ درگاه کردند + میرزا نصرالله صدرالممالک هنوز خود را صدرِ اعظم
مے پنداشت - و آرزوے اقامت در سرایِ حاجی میرزا آقاسی داشت -
در یافت آباد که روے امر و نهیِ پادشاه با میرزا تقی خان امیرِ نظام

گشت - و سرای حاجی میرزا آقاسی برای مقام او تعیین یافت - مردمان
تفرس کردند - که امارت نظام و صدارت اعظم خاص او خواهد بود +
صدر الممالک و جماعتی دیگر از بزرگان در تخریب این امر از قدرت خویش
بر زیادت جنبش کردند - و کوشش ایشان را با تشیید حکم پادشاه مناطحت
کوه و کاه بود - و دریں منزل چون صدق نیت و حسن طویت میرزا سعید خان
که اکنون وزیر دول خارجه است - مکشوف افتاد - و مکانت او را در فضل
و ادب و استقرای نظم و نثر عجم و عرب و استیفای چند گونه خط و استقصای
چند گونه لغت باز دانستند - شاهنشاه ایران بصلاح و صوابدید میرزا تقی خان
تحریر رسائل خاصه و تفهیم اسرار مکتومه را با او مفوض داشت + بالجمله
روز دیگر که جمعه بیست و یکم شهر ذیقعدة الحرام بود - شاهنشاه ایران از
یافت آباد بشهر طهران در آمد - و میرزا تقی خان را هر ساعت برافتی دیگر
خلعت کرد - و نام بزرگان و اشراف را جریده کردند - که شب شنبه بیست و
دوم ذیقعده میان سرای سلطنت پیش روی عمارت کلاه فرنگی حاضر شوند
و بحکم ارصاد ستاره شناسان و رصد دانان چون هفت ساعت و بیست
دقیقه از شب سپری شد - شاهنشاه جوان بخت رخت سلطنت را که از
هفت پدر بمیراث داشت - طلب فرمود - و تاج کیانی را که چهار من بمیزان
از یاقوت رمانی و دیگر جواهر شاهوار ترصیع یافته - بر سر نهاد - و بازوبندهای
دریای نور و تاج ماه را که بعضی از جواهرش را از تحریر قیمت بیرون
نهاده اند - بر بست - و رشتهای لآلی منضود را که هر دانه با بیضهٔ کبوتر
در برابری تواند دارد - حمائل کرد - و شمشیر الماس را که در دست چندین
پادشاه جهان گشا بود - بر میان بست - و بر تختی مرصع و مکلل بر نشست
حاضران حضرت رده بستند - و [illegible]

نیز چوں کوکبِ شبتاب بر دیدارِ آفتاب نگراں بودم - و بر آں جلوسِ مبارک بادمیں و تبارک سے سرودم ✦ و ہم دراں شب میرزا تقی خاں امیرِ نظام را بجامۂ کہ حواشیِ آں بتمام از مرواریدِ آبدار تنضیدِ داشت- خلعتِ شاہوار رسید- و نامِ اتابیگی و صدارتِ اعظم با امیرِ نظام توام گشت- و رتق و فتقِ تمامتِ امور بخط و خاتمِ او مسلّم آمد ✦ و از پسِ آں روزِ دوشنبۂ بیست و چہارم ذی قعدۃ الحرام شاہنشاہِ ایراں بارِ عام در داد - و در سراے فسیحِ سلطانی و ایوانِ بزرگیِ جہانبانی بر تختِ مرمر با تاجِ کیانی جلوس فرمود- و صنادید امرا بشربتِ جلّاب و رشیلاں کامیاب و شیریں رواں شدند- و از پسِ آں میرزا تقی خاں بر وسادۂ وزارت جاے ساخت- و بنظمِ ممالکت و تقویمِ امورِ سلطنت پرداخت- محمد حسن خاں سرودار را خواستار شد- تا شاہنشاہ گناہش را معفو داشتہ از ملازمانِ درگاہش ساخت ✦ آنگاہ بزرگانِ ایراں را یک یک و دو دو در محضرِ خویش طلب داشتہ بایشاں سخن در انداخت- و گفت- نخست بگوئید- آیا مرا بوزارتِ اعظم پذیرفتہ اید- و بر آنچہ حکم کنم- گردن نہادہ اید- یا پردۂ مخالفت خواہید نواخت ✦ ایشاں چوں دیدند- اکنوں ایں کار بر او استوار گشتہ و بر مسندِ حکمرانی کامگار نشستہ- ناچار بدیں قضا رضا دادند- و بارِ طاعت و متابعت او متواضعہ نہادند ✦ میرزا تقی خاں ازآں جماعت خاطر آسودہ کرد- و حفظِ امورِ جمہور و نظمِ حدود و ثغور را وجہِ ہمت ساخت ✦ و چوں بیشتر در آذربائیجاں روزگار بردہ بود- بر امرِ عراق و مملکتِ ایراں احاطتے لائق نداشت- و از پیش شناختہ بود- کہ در کارِ کشور و امرِ لشکر ہیچکس چوں میرزا آقا خانِ وزیرِ لشکر دانا و بینا نباشد- چہ از زمانِ پیش کہ مستوفیِ لشکر یا وزیرِ نظام بود- در تحتِ فرمانِ وزیرِ لشکر کار

می پرداخت - و هنر او را در هر کار نیکو می شناخت - و این هنگام
دانسته بود - که عقدهایی درهم بافته و برهم تافتهٔ امورِ ایران را جز
بسرِ انگشتِ تدبیرِ وزیرِ لشکر نتواند کشود - ناچار با او طریقِ موافقت و
مرافقت گرفت - و شرطِ وداد و پیمانِ اتحاد محکم کرد - و در جزوی و کلیِ
امورِ مشورت او را مقدم داشت - و بدستِ او مشکلاتِ مملکت و معضلاتِ
دولت را سهل دانست - و زبانِ او را مفتاحِ ابوابِ بستهٔ دولِ خارجه
شمرد * و در این وقت بنیانِ امرِ خویش را بتوصیصِ این قواعد و تشییدِ
این مبانی استوار یافت - و با دلِ قوی دبیرانِ حضرت و مستوفیانِ درگاه
را طلب نموده جریدهٔ جمع و خرجِ حسابِ ایران را از ایشان بجست - و
دو کرور تومان خرج را بر جمع افزون یافت * پس طبقاتِ شاهزادگانِ
بزرگ را تا چاکرانِ خرد نام هرکس را از مستوفیانِ درگاه و عارضانِ
سپاه همی بخواست - و از مرسوم و مواجب ایشان لختی بکاست - و درین
امر وضیع و شریف و قوی و ضعیف را بیک دست بهره فرستاد - تا هیچکس را
بکس سخره نباشد * و من بنده با اینکه در حضرتِ شاهنشاه بمنصبِ استیفا
فخری بزرگ داشتم - و در انشادِ قصایدِ لایقِ فرایدِ نثارِ حضرت می کردم -
و تاریخ اقالیمِ سبعهٔ جهان و اقسامِ خمسهٔ زمین را از ده زبان ترجمانی
کرده زنگار میبردم - و روایتِ عزائمِ قریب و بعید را در بابِ عام تعیین
میری الاعلی بدان ذلاقت و طلاقت میکردم - که گوئی تحسینِ پادشاه می افتاده
وقت آمد که دو هزار کس در پیشگاهِ حضورِ انجمن شده - و حاملِ فتحنامه
[illegible] من بنده تقاضای بیاض برگرفتم - و بی لکنتِ زبان تا باخر
[illegible] با تقدیمِ چندین خدمت میرزا تقی خان معاول دو هزار
تومان [illegible] از مرسوم و مواجبِ من بنده بکاست - الا آنکه بمیعاد

نہاد - کہ چوں ایں کار بر میرزا نہم - یا تو دو چنداں دہم - وزیر
لشکر نیز آنچہ وے بر ذمت نہاد - ضمانت کرد * مع القصہ کار بدیں گونہ
کرد - چنانکہ جمع و خرج خراجِ ایران را باہم برابر بداشت - از پس آں بہ نظم
بلدان و امصار پرداختہ بصوابدید شاہنشاہِ ایران فرماں کرد - تا اسکندر
میرزا بحکومتِ قزوین بیروں شد - و میرزا موسے مستوفی تفرشی وزارت
قزوین یافت - و ایشاں در عشرِ آخرِ ذی حج بجانب مقصد شتافتند -
و شاہ رخ میرزا پسرِ حسین علی میرزا فرماں فرمائے فارس مامور
بحکومتِ کاشاں گشت - و محمد کاظم خاں پسرِ محمد حسین خاں کاشی
بوزارتِ او نامبردار آمد - و در خدمتِ او طریقِ کاشاں گرفت *

اِنتخاب از انوارِ سُہیلی

باب ہشتم

رائے جہاں آرائے حکیم فرخندہ رائے را گفت - فرد

اے چو صبح آفتابیں سرتا پا صدق و صفا   وے چو عقلِ اولیں پا تا بسر فضل و ہنر

بہ تقریرے از حقیقت و عیب مبرا و توضیحے از شائبۂ شک و ریب معرا بیان فرمودی مثلِ کسے کہ دشمنانِ غالب و خصمانِ قاہر گردِ او فرو گیرند - و از ہیچ جانب راہِ گریز نیابد - و بے شک خلاص متصور نباشد - و او بہ یکے از ایشاں استظہار جستہ قاعدۂ صلح را تمہید دہد - و بہ مدد و مصالحتِ او از مضرتِ دیگراں برہد و از خطرِ مخافت و رنج و آفت ایمن گردد - و عہدِ خود در آں واقعہ با دشمن بہ وفا رسانیدہ نفسِ خود را از غدر صیانت نماید - و بہ برکتِ حزم و مبادرت خود از گردابِ آفات بہ ساحلِ فوز و نجات رسد - و التماس آں دارم کہ باز گوید داستانِ اصحابِ حقد و عداوت - کہ از ایشاں احتراز و اجتناب نکوتر - یا انبساط و اختلاط بہتر - و اگر یکے از ایشاں گرمیِ استمالت برآید - و دلائلِ ملاطفت از یکے سر بزند ملتفتِ آں باید بود یا آں را تملق در ضمیر بہانہ نہ باید داد - برہمن گفت - فرد

اے چو چشم از افتتاح آرایشِ دفترِ جہاں   وے چو عقل از ابتدائے آفرینش کارداں

هرکه به فیض روح قدسی مستظهر باشد - و به مدد عقل کل مستعین
بود - هرآینه درکارها احتیاطی هرچه تمام تر واجب بیند - و مواضع خیر و شر
و مواقع نفع و ضرر نیکو بشناسد - و بروی پوشیده نماند - که از دشمن آزرده
و قرین رنج دیده پهلو تهی کردن به سلامت نزدیک تر است - و از
مکامن مکر کینه کوش و غوائل غدر گندم نمای جو فروش تجنب نمودن
موجب ایمنی از خطر - خاصه که تغیر باطن و تفاوت اعتقاد او به چشم
خرد معاینه بیند - و دغدغه دل و خارخار ضمیر او به نظر بصیرت
مشاهده نماید * مثنوی

چو آزرده شد خصم ایمن مباش　　خراشیده را هست قصد خراش
گر اول در آید به لطف و خوشی　　در آخر بسی محنت از وی کشی

و هرکه از اهل کینه علامت عداوت فهم کرده باشد - باید که آن را
محمل نیکو پیدا نسازد - و به چرب زبانی و تلطف فریفته نگردد - و جانب
هشیاری و بیداری و عاقبت اندیشی فرو نگذارد - چه اگر خلاف این معنی
از وی در وجود آید - تیر آفت را از جان هدف ساخته باشد - و
آتش بلا را در ساحت سینه بر افروخته * بیت

ایمنی از خصم محنت های بسیار آورد　　تخم غفلت هرکه کارد رنج دل بار آورد

و از جمله حکایاتی که درین باب بر دفتر خاطر اولو الالباب مرقوم
شده - حکایت ابن مدین و قبره مرغیست جمال و مرتبه کمال دارد
شاه پرسید که چگونه بوده است آن *
برهمن گفت - آورده اند - که ملکی بود نام او ابن مدین باشکوه
عالی و رای روشن قیصر رفیع القدر سلطنت را به تیغ جهانگیر بشوکت
به سلک رسانیده - و بنای وسیع الفضای مملکت را به عدل

مہد ِ بس حشمت از ذروۂ فلک الافلاک گذرانیدہ + بیت

ملک کوکبہ شاہ جمشید بخت فلک مرتبہ ماہ و خورشید تخت

و با فرخے کہ او را قبرہ خوانند- انسے تمام داشت- و آں فرخے بود با حسنے کامل و نطقے دلکشا و صورتے مطبوع و ہیئتے زیبا + ہموارہ ملک با او سخن گفتے- و بہ جواب ہائے شیریں و مثل ہائے رنگین او منبسط گشتے + مثنوی

سخن ہائے زیبائے رنگیں خوش است حکایات شیریں بسے دل کش است

کسے را کہ زیں ہا بود بہرہ مند کنندش بزرگان و شاہاں پسند

قضا را قبرہ در کوشک شاہ بیضہ نہادہ بچہ بیروں آورد + ملک از غایت دل بستگی فرمود- تا او را بہ سرائے حرم بردند- و ملازمان حرم سرائے را حکم شد- تا در تعہد او و بچۂ او غایت جہد بجائے آرند- و ہماں روز پادشاہ را پسرے آمد- انوار نجابت از ناصیۂ او تاباں- و شعاع سعادت بر صفحات حال وے درخشاں- قطعہ

مہے بہ اوج سپہر کمال طالع شد کہ کس ندید چناں ماہ در ہزاراں سال

خجستہ طالع و روشن دل و مبارک پے فرشتہ طلعت و نیک اختر و ہمایوں فال

از آں نہال شرف تازہ گشت گلشن ملک چنانکہ تازہ شود برگ گل ز باد شمال

چندانچہ بچۂ قبرہ مے بالید- شاہزادہ نیز نشو و نما مے یافت + و ایشاں را با یکدیگر الفتے عظیم افتادہ بود- پیوستہ ملک زادہ با آں فرخک بازی کردے- و ہر روز قبرہ بہ کوہ ہا و بیشہ ہا رفتے- و از میوہ ہا کہ مردم آں را ندانستندے- و اگر دانستندے- بداں رسیدن نتوانستندے- دو عدد بیاوردے- یکے ملک زادہ را دادے- و دیگر بچۂ خود را خورانیدے- کودکاں بداں مستلذ گشتہ بہ نشاط و رغبت مے خوردند- و اثر منفعت آں ہرچہ زودتر در قوت ذات و تقویت جسم ایشاں مشاہدہ مے رفت-

چناں کہ در اندک مدت بسیار بہا بالیدند ۔ فرد
گشتند سربلند بہ نشو و نمائے خویش ٭ چوں سبزۂ تر از اثرِ فصلِ نوبہار
و قبرہ را بہ وسیلۂ آں خدمت ہر روز جاہ و رفعت زیادہ مے شد۔
و ساعت بہ ساعت قرب و منزلت مے افزود ٭ یک چندے بریں بگذشت۔
و زمانہ بسے اوراقِ سفید و سیاہِ لیل و نہار در نوشت ٭ روزے قبرہ غائب
بود۔ بچۂ او در کنارِ شاہزادہ جست۔ بہ سرپنجۂ خشونت دستِ او را ریش
گردانید ٭ آتشِ خشم در اشتعال آمدہ شاہزادہ را بہ غرقابِ غفلت و
حدت افگند۔ تا خاک در چشمِ مردی و مروت زدہ حقِ الفت و صحبتِ
قدیم را بر باد دادہ پائے او گرفتہ گردِ سر بگردانید۔ و چناں محکم بر زمین
زد۔ کہ فی الحال با خاک برابر گشت۔ و در شکنجۂ ہلاک ناچیز شد ٭ فرد
دریغا کہ شاخِ گلِ نو شگفتہ ٭ فرو ریخت از تندِ بادِ خزانی
چوں قبرہ باز آمدہ بچہ را کشتہ دید۔ نزدیک بود۔ کہ مرغِ روحش از
قفسِ قالب پرواز کند۔ از ہولِ آں واقعہ نمودارِ فزعِ اکبر در دلش پدید آمد۔
و از وقوعِ آں نازلہ اثرِ اندوہ در سینہ اش کالنقش فی الحجر جایگیر شد ٭
فریاد و نفیر بہ منزلِ ماہ و مہر رسانیدہ مے گفت ۔ بیت
وہ کہ کحلِ روشنی در چشمِ عالم بیں نماند ٭ برگِ عیش و شادمانی در دلِ غمگیں نماند
بعد از جزعِ بسیار و فزعِ بے شمار با خود اندیشید۔ کہ ایں آتشِ بلا
تو افروختی۔ و متاعِ فراغت را بہ غوغائے صحبت تو بر باد دادی ۔ ترا در بنِ
خارے یا بر سرِ دیوارے آشیانہ بایستے ساخت ۔ با حرمِ سرائے سلطاں چہ
کار داشتی؟ و بر تربیتِ بچۂ خود مشغول شدہ ٭ با بچۂ پسرِ پادشاہ چرا
مشغول شدی؟ اگر بہ گوشہ و توشۂ خود قناعت مے داشتی ۔ امروز بدیں
بلا مبتلا نگشتے ایں غصہ نمے کشیدی ٭ و حکما گفتہ اند ۔ بیچارہ

کسے کہ بہ صحبتِ جباران در ماند۔ کہ زمامِ عہدِ ایشان سخت سست بود۔
و بنائے وفائے ایشان قوی ضعیف افتادہ۔ ہمیشہ رخسارِ مروّت را بہ آسیبِ
جفا خراشیدہ دارند۔ و سرچشمۂ فتوّت را بہ خاکِ بدعہدی و ناانصافی
انباشتہ سازند۔ نہ اخلاص و مصاحبت نزدیکِ ایشان حرمتے دارد۔ و نہ
سابقۂ خدمت و رابطۂ ملازمت قدرے و قیمتے۔ بیت

برائے خدمتِ آنکس کہ نشناسد حقِ خدمت مکن اوقاتِ خود ضائع کہ نہ شکر است و نہ منّت

عفوِ جرائم را کہ صفتِ آزاد مردان است۔ در مذہبِ انتقام ناروا و حرام
شناسند۔ و حق ناشناسی را کہ سمتِ اہلِ کفران است۔ در شرعِ نخوت جائز
و مباح پندارند۔ آخر از صحبتِ جمعے کہ سوابقِ خدمتِ مخلصان فراموش
کنند۔ چہ فائدہ توان گرفت؟ و در ملازمتِ گروہے کہ رابطۂ محبتِ بے
غرضان را از یاد بگذارند۔ چہ سرمایہ حاصل توان کرد؟ فرد

حیف است کہ در زمرۂ مردان بریش نام آں را کہ حقِ صحبتِ یاراں نشناسد

و من با قومے در آمیختہ ام۔ کہ در جانبِ خود ارتکابِ کارہائے بزرگ را حقیر
شمرند۔ و از طرفِ دیگران اندک سہوے را بسیار شناسند۔ فرد

عیبِ خود را بہ ہنر باز نمایند وگر ہنرے ہست ترا عیبِ عظیمش خوانند

و من بارے فرصتِ مجازات و زمانِ مکافات فوت نخواہم کرد۔ و تا کینۂ
بچۂ خویش ازیں ظالمِ بے رحم و ستمکارِ خوں خوار کہ ہمزاد و ہمنشین
و مونس و قرینِ خویش را بے موجبے بکشت۔ و ہمخانہ و ہمخوابہ را
بے سببے ہلاک کرد۔ باز نہ جویم۔ آرام و قرار نخواہم گرفت۔ بیت

بہ یک سو نہم مہر و آزرم را بہ جوش آورم کینۂ گرم را

پس آنگہ بے محابا بر روئے ملک زادہ جست۔ و چشمِ جہاں بینِ آں
قرۃ العینِ سلطنت بر کند۔ و پرواز نمودہ بر کنگرۂ کوشک نشست۔ نظم

به شاه رسید - برای چشم پسر گریها کرد - و خواست - که به حیلت
مرغ را در دام فریب آورد - و در قفس بلا محبوس ساخت آنچه
سزای او باشد - تقدیم فرماید - پس زیر کوشک آمده در برابر قبّره
بایستاد - و گفت - ای مونس روزگار! ازین بالا فرود آی - که تو
به جان ایمنی ۞ ع گر ز دست زلف مشکینت خطائی رفت رفت
حالا صحبت مرا برهم مزن - در نهال عیش مرا پژمرده مساز* قبّره
گفت - ای ملک! متابعت فرمان تو بر همگنان فرض است - امّا
من مدّتی در بادیهٔ سرگردان شده به سرحد این اندیشه رسیده
بودم - که بقیّهٔ عمر کعبهٔ آمال و قبلهٔ اقبال جز درگاه شاه نباید ساخت
و مرکب همّت جز در ساحت ملازمت این حضرت نباید تاخت -
و گمان آن بود - که در سایهٔ عنایت تو چون کبوتران حرم محترم
و فارغ البال توانم بود - و در مزرعهٔ مروّت سعی نموده به خرمن
صفا توانم رسید - اکنون که پسر در حریم سلطنت چون قرّهٔ باصرهٔ
حاجبان سیاج داشتند - چگونه مرا آرزوی طواف این خانه باقی ماند؟
و با این همه اگر دانستمی - که جان شیرین را عوض است - لبّیک
زنان احرام حرم خدمت گرفتمی - لیکن چیست

مرغی که رسیده گردد از دام — من بعد به دانه کی شود رام

مرد زیرک باید - که یک چیز را دو بار نیازماید - و از زخم جانوری
دو بار گزیده نشود * فرد

نشنودی این مثل را که ارباب عقل گفته‌اند
مَنْ جَرَّبَ الْمُجَرَّبَ حَلَّتْ بِهِ النَّدَامَةُ

و نیز بر ضمیر منیر ملک روشن است - که مجرم را ایمن نباید زیست -

کہ اگر در عقوبتِ عاجل توقفے رود - عذابِ آجل متوجہ خواہد بود - و اگر بہ مساعدتِ بختے بلند از آں برجہد - اولاد و احفادِ وے را تلخیِ نکالِ آں بباید چشید - و خواریِ عقاب و وبالش بباید دید - چہ طبیعتِ عالم صفتِ مکافات را متکفل است - و طینتِ روزگار خاصیتِ مجازات را متضمن - چنانچہ پسرِ ملک با بچۂ من غدرے اندیشید - و از من بے اختیار بلکہ بہ طریقِ مکافاتِ الٰہی بہ وے رسید + و ممکن نیست کہ کسے از ساغرِ ستمگاری جرعۂ نوشد - بہ خمارِ بلا مبتلا نہ گردد - و در چمنِ اعمال نہالِ بیداد بنشاند - ثمرۂ عقوبت و عذاب بر ندارد + بیت

ابلہے را کہ تخمِ حنظل کاشت طمعِ نیشکر نباید داشت

دیگر ملک حکایتِ دانا دل و دزداں استماع نکردہ است ؟ و رسیدنِ مکافات بہ دزداں بہ سمعِ شریف نرسیدہ ؟ ملک پرسید - کہ چگونہ بودہ است آں ؟

حکایت - گفت - آوردہ اند - کہ در شہرِ رقہ درویشے بود بہ اخلاقِ پسندیدہ و آدابِ ستودہ آراستہ - و نہالِ اقوال و افعالش بہ ازہارِ مکارمِ اوصاف و محاسنِ عادات پیراستہ - و بہ واسطۂ آں کہ دلے داشت بہ حقائقِ معرفت دانا - او را دانا دل گفتندے - و اہالیِ آں شہر او را دوست داشتندے + بیت

آں را کہ کمالِ معرفت شد حاصل ہم مونسِ جاں باشد و ہم مرہمِ دل

وقتے از اوقات متوجہِ زیارتِ بیتُ الحرام شد - و بے رفیقے و ہمدمے روے بہ راہ آورد + جمعے دزداں بہ وے رسیدند - و بہ گمانِ آں کہ با او مالِ بسیار است - قصدِ کشتنِ وے کردند + دانا دل گفت - با من از مالِ دنیا چنداں چیزے بیش نیست - کہ توشۂ راہِ حج تواند بود - اگر

غرض شما بداں رفتار حاصل مے شود۔ مضائقه نیست۔ مال ببرید و
مرا بگذارید۔ تا به طریقِ توکل و تجرید ایں راه را بسر برم۔ و دیدۂ
انتظار کشیده را از خاکِ آستانِ حرم توتیائے کشم + بیت

روم به کوئے وے و سر بر آستاں فگنم   غبارِ خاکِ درش توتیائے دیده کنم

دزداں بے رحم بداں سخن التفات نا نموده به قتلِ وے شمشیر کشیدند +
بے چاره متحیّر وار بهر طرف مے نگریست۔ و چنانچه رسم فروماندگاں باشد
یارے و مددگارے مے جست۔ در آں بیدائے پُر وحشت و صحرائے
با هول و هیبت هیچ متنفّسے به نظرِ وے در نیامد۔ مگر آں که بر
سرِ ایشاں جوقے کلنگاں مے پریدند + دانا دل آواز داد۔ که اے
کلنگاں! دریں بیاباں بدستِ ستمگاراں گرفتار شده ام۔ و جز حضرتِ
عالمُ السّرِّ و الخفیّات کسے از حالِ من خبر ندارد۔ شما کینۂ من ازیں
جماعت بخواهید۔ و خونِ من از ایشاں باز طلبید + دزداں بخندیدند
و گفتند۔ چه نام داری؟ گفت۔ دانا دل + گفتند۔ بارے دلِ تو از
دانائی هیچ خبر ندارد۔ ما را معلوم شد۔ که تو بے عقلی۔ و هر که عقل
ندارد۔ در کشتنِ او زیاده وبالے نخواهد بود + دانا دل گفت۔ دریں جا
شمّۂ از مکافات به گوشِ شما فرو مے خوانم۔ و شمّۂ از مجازاتِ عمل
به نظرِ شما در مے آرم۔ ولیکن گروهے که صفاتِ صُمٌّ بُکْمٌ عُمْیٌ
فَهُمْ لَا یَرْجِعُوْنَ۔ لازمِ ذاتِ ایشاں است۔ ازیں معنی چه خبر
دارند؟ بیت

اگر گوش دارد خداوندِ هوش   ازیں ساں سخن ها خوش آید بگوش

چندانچه دانا دل مے گفت۔ گوشِ هوشِ ایشاں از استماعِ سخن
حق بے بهره بود۔ و باصرۂ بصیرتِ شاں مشاهدۂ جلواتِ جمالِ حقیقت

نے نمود - او را بکشتند - و مالش را ببردند ۔ و چوں خبر کشتن او بہ
اہل شہر رسید - ملول گشتہ بر فوت او تاسف ہا خوردند - و پیوستہ طالب
آں بودند - کہ مگر کشندگان او را بیابند ۔ آخر الامر بعد از مدتہا بعید
بیشتر اہل شہر روز عید بہ مصلّے حاضر شدہ بودند - و کشندگان دانا دل
نیز در ہماں طمع گوشہ گرفتہ - در اثناے آں فوجے کلنگاں از ہوا درآمدہ
بالاے سر دزداں پرواز مے کردند - و بہ نوحہ آواز مے دادند - کہ از
شغب و غوغاے ایشاں خلق از اوراد و اذکار خود باز مے ماندند ۔ یکے
از آں دزداں بشنید - و بہ سبیل استہزا با یار خود گفت - ہمانا کہ خون
دانا دل را مے طلبند ۔ قضا را یکے از اہل شہر کہ در جوار ایشاں بود -
ایں سخن بشنید - و دیگرے را اعلام دادہ ہم در ساعت بہ حاکم انہا کردند
و ایشاں را گرفتہ بہ اندک مطالبہ معترف شدند - و مکافات خون ناحق
بدیشاں رسیدہ بہ قصاص رسیدند ۔ قطعہ

کہ کرد در ہمہ عالم بناے ظلم بد — کہ تیر لعنت جاوید را نشانہ نشد
کہ در زمانہ بے اعتبار طرح ستم — خیال بست کہ خود عبرت زمانہ نشد

و ایں مثل براے آں آوردم - تا ملک را معلوم گردد - کہ جراحت من
در زخم شاہزادہ بہ تقاضاے مکافات و اقتضاے مجازات بود - و الا
مرغے شکستہ بال را قوت ایں کار از کجا تواند بود؟ و چوں ایں
صورت از من در وجود آمدہ - حالا حکم حاکم خرد ایں است - کہ بہ
فرمان تو کار نکنم - و اعتماد نا نمودہ بہ رسن مخادعت و فریب در چاہ
نروم - ع آں بہ کہ حذر سازم از خدمت شاہ ۔ ملک گفت آنچہ
گفتی - بہ صدق و صواب مقرون بود - و بہ فوائد حکمت و عوائد
فضیلت مشحون ۔ و من مے دانم - کہ بہ فحواے البادی اظلم گناہ

پسرِ من بود - کہ بے سابقۂ جُرمے بچّۂ ترا بہ قتل آورد - و تو بر
سبیلِ مکافات کہ جزاءُ سیّئۃٍ سیّئۃٌ مثلُہا عرض راست کردی - و
ہنوز منّت دارم - کہ بر قتلِ او اقدام نہ نمودۂ - و ہمیں بہ نقصانِ
باصرۂ او بسند کردۂ - اکنوں نہ ترا کراہتے متوجّہ است - و نہ مرا آزارے
باقی - قولِ مرا باور کن - و بیہودہ در مفارقت و مہاجرت مکوش - و
بدانکہ من انتقام را از معائبِ مرداں مے شمارم - و عفو را از ہنرہاے
جوانمرداں مے شناسم - ہرگز دستِ رد بر پیشانیِ ہنر نخواہم زد -
و روے قبول بجانبِ عیب نخواہم آورد - بلکہ مدّعاے من آن است -
کہ در مکافاتِ بدی نکوئی کنم - و اگر از کسے ضررے بہ من عائد
شود - در برابرِ آں نفعے بہ وے رسانم - رباعی

ما عادتِ خود بہانہ جوئی نکنیم جز راستی روی و نیک خوئی نکنیم
آنہا کہ بجاے ما بدیہا کردند گر دست دہد بجز نکوئی نکنیم

قبّرہ گفت - باز آمدنِ من ہرگز ممکن نیست - کہ خردمنداں از
مصاحبتِ یارِ مستوحش پہلو تہی کردہ اند - و در نصائحِ بزرگاں
مذکور است - کہ مردمِ آزردہ را ہرچند لطف و دلجوئی زیادت واجب دارند -
و اکرام و احساں بہ نسبتِ ایشاں فریبہ شناسند - بدگمانی و
نفرت بیشتر شود - و بر آں تقدیر احتراز لازم باشد - قطعہ

عزیز من چہ آزردی کسے را مرا عاقل مکن تا مے توانی
کہ ہرچند از تو خدمت بیش بیند مر او را بیش گردد بدگمانی

ملک گفت - اے قبّرہ! ازیں کلمات درگذر - کہ تو مرا بجاے فرزندی -
بلکہ عزیز تر - و آنچہ کہ مرا با تست - با ہیچکس از خویشاں و
متعلّقاں نیست - کسے بہ نسبتِ کسانِ خود بد نیندیشد - و با

مخصوصان در مقامِ انتقام و مخاصمت نباشد + قبرہ گفت۔ حکما در بابِ
اقربا سخن گفتہ اند۔ و حالِ ہر یک بہ تفصیل باز نمودہ۔ و بریں منوال
فرمودہ۔ کہ مادر و پدر بمثابۂ دوستان اند۔ و برادراں بمثابۂ رُفقا۔ و یاراں و
خال و عم در مرتبۂ آشنایاں۔ و زن در مقامِ ہم صحبتاں۔ و
دختراں در موازنۂ خصماں۔ و سائر خویشاوندان در مرتبۂ بیگانگاں۔ امّا
پسر را برائے بقائے ذکر خواہند۔ و بانفس و ذاتِ خویش یکتا شناسند۔
و دیگرے را در حرمت و عزت با او شریک نسازند۔ و من ہرگز ترا
بجائے پسر نخواہم بود۔ و بر تقدیرِ آنکہ مرا بجائے فرزند داری۔ در وقتِ
نزولِ بلا و ہجومِ آفت و عنا جانب مرا فرو خواہی گذاشت۔ کہ
ہر چند کسے کسے را دوست دارد و گوید۔ کہ خود را بر تو ایثار میکنم۔
و بہ جاں در مقامِ مضایقہ نیستم۔ ع جاں چہ چیز است کہ بہرِ تو فدا نتواں کرد۔
لیکن وقتے کہ فتنہ حادث گردد۔ و کار بداں رسد۔ کہ از سرِ جاں
بر باید خاست۔ بے شبہہ خود را از مضیقِ آں خطر بہ عرصۂ سلامت
خواہد کشید۔ و بہ ہیچ نوعِ نقدِ ہستی را نثارِ دیگرے نخواہد کرد + بیت
مردے باید کہ از بلا نگریزد ورنہ بہرِ کسے از سرِ جاں بر خیزد
مگر یک حکایتِ پیر زن و مہستی نہ شنیدہ؟ و بر مضمونِ حالِ
ایشاں اطلاع نیافتہ؟ شاہ فرمود۔ کہ باز نمائے با من۔ کہ چگونہ
بودہ است آں؟

حکایت۔ گفت۔ آوردہ اند۔ کہ زالے کہن سال فرسودہ حال دخترے
داشت مہستی نام۔ ماہِ تمام از تابِ رخسارِ رخشانِ او رشک
مے بُرد۔ و مہرِ جہاں افروز از عکسِ عارضِ دل ربایش در عرقِ
خجالت مے نشست + مثنوی

شیریں سخنے کہ ہوش مے بُرد　رونق زِ شکر فروش مے بُرد
نازے و ہزار فتنہ در دہر　چشمے و ہزار کُشتہ در شہر

ناگاہ چشمِ زخمِ روزگارِ ناسازگار بداں سروِ گلعذار رسیدہ سر بر بسترِ بیماری نہاد۔ و در گلشنِ جمالش بجائے گُلِ ارغواں شاخِ زعفراں رُستہ شد۔ سمنِ تازہ اش از تاپ حرارت بے آب۔ و سُنبلِ پُر شکنش از تپ مُحرق بے تاب گشت ✤ بیت

چو زُلفِ مُشک سائے عنبرینش　شکستہ یافت چشمِ نازنینش

پیر زن گردِ سرِ دُختر مے گشت۔ و از رُوئے نیاز و زاری با چشمے چوں ابرِ نَو بہاری مے گُفت۔ اَے جانِ مادر! جانِ مادر فدائے تو باد۔ و سرِ ایں شکستہ در گوشۂ محنت درماندہ خاکِ پائے تو۔ من خود را صدقۂ سرِ تو مے کُنم۔ و ہم جانے کہ دارم۔ برائے بقائے تو فدا مے سازم ✤ ع گرت دردِ سرے باشد مرا بر گردِ سر گردا۔ ہر سحرگاہ با نالہ و آہ گُفتے۔ خُدایا! بریں جوانِ جہاں نا دیدہ بہ بخشائے۔ و ایں پیرِ فرتُوت از عُمر سیر آمدہ را در کارِ او کُن! مثنوی

از عُمرِ من آنچہ ہست بر جائے　بستان و بہ عُمرِ او در افزائے
گرچہ شُدہ ام چو مُوئے از غم　یک مُوئے مبادا زِ سرش کم

القصّہ پیرہ زن از آنجا کہ مہرِ مادری و شفقتِ مادراں باشد۔ رُوز و شب در دُعا و زاری مے کوشید۔ و جانے کہ داشت۔ بہ فرزندِ دلبند مے بخشید ✤ قضا را مادہ گاوے از آنِ پیرہ زن از صحرا باز آمد۔ و بہ مطبخ درُوں رفت۔ و بہ بُوئے طعام سر در دیگ کردہ آنچہ بُود۔ بخورد۔ و چوں خواست۔ کہ سر از دیگ بیرُوں آرد۔ نتوانست ✤ گاو بے طاقت شُدہ ہمچناں دیگ در سر از مطبخ بدر آمد۔

و ازیں گوشہ بداں گوشہ مے رفت + پیر زن در وقت باز آمدن گاو در خانہ نبود - و از سر ایں قضیہ وقوفے نداشت - چوں بخانہ در آمد - و بداں شکل و ہیئت چیزے دید - کہ گرد خانہ بر مے آید - تصور کرد - کہ عزرائیل است - بہ قبض روح مہستی آمدہ - نعرہ برداشت و بہ زاری تمام گفت - نظم

ملک الموت من نہ مہستی ام | من یکے پیر زال محنتی ام
گر تو خواہی کہ جانش بستانی | اندر آں خانہ است تا دانی
گر ترا مہستی است اندر کار | اینک او را ببر مرا بگذار
بے بلا تا ندیں شمرد او را | چوں بلا دید در سپرد او را
تا بدانی کہ نیست در خطرے | ہیچکس را ز خود عزیز ترے

و من امروز از ہمہ علائق مجرد شدہ ام - و از خلائق منقطع گشتہ + و از خدمت تو چنداں توشہ برداشتم - کہ راحلۂ قوت من بداں گراں بار شدہ تحمل بار دیگر ندارد + ع

ترسم کہ تن ضعیف است ایں بار بر نتابد - و کدام جانور را آں طاقت تواند بود - کہ گوشۂ جگر او را بہ آتش بیداد کباب کردہ میوۂ دلش را بہ باد تاراج بر دہند - و روشنائی دیدۂ او را در ظلمات فنا افگندہ راحت جانش را از پیش بر دارند + و من چوں از فرزند ارجمند کہ نور دیدۂ پر نم و سرور سینۂ پر غم بود - بر اندیشم - دریائے تاسف در موج آمدہ کشتیۂ شکیبائی را بہ گرداب اضطراب اندازد - و شعلۂ آتش تحسر بالا گرفتہ متاع صبر و بردباری را بیکبار بسوزد + قطعہ

اندر جہاں منم کہ محیط غم مرا | پایاں پدید نیست چہ پایاں کنارہ ہم

گفتم به صبر ساحل دریا شود پدید — اکنوں شکست کشتیِ صبر و قرار هم

و با ایں همه مجال امکن نیستم - و بدیں تواضع و تملق فریفته شدن از روشِ خردمنداں دور مے دانم - لاجرم آیتِ یا لیتَ بینی و بینکَ بُعدَ المشرقینِ مے خوانم .. بیت

وصلے که درو ملال باشد — هجراں به از آں وصال باشد

ملک گفت - آنچه از جانبِ تو وقوع یافت - اگر بر وجهِ ابتدا بودے - تحرز و تجنب از صحبت مناسب نمودے - و لیکن بر سبیلِ قصاص کارے کردی - و به طریقِ جزا عملے بجا آوردی - و زبانِ معدلت نیز همیں حکم مے فرماید - و حاکمِ انصاف در مقابلۂ چناں فعلے که از فرزندِ من صادر شده - به چنیں مکافات امر مے نماید - پس موجبِ هجرت و سببِ نفرت چه تواند بود ؟ آخر بر اندیش - که پیش از ولادتِ فرزند ایں اوقات و مونسِ روزگارِ من تو بودی - و چوں پسرِ من از کتمِ عدم به فضاے وجود آمد - مهرِ پدری اقتضاے آں کرد - که به دیدارِ وے انسے پدید آید - در آں باده او را با تو شریک کردم - و به مجالستِ تو و موانستِ وے عمرے به رفاهیت مے گذرانیدم + و اکنوں که چشم زخمِ زماں نقصانے به گوهرِ باصره اش رسانید - ذوقے که به دیدارِ وے داشتم - خلل پذیر شد - امّا مسرتِ گفت و شنید و بهجتِ صدا و ندایِ تو باقی است - چناں مکن که ایں نیز بکلّی منتفی گردد - و مرا بقیۃُ العمر معتکفِ بیتُ الاحزاں باید شد - و با اندوه و ملال و غصّه و کلال باید گذرانید + و مثلِ من با تو هماں مثلِ مطرب است و پادشاه + قبره پرسید که چگونه بوده است آں ؟

حکایت - ملک گفت - آورده اند - که پادشاهے مطربے داشت خوش آواز و شیریں نواز - که بالحانِ دل فریب پاے عقل از رکیب بیروں بردے

و عنانِ تمالک از دستِ صبر و شکیب بدر کردے ⁂ بیت

از خوشی گوے نه در لحن و آواز   ندید این چنگ پشتِ ارغنون ساز

بادشاه او را بغایت دوست داشتے - و پیوسته به سماعِ نغماتِ دل آویز و دستانهاے نشاط انگیزش خوش وقت بودے ⁂ فرد

نواے مطربے بشنو که صوتِ راحت افزایش   بزیر و بم به ناهید آورد در چرخ کیوان را

و این مطرب غلامے قابل را تربیت مے فرمود - و در سازندگی و نوازندگی تعلیمهاے مشفقانه مے داد - تا اندک زمانه را کار از خواجه بگذرانید - و آهنگ سازی و نغمه پردازی به مقامے رسانید - که آوازهٔ قول و غزلش از اندازهٔ تصورِ وهم و خیال در گذشت - و از صوت و صداے نقش و عملش مسامع جوامع اعزه و اهالی پر گشت ⁂ مثنوی

کردے به ترانهٔ دل آویز   بازارِ نشاطِ عیش را تیز

چون گوشهٔ عود ساز کردے   ناهید دو گوش باز کردے

شاه از حالِ غلام آگاه شده به تربیت و تقویتِ او التفات نمود - تا بحدے که ندیمِ خاص و مقربِ صاحب اختصاص گشت ⁂ و شاه همواره به نغماتِ فیض بخشش که از معجزهٔ مسیح خبر دادے - مفتون بودے - و به نواے عودِ عالم سوزش که آتش در دلهاے عشاق مے زد - آهنگِ بزمِ عشرت مے نمودے ⁂ عرقِ حسد در دلِ مطرب به حرکت آمده غلام را بکشت ⁂ و خبر به پادشاه رسید - به احضارِ مطرب فرمان داد ⁂ و چون مطرب را به موقفِ سیاست حاضر گردانیدند - سلطان از روے هیبت با او عتاب آغاز کرد و گفت - ندانستی که من نشاط دوست ام ؟ و نشاطِ من به دو قسم بود - یکے در صحبت از سازندگیِ تو - و دیگر در خلوت از خوانندگیِ غلامِ تو - چه چیز ترا برین داشت - که غلام را

بکُشتی - و رِیشۂ نشاطِ من باطل کردی؟ اکنوں ساعت بفرمایم تا ترا
نیز از ہماں شربت کہ غلام را چشانیدہ بچشانند - تا دیگر بارہ کسے
بہ مثلِ ایں جسارات اقدام ننماید + مطرب را از قولِ شاہ سرورِ
بیاد آمد - و گفت - شاہا! من بد کردہ ام کہ رِیشۂ نشاطِ پادشاہ را باطل
کردم - امّا آنکہ پادشاہ مرا بکشد - و تمام نشاطِ خود ضائع سازد چگونہ
است؟ پادشاہ را خوش آمد - و او را نوازش فرمودہ از کشتن آزاد
کرد + غرض از ایرادِ ایں مثل آں بود - کہ پارۂ از طرب و خوشی دلِ
من بہ واسطۂ فرزند نقصان پذیرفتہ - و تو نیز کہ سازِ فراق مے نوازی
نزدیک شدہ کہ پشتِ امیدم چوں قامتِ چنگ خمیدہ گردد - و ہمچو
رنجورم بہ ناخنِ حسرت چوں دلِ خود خراشیدہ شود - و آخر الامر یاراں
را مفارقت بہ ضرورت دست خواہد داد - بارے حالا در تاخیرِ اختیاری
بکوش - و دامنِ صحبت از دست مدہ + فرد

خود مکن بیگانگی بارے چو میدانی کہ چرخ آشنایاں را زِ یکدیگر جدائی مے دہد

پسر گفت - ختم در نہانخانۂ دل پوشیدہ است - و گنجینہ در زاویۂ سینہ
مخفی ماندہ - و چوں کسے را بر آں اطلاع ممکن نیست - پس آنچہ
زباں گوید - اعتماد را نشاید - چہ زبان دریں معنی از مضمون آنچہ در
ضمیر مکنون است - بہ عبارتے راست ادا نکند - و بیان از تحویل مخزونات
خاطرِ حق امانت بجائے نیارد - امّا دلہا بہ حکمِ اَلْقُلُوْبُ تَتَشَاهَدُ یکدیگر
را شاہدِ عدل و گواہِ راست اند + فرد

حدیثِ سرِّ دل را دل داند و بس زبان و لب در آں محرم نباشد

و زبانِ تو در آنچہ مے گوید - دل با او موافق نیست - و دلِ تو
آنچہ دارد - زبان در ادائے آں صادق نہ + ع

صد جاں فدائے آنکہ زبان و دلش یکے است + اے ملک! من
صعوبتِ صولتِ ترا نیکو شناسم - و از نہیبِ سیاستِ تو نیک باخبرم + فرد

از کوہ گاہِ زخم گراں تر کنی رکاب — ور باد وقتِ حملہ سبکتر کنی عناں

+ ہیچ وقت از ہیبتِ تو ایمن نتوانم بود - و یک نفس از ضربِ سطوتِ
تو آرام نتوانم گرفت + و من از آں جملہ نیستم - کہ طبیب با مردے گفت
داروے چشم را بہ تو نسبت بیشتر است از داروے دردِ شکم +
ملک پرسید کہ چگونہ بودہ است آں ؟

حکایت - فقرہ گفت - مردے نزدِ طبیب آمد و از دردِ شکم بیقرار گشتہ
در زمین مے غلطید - و از صعوبتِ الم زار زار مے نالید - و دوا مے طلبید +

ع اے طبیب! آخر علاجے کن کہ کار از دست رفت + طبیب
بطریقے کہ اربابِ حکمت قانونِ معرفتِ اسباب و علامات را مقدم
دارند - تا بعد از تشخیصِ مرض بہ علاجے کامل کہ سببِ شفاے عاجل
تواند شد - اقدام نمایند - از وے پرسید امروز چہ خوردۂ؟ مردِ سادہ دل
گفت - پارۂ نانِ سوختہ خوردہ ام - و بداں غذا کہ مشابہِ انگشت
بود - تنورِ معدہ را تافتہ + طبیب بہ ملازماں فرمود - کہ داروے کہ
چشم را جلا دہد - و روشنیِ بصر بیفزاید - بیارید - تا چشمِ ایں کسے
را دارو کشم + آں شخص فریاد بر کشید - بیت

کآخر چہ محلِ ہزل و بازی است — وقتِ اجل است و جاں گدازی است

اے طبیب! مسخرہ بر طرف نہ و استہزا بگذار - من از دردِ شکم
مے نالم - و تو جواہر دارو در چشمِ من مے کشی - داروے دیدہ را با
دردِ شکم چہ نسبت؟ طبیب گفت - مے خواہم کہ چشمِ تو روشن شود -
و سیاہ از سفید فرق توانی کرد - تا دیگر نانِ سوختہ نخوری - پس

ترا علاج چشم از مداوات شکم لازم تر است ؛ و غرض من از ایراد
این مثل آن است - تا ملک تصور نکند - که من از جملهٔ اشقیا ام -
که سوخته از ساخته باز نشناسم - و خام از پخته امتیاز نکنم ؛ شنزبه گفت
بحمد الله که در دانش چنانم - که خیر از شر جدا کردن توانم
ملک گفت - مبادی دوستان ازین نوع که ترا با من واقع شده -
بسیار حادثه می گردد - و امکان ندارد - که راه مخاصمت بکلی از
میان مردم برافتد - و طریق نزاع و جدال مسدود گردد - اما هرکه
به نور عقل آراسته است - و به زیور خرد متحلّی - حسب المقدور
در اطفای نائرهٔ غضب می کوشد - و چندانکه می تواند - آب حلم
بر آتش خشم می ریزد ؛ و می داند که در نوشیدن شربت عفو
اگرچه بغایت تلخ نماید - حلاوت مسرّت مندرج است ؛ و تحمّل
نمودن بر مشقت بردباری هرچند مزاج زهر دارد - تریاق بهجت
را متضمّن است ؛ مثنوی

غصّه مخور زانکه شقاوت درو ست　　خشم فرو خور که حلاوت درو ست
شعشعهٔ برق در آزردن است　　قاعدهٔ ابر فرو خوردن است
سینهٔ دریا نشود پر غبار　　گرچه که باران کندش سنگسار

شیر گفت - این مثل مشهور است - هرکه آسان گیرد - دشوار
افتد - این کار دشوار را آسان نتوان گرفت - و درین امر
صعب تهاون نشاید ورزید ؛ و من عمر در نظارهٔ مهره بازی
چرخ شعبده انگیز تلف ساخته ام - و نفایس اوقات به تفرّج
بوالعجبیهای دهر حقه باز در باخته ؛ هرآینه از ذخائر تجربه استظهار
وافر حاصل شده باشد - و به مکاید کیاست و سرمایهٔ فهم و

رفو است سودے تمام پیوستہ آمدہ ۔ و بہ حقیقت شناختہ ام ۔ کہ شہریارِ
اختیار و شہسوارِ اقتدار رشتۂ عہد و پیماں را سست نمود ۔ و ستونِ
نخوتِ کامگاری بہ تیشۂ سطوت و جباری ویرانۂ آزرم و وفا را بے دوزد ۔
و آنجا کہ شیرِ بیشۂ شہریاری دُمِ انتقام بر زمیں زند ۔ تملق و
روباہ بازی فائدہ نخواہد داد ۔ ہماں بہ کہ خود را خوابِ خرگوش ندہم ۔ و
از خوے بادشاہ ہراساں شدہ چوں آہو راہِ بیاباں گیرم ۔ کہ خصمِ ضعیف
را ہیچ وجہ با دشمنِ قوی مجالِ منازعت نیست ۔ چنانچہ آں بادشاہ
برائے دشمنِ خود دریں باب مثلے ایراد کردہ است ۔ بابک پرسید
کہ چگونہ بودہ است آں ؟

حکایت ۔ گفت ۔ آوردہ اند کہ در دیارِ ترکستان بادشاہے بود ۔ کہ
ہمای ہمتِ بے ہمتاے او سایۂ صلاح و جناحِ فوز و نجاح بر مفارقِ
عالمیاں مبسوط ساختہ ۔ و عنقاے علاے با اعتلایش سرِ رفعت از آشیانۂ
طاؤسِ ریاضِ سپہر گذرانیدہ ۔ عقلِ کاملش مہماتِ ملکداری را انتظامِ
تمام ارزانی داشتہ ۔ و بذلِ شاملش مصالحِ شہریاری را از روے
اہتمام بہ اتمام رسانیدہ ۔ مثنوی

خسروِ تاج بخشِ تخت نشاں — بر سرِ تاج و تخت گنج فشاں
در جہانگیری و جہانبانی — جمِ وقت و سکندرِ ثانی

یکے از ارکانِ دولت را خدشۂ در ضمیر پدید آمدہ روے از سجدۂ
سپہرِ اشتباہِ شاہ بتافت ۔ و یکے از دشمنانِ ملک را فریب دادہ در
مقامِ محاربہ و مخاصمہ آورد ۔ و چوں شاہ دانست ۔ کہ دشمن روے
اطاعت از قبلۂ انقیاد برتافتہ ۔ و وسوسۂ عصیاں و دغدغۂ طغیاں
در بنیادِ اعتقادش راہ یافتہ ۔ با سرے پُر جوش از سوداے خام خیال

سزواری و سروری سے برد - و با دلِ پُر کینہ از کدورتہاے دیرینہ تمنّاے
کامگاری و برتری مے برد - نامۂ مشتمل بر نصایحِ مشفقانہ و صحیفۂ منطوی
بر مواعظِ ملوکانہ نزدیکِ وے فرستاد + و خصمِ مغرور از غایتِ نخوت و
غرور بداں التفاتے نکرد - و بہ کمندِ دعوت ہر کجا تصوّرِ گردِ سے
سرگردان بود - بجانبِ خود جذبے فرمود + بیت

پراگندۂ چند را گرد کرد کہ تا ورد جویند روزِ نبرد

القصّہ چوں پادشاہ دید - کہ لوش وارُوے ملایمت مزاجِ کینہ ورِ ایشاں را
کہ از منہجِ اعتدالِ حقیقی بکلّی منحرف شدہ - اصلاح نے تواند کرد - بدیں گونہ
پیغامے فرستاد - کہ من و تو بہ شیشہ و سنگ مانیم - خواہ سنگ بر شیشہ زن -
و خواہ شیشہ بر سنگ - کہ در ہر دو حال شیشہ خواہد شکست - و سنگ را
آسیبے نخواہد رسید + از ایرادِ ایں مثل فایدہ آن است - کہ بر ضمیرِ منیرِ
شاہ روشن گردد - کہ من نیز حکمِ شیشہ دارم - و با خصمِ سلطانی کہ چوں
سنگ پایدار و خصمِ شکن است - ملاقات کردن نیارم + فرد

بہ بتانِ آہنیں دل نشوی دلا مقابل کہ تو آبگینہ داری و نہٖ حریفِ سنداں

ہر چند کہ ملک در مقامِ ملاطفت است - و مے خواہد - کہ بہ سکنجبینِ
اعتذار صفراے وحشت را تسکین دہد - امّا در مذہبِ خرد قبولِ عذرِ
اربابِ حقد و حسد حرام است - و طلبِ صلحِ اصحابِ عداوت را بہ
ردّ و انکار جواب دادن امرے واجب الالتزام + قطعہ

ز دوستانِ سخنداں شنیدہ ام پندے کہ بر ملایمتِ دشمن اعتماد مکن
چو اعتمادِ مضرّت بہ خصم پیدا شد مشو فریفتہ و فسخِ اعتقاد مکن

ملک گفت - بمجرّدِ گمانے انقطاعِ صحبت و بر انداختنِ دوستی روا نباشد -
و بہ مظنّہ کہ از وہم زاید - رفیق را بہ سوزِ فراق مبتلا ساختن نشاید -

معرفتِ قدیم و صحبتِ مستقیم را به اندک شائبه بر طرف نهادن و
سر رشتهٔ عهدِ یاری و پیمانِ دوستداری را به جزوے خدشه از
دست دادن طریقِ اربابِ تحقیق نیست ✤ قطعه

وفاءِ عهدِ تو این بود من ندانستم   طریقِ مهرِ تو کین بود من ندانستم
همه سخن چو دلِ خویش سخت میگوئی   دلِ تو سخت چنین بود من ندانستم

آخر صفتِ وفاداری در سگے که از همه جانوران به قدر حقیرتر و به منزلت
خسیس تر است- یافت مے شود- تو چرا از عرصهٔ بیوفائی قدم باز پس نمیکشی
و پیمانے که در صحبت و مودتِ ما بسته- به پایان نمے بری ✤ ع
وفاے عهد نکو باشد ار بیاموزی ✤ قبره گفت- من چگونه بنیادِ وفا
نهم؟ که از آں جانب ارکانِ هواداری منهدم است- و آثارِ حسنِ
عهد بکلی منهدم ✤ و امکان ندارد- که یک موجباتِ وحشت را فرو
گذارد- و از ترصدِ فرصتِ مکافات اعراض نماید ✤ و حالا چوں بزور
و قوت بر من دست نمے تواند یافت- مے خواهد- که مرا به مکر و حیله
در قبضهٔ انتقام کشد ✤ و باید ترسید از کینهٔ که در ضمائرِ ملوک
متمکن گردد- چه ایشاں به نخوتِ سلطنت در بابِ انتقام متعصب
باشند- و چوں فرصت یابند- به هیچ تاویل مجالِ حجت گوئی و
عذر خواهی ندهند ✤ و مثلِ کینها در سینها چوں انگشتِ فسرده باشد-
اگرچه حالے اثر ظاهر نگرداند- چندانکه شرارهٔ غضبی بوے رسد-
افروخته گردد- و فروغِ خشم بالا گرفته جهانے را بسوزد- و دودِ انتقام
از سرِ آتشِ کینه خیزد- پس دماغها را خشک ساخته بسیار دیدها
تر گردانیده ✤ و ممکن نیست که تا ذره از انگشتِ کینه در کانونِ
سینه باقی ماند- از مضرتِ شعلهٔ خشم امن توان بود ✤ ع

چوں خشم زند شعلہ تر و خشک بسوزد ॥ ملک گفت۔ عجب حالتے است۔ کہ تو درین باب بر یک طرف افتادۂ۔ و جانبِ دیگر را از دست دادۂ ॥ چرا نشاید کہ مقدمّاتِ وحشت بہ میامنِ اُلفت مبدّل گردد؟ و بعد از کدورتِ مجادلت صفائے مخالصت پدید آید ॥ قبّرہ گفت۔ اگر کسے تواند۔ کہ در مراعاتِ جوانبِ لطفے تمام بجائے آورد۔ و در طلبِ رضا و فراغ دوستاں سعئے پیوندد۔ و در وصولِ منافع بدیشاں و دفعِ مضار و مکارہ از ایشاں مئونتے و مظاہرتے واجب دارد۔ ممکن است کہ آں وحشت از میانہ مرتفع گردد۔ و ہم کینہ جوے را صفائی حاصل آید۔ و ہم دلِ خائف بہ نسیمِ امن مروّح شود۔ و من از آں عاجز ترم۔ کہ ازیں ابواب آنچہ اصلِ حقد را زائل گرداند۔ و طریقِ اُلفت و موافقت را زائد سازد۔ توانم اندیشید۔ یا بر خاطر توانم گذرانید ॥ و اگر باز بہ خدمت مراجعت کنم۔ ہمیشہ در ہراس و مخافت خواہم بود۔ و ہر ساعت بہ تازگی مرگے مشاہدہ خواہم کرد۔ پس ازیں مراجعت مجانبت ورزیدن و معاودت را بہ مباعدت تبدیل نمودن اولےٰ + فرد

از درختِ بخت چوں نشگفت گلہائے وصال

در بیابانِ جدائی خار ہم در پا خوش است

ملک گفت۔ ہیچ کس بر نفع و ضرر در حقِّ کسے بے ارادتِ باری عزّ اسمہٗ قادر نباشد۔ و از اندک و بسیار و خرد و بزرگ آنچہ در وجود آید۔ جز بہ تقدیرِ ازلی و سابقۂ حکمِ لم یزلی نے تواند بود ॥ و چنانکہ دستِ مخلوق از ایجاد و احیا قاصر است۔ افنا و اماتت نیز از جہتِ وے متعذّر باشد۔ و عملِ پسرِ من و جزائے تو

به قضای ربانی و مشیت یزدانی نفاذ یافته است - و ایشان در میانهٔ
اجرای آن حکم را سببی بیش نبوده‌اند - ما را به مقادیر آسمانی مواخذت
منمای - و به تقدیرات الٰهی سرزنش مکن - و به قضای خدا
راضی شو ۞ قطعه

بجز رضا به قضای خدا نمی شاید   بغیر صبر بوقت بلا نمی شاید
از آنچه رفت قلم سر مکش دگر نه رها   برون رو از خط او گر ترا نمی شاید

فقیر گفته - عجز آفریدگان از دفع قضای آفریدگار ظاهر و مقرر
است - و بر صفحات تصورات اهل تصدیق این قضیه موضح و
مصور - که انواع خیر و شر و اصناف نفع و ضرر بر حسب ارادت
و مقتضای مشیت خداوند جل ذکره نافذ می گردد - و به جهد و
کوشش خلق دفع و منع آن یا تقدیم و تاخیر در آن صورت
نه بندد ۞ فرد

کسی ز چون و چرا دم نمی تواند زد
که نقش بند حوادث ورای چون و چرا ست

و با آنکه جمهور علما برین معنی اتفاق نموده اند - هیچکس نگفته
است که جانب حزم و احتیاط را مهمل باید گذاشت - و محافظت
نفس از مکاره و آفات در توقف باید داشت - بلکه گفته اند -
اسباب هر چیز رعایت باید نمود - و اتمام امور به مسبب الاسباب
تفویض باید فرمود ۞ مثنوی

سنتی بنهاد ز اسباب و طرق   طالبان را زیر این نیلی تتق
ای گرفتار سبب بیرون مپر   لیک عزل آن مسبب ظن مبر
با سببها از مسبب غافلی   سوی این روپوشها زان مائلی

دستانِ اتّفاق و توکّل مؤیّد این قول است - ع با توکّل زانوے اُشتر بہ بند +
مالک گفت - ملخّصِ این مقالات ہمان است - کہ من خواہانِ ملاقاتِ
تو ام - و آرزومندیِ صحبتِ تو در ضمیرِ خویش فراوان مے یابم -
و با این ہمہ اشتیاق کہ از جانبِ من واقع است - از طرفِ
تو جُز مُقدّماتِ ملال فہم نمے رسد + فرد

تو ملولی زِ ما و ما مُشتاق   دِل بدِل میرود چہ حال است این

قُبرہ گفت - کہ اشتیاقِ تو در آن است - کہ دِلِ خود را بکُشتنِ
من شفا دہی - و حال آنکہ نفسِ من حالا رغبتِ نوشیدنِ شربتِ
اجل و میلِ پوشیدنِ لباسِ فنا ندارد - و تا عنانِ مراد بدست
است - از قبولِ آن ابا مے نماید - و احتراز از آن عینِ
صواب مے بینید - ع سر بارِ دگر زِ تن نہ روید نے است +
و من امروز از دلِ خویش بر عقیدۂ مالک استدلال توانم کرد -
چہ اگر قدرت و استطاعت یابم - جُز ہلاکتِ قُرّۃ العینِ پادشاہ
راضی نمے شوم - و میدانم - کہ شاہ نیز بواسطۂ ملالِ فرزند
جُز ہلاکتِ من نخواہد طلبید + و بر مکنونِ ضمیرِ مُصیبت زدگان
کسے وقوف یابد - کہ بر آتشِ آن غم سوختہ باشد - و ہم از آن
بلیّت شربتِ تلخی تجرّع کردہ - متنعّمان آسودہ ازین حال غافل
اند - و ناز پروردگانِ راحت دیدہ از پیرایۂ درد عاطل + فرد

اے ترا خارے بپا نشکستہ کے دانی کہ چیست
حالِ شیرانے کہ شمشیرِ بلا بر سر خورند

و بہ چشمِ خرد مے بینم - کہ ہرگاہ مالک را از بینائیِ بصر یاد آید -
و من از نورِ دیدۂ خود بر اندیشم - تفاوتے در باطنہا ظاہر

خواہد شد۔ و تغیرے در مزاجہا روے خواہد نمود۔ و تواں دانست۔
کہ از آں چہ زاید؟ و در آں زماں چہ حالہا روے نماید؟
و بدیں دلیل مفارقت مناسب تر است از مواصلت۔ و دوری
لائق تر از قربِ حضوری ؛ مصرع ؛ صحبت چو چنیں است جدائی خوشتر
ملک گفت۔ چہ خبر تواند بود۔ در آں کس کہ از خبرہاے دوستاں
اعراض تواند نمود؟ و از سرِ حقد و آزار بر تواند خواست؟ و
مردِ فرزانہ و خردمندِ یگانہ بر آں قدرت دارد۔ کہ از مکافاتِ جُرماں
چناں گذرد۔ کہ مدت العمر بداں رجوع ننماید۔ و بہیچ وقت بر
صفحۂ دلِ او از اندک و بسیارِ آں نشاں یافتہ نشود۔ و استغفارِ
گنہگاراں و اعتذارِ بدکرداراں را باحترازِ تمام تلقی نماید ؛ بدترین
بداں آنست۔ کہ عذر نہ پذیرد۔ و کینۂ عذر خواہ در دل گیرد ؛
و من بارے ضمیرِ خویش را در آنچہ گفتم۔ صافی مے یابم۔ و از
سورتِ خشم و حدتِ غضب و خیالِ انتقام در خاطر اثرے
نمے بینم۔ و ہمیشہ جانبِ عفو را بر عقوبت ترجیح کردہ ام۔ دانستہ ام۔
کہ ہر چند گناہ بزرگ باشد۔ صفتِ عفو از آں بزرگتر خواہد بود ؛ فرد
گر عظیم است از فرو دستاں گناہ از بزرگاں عفو کردن اعظم است
قبرہ گفت۔ ایں ہمہ ہست۔ اما من مردِ گنہگارم۔ و مجرم ہمیشہ
ترساں بود ؛ و مثلِ من مثلِ کسے است۔ کہ در کفِ پاے
او جراحتے باشد۔ اگر او بہ قوتِ طبع بیباکی کند۔ و شبِ تیرہ
در سنگستاں رفتن جائز شمرد۔ اما چارہ نیست از آنکہ آں
ریش تازہ گردد۔ و پاے او از کار باز ماند۔ بہ مثابۂ کہ بر خاکِ
نرم رفتن نیز متعذر باشد۔ و نزدیکے من بخدمتِ ملک ہمیں

مزاج دارد - و به وجهِ شرع و قانونِ ملّت اجتناب من از آں فرضِ
عین است ٭ و حکما گفته اند - سه تن از روشِ حکمت دور اند -
و از منهاجِ دانش بر طرف - اوّل کسے که بر قوّتِ ذاتِ خود اعتماد
کند - و به آئینه چنیں کس خود را در مهالک افکند - و تهوّرِ او
سببِ هلاکِ او گردد ٭ دوم آنکه اندازهٔ طعام و شراب نشناسد -
و چنداں تناول نماید - که معده از هضمِ آں عاجز آید - و ایں
کس بے شبهه دشمنِ جانِ خود باشد ٭ سوم شخصے که به گفتارِ خصم
در غرور افتد - و بقولِ کسے که ازو ایمن نتواند بود - فریفته شود -
بے شک انجامِ کارِ او به خسارت و ندامت انجامد ٭ بیت

مشو ایمن از حیلهٔ دشمناں بیندیش و بر تاب از آں سوزناں

ملک گفت - اے قبره! هر چند از درِ ملاطفت در مے آیم - و راهِ
صواب و نصیحتهاے دوستانه به تو مے نمایم - تو همچناں بر خرافتِ
خود مانده - و دامنِ قبول از استماعِ مواعظ افشانده - و نصیحت
دربارهٔ کسے که قبول نخواهد کرد - بیفائده است - چنانکه نصیحت
کردنِ آں زاهد گرگ را - قبره پرسید - که چگونه بوده است آں؟
حکایت - گفت - آورده اند - که مردے زاهد نیک سیرت که
اوقاتِ شریفش بعد از اداے وظائف و اوراد جز به موعظتِ
عباد مصروف نبودے - در صحراے مے گذشت - گرگے دید دهنِ
حرص و شره کشاده - و دیدهٔ آز به راهِ طلب نهاده - همگی همت
بر آں وقف کرده - که بے گناهے را بیازارد - و جانورے را بیجاں
کرده جهتِ خوشنودیِ نفسِ نافرماں ازو بهره بر دارد ٭ فرد

ستیزه کاریِ بیدادگر نگر که به جهل رساند از پئے یک سود صد زیاں به کسے

زاهد که او را بدان حال دید - و از صحیفهٔ پیشانیِ او نقشِ جور
و ستم مطالعه فرمود - از آنجا که شفقتِ ذاتی و مرحمتِ جبلیِ او
بود - پند دادن آغاز نهاد - و گفت - زنهار پیراهنِ گوسپندِ مردمان
نکردی - و قصدِ مظلومان و بیچارگان نکنی - که عاقبتِ بیدادی مؤدی
به عقوبتِ الهی باشد - و خاتمتِ ستمگری به نکال و عذابِ آن
جهانی کشد ✤ مثنوی

هر که آیینِ ظلم پیش نهاد ۔۔ پند بر دشمن و پای خویش نهاد
چند روزی اگر سر افرازد ۔۔ و هم آخر به پا در اندازد

ازین مقوله سخنان می گفت - و بر ترکِ ستم بر گوسفندانِ
مردم مبالغه از حد می برد - گرگ گفت - در مواعظ اختصار فرمای -
که در پسِ این بیشه رمه می چرد - و می ترسم که فرصتِ گوسفند
بردن فوت شود - و آنگاه حسرت فائده ندهد ⁘ و غرض از ایرادِ
این مثل آن است - که چندانچه ترا پند می دهم - تو همان بر
سرِ کارِ خودی - و بدان سخن ملتفت نمی شوی ⁘ بیت

سخن که اهلِ مروت سخن شنو باشند ۔۔ هزار سال به یک نکته در گرو باشند

بقره گفت - من نصیحت گوش کرده ام - و از مواعظِ خرد پند گرفته -
عاقل آن را می شناسم - که پیوسته درِ حذر گشاده دارد - و آیینهٔ
تجربه در پیش نهاده ⁘ من این جا که آمده ام - از غایتِ خوف
و فزع است - عاقلانه بر سرِ راهِ گریز ایستاده ام - و سفری که
کس را بر من دست نباشد - پیشِ چشم کرده ⁘ و بیش ازین
بر من توقف کردن حرام است - و درین حیرت و تردد گذرانیدن
موجبِ ملام - چه می دانم - که خونِ مرا ملک حلال دارد - و آنچه

در شرعِ مروّت محظور است - مُباح نپندارد - پس اقامتِ من مکروه
است - و به زودی رحلت نمودن واجب ؎ مصرع

رفتم که ازیں زیاده بودن خوش نیست

ملک گفت - شما را ایں جا اسباب معیشت آماده است - و درهای راحت
و فراغت به روی دل گشاده - مشقّتِ سفر اختیار نمودن و برای انتظامِ
معاش مُتردّد بودن هیچ وجهی ندارد ؎ قبره جواب داد - که هر که هنرِ صناعات
را بضاعتِ راه و سرمایهٔ تمتّع سازد - بهر جا که رود - اغراضش حاصل است -
و به هر جا که توجّه نماید - فوائدِ رفقا و مصاحبان بدو واصل - اوّل از
بدکرداری بر طرف بودن - دوم نیکوکاری را شعارِ خود ساختن - سوم
از مواقعِ تهمت پهلو تهی کردن - چهارم مکارمِ اخلاق را ملازم گرفتن - پنجم
آدابِ معاشرت را در همه اوقات نگاهداشتن و کسی که جامعِ ایں خصال
باشد - او را هیچ جا غریب نگذارند - و وحشتِ غربتش به راحتِ موانست
مُبدّل سازند ؎ مصرع

دانا بهیچ شهر و ولایت غریب نیست

و عاقل چوں در شهرِ مولد و منشای خود و میان اقربا و عشائر ایمن
نتواند بود - به ضرورت فراقِ دوستان و متعلّقان اختیار باید کرد - چه
ایں همه را عوض ممکن است - و ذاتِ او را عوض صورت نه بندد ؎

قطعه

اگر ترا به وطن نیست کارها بمراد   اسیرِ خانهٔ عطلت مشو ز بیهوشی
سفر نمای که بی دوستی نخواهی ماند   بهر مکاں که روی و بهر زمیں که رسی

ملک گفت - رفتنِ تو تا کی خواهد بود؟ و چه مقدارِ زمان توقّف خواهی
نمود؟ قبره گفت - ای ملک! رفتنِ مرا بازآمدن توقّع مدار - و معاودت

ازیں سفر خیال مبند * و نیک ماند. است ایں سوال و جواب ما بہ
حکایت عرب و نانوا * ملک پرسید کہ چگونہ بودہ است آں ؟
حکایت ۔ گفت ۔ آوردہ اند ۔ کہ عربے بیاباں نشیں بہ شہرِ بغداد درآمد *
دکانِ نانوائی دید ۔ کہ گردہا چوں قرصہا قمر از افقِ شبہ طلوع کردہ ۔ و
کاک با فروغ سماک قدم بر ذروۂ دکاں نہادہ ۔ خشتِ شمسی پنجۂ حیرت بہ
رُخِ آفتاب کشیدہ * و شورِ تنک بخت گریبانِ نانِ تنک دریدہ * قطعہ
فرازِ منبرِ خبازہ قرصہا گرم پنداری کہ خورشید جہانتابست طالع گشتہ از گردوں
تنورِ نانوا نارِ خلیل اللہ را ماند گرد ہر لحظہ آید تازہ نانے ہمچو گل بیروں
حاصل الامر عرب بیچارہ کہ بوئے ناں رمقِ حیات یافتہ ۔ چوں روئے ناں
دید ۔ مجموعۂ صبر چاک زد ۔ و پیش نانوا آمدہ گفت ۔ اے خواجہ چند
بستانی ۔ کہ مرا سیر تاں سازی ؟ نانوا با خود تاملے کرد ۔ کہ ایں کس بہ یک
منِ ناں سیر شود ۔ غایتش دو من ۔ و از سہ من تجاوز نتواند کرد * گفت
نیم دینار بدہ ۔ و چندانکہ بتوانی ۔ ناں بخور * عرب نیم دینار بداد ۔ و بر
لبِ دجلہ بنشست * نانوا ناں مے آورد ۔ و عرب بآب تر کردہ مے خورد ۔
تا بہا از نیم دینار بگذشت ۔ و بہ چہار دانگ رسید ۔ و ازاں ہم متجاوز
شدہ دینار تمام شد * نانوا را تحمل نماند و گفت ۔ یا اخا العرب بداں
خدائے کہ ترا قوتِ ناں خوردن بریں وجہ کرامت فرمود ۔ با من بگوئے ۔
کہ تا کے ناں خواہی خورد ؟ عرب جواب داد ۔ کہ اے خواجہ ! بے صبری
مکن ۔ تا ایں آب مے رود ۔ من نیز ناں مے خورم * و غرض ازیں
مثل آن است ۔ کہ ملک معلوم فرماید ۔ کہ تا آبِ حیات در مجاریٔ بدن
جاری است ۔ از تناولِ لقمۂ بیم و ہراس چارۂ ندارم ۔ و از مائدۂ
وصال فائدہ برداشتن محال مے پندارم * و روزگار میان ما مفارقتے

افگندہ کہ مواصلت را در حوالیِ آں مجال نیست - و زمانہ رشتۂ مصاحبت ما بنوعے گسستہ گردانید - کہ اندیشۂ اتصال جز خیالِ محال نہ + و پس ازیں ہرگاہ کہ شوقے غالب خواہد شد - اخبارِ سعادت آثارِ ملک از نسیم سحر خواہم پرسید - و جمالِ با کمالِ شاہ در آئینۂ خیال خواہم دید + فرد

گر وصالِ یار نبود با خیالش ہم خوشم کلبۂ درویش را شمعے بہ از مہتاب نیست

ملک قطراتِ حسرت از فوارۂ دیدہ بکشود - و دانست کہ آں مرغِ زیرک بدام نیاید - و داعیۂ انتقام از خلوتخانۂ عدم بہ صحرائے وجود نخرامد - بارے دیگر دانۂ مکر پاشیدن گرفت - و انواعِ عہد و میثاق درمیان آورد + قبرہ گفت - اے شاہِ جواں بخت! و زیبندۂ تاج و تخت! ہر چند بنائے کرامت را تمہید دہی - و اصنافِ عاطفت در بابِ ایمنی و سلامتی ارزانی داری - و آں را بہ عہودِ پسندیدہ و مواثیقِ شائستہ موکد گردانی - ممکن نیست کہ حلقۂ خدمت در گوش کشم - و غاشیۂ ملازمت بر دوش افگنم + ع

سخن ضائع مکن دیگر کہ با ما در نمیگیرد

ملک دانست کہ بسوزنِ حیلت خارِ وحشت از پائے دلِ قبرہ بیروں نتواں کرد - و تیر از شست رفتہ بزورِ بازوئے غدر بازگشت نتواں آورد + ملک گفت - اے قبرہ! دانستم کہ از بوستانِ وصال جز بوئے بمشامِ آرزوئے نخواہد رسید + و چہرۂ صحبت جز در آئینۂ امید نخواہد نمود - رباعی

آں رفت کہ در جوئے طرب آبے بود یا در سرِ زلفِ آرزو تابے بود

دردا کہ زمانِ عیش و دورانِ وصال بگذشت چنانکہ گوئیا خوابے بود

اما طمع آں دارم - کہ بہ سبیلِ یادگار دو سہ کلمہ کہ از تکرارِ آں آثارِ

سعادت بر اوراقِ روزگار مشاہدہ رود - بفرمائی - تا بہ صیقلِ نصایحِ
دوستانہ زنگارِ غفلت از مرآتِ خاطرِ من کہ بہ غبارِ ملال تیرگی
پذیرفتہ بزدائی ❊ فرد

ز بہرِ ما سخنے یادگارِ خویش بگوے کہ بہتر از سخنِ خوب یادگارے نیست

برہمن گفت - اے ملک ! کارہائے جہانیاں بہ وفقِ تقدیر ساختہ مے شود - و در آنہا بہ زیادت و نقصان و تقدیم و تاخیر کسے را مجالِ تصرف نداده اند - ہیچکس نتواند شناخت - کہ منشورِ سعادت بر نامِ او رقم زده اند - یا او را در جریدۂ اہلِ شقاوت داخل کرده - لیکن بر ہمگنان واجب است کہ کارہائے خود را بہ مقتضائے رائے صائب بپردازند - و در مراعاتِ جانبِ حزم و احتیاط غایتِ جہد بجائے آرند - اگر تدبیر موافقِ تقدیر آمد - خود بر سریرِ اقبال و مسندِ جاه و جلال تمکن دارد - و اگر قضیہ منعکس گردد - ہم دوستان عذر مے پذیرند - و ہم طاعنان مجالِ طعن نمے یابند ❊ قطعہ

حکیم گفت کہ تقدیر سابق است ولے بہ ہیچ حال تو تدبیرِ خود فرو مگذار
اگر موافقِ حکمِ قضاست تدبیرت بکامِ دل شوی از کارِ خویش برخوردار
وگر مخالفِ آن است دارَدَت معذور کسے کہ دارد از انوارِ عقل استظہار

و دیگر بباید دانست - کہ ضائع ترین مالہا آنست - کہ از آن انتفاعے نباشد - و غافل ترین ملوک آنکہ در حفظِ ممالک و ضبطِ رعایا اہتمام ننماید - و بے شرم ترین دوستان آنکہ در حالِ شدت و نکبت جانبِ دوستی را فرو گذارد - و نابکار ترین زنان آنکہ با شوہر نسازد - و بد ترین فرزندان آنکہ از اطاعتِ پدر و مادر ابا نماید - و ویران ترین شہرہا آنکہ در او ایمنی و ارزانی نباشد - و ناخوشترین صحبتہا آنکہ مصاحبان را دل باہم الفت نباشد - و چوں شائبہ در صحبتِ من و ملک پدید آمده - ترکِ آن

انسب است - و مقالاتِ مخالطت را بنیماتِ موادعت بدل ساختن بصواب اقرب ٭ رباعی

رفتیم وداعِ ما ز دل باید کرد　　وز آب دو دیده خاک گل باید کرد
گر بد دیدی همه نکو باید گفت　　ور خود حرکتے بود بحل باید کرد

برین کلمه سخن به آخر رسانید - و از شرفهٔ ایوان پرواز نموده بجانبِ صحرا پرید ٭ ملک انگشتِ تحسّر بدندانِ تحیّر گزیده بسیارے تاسّف خورد - و با ملالے از قیاس و وهم افزون و اندوهے از سرحدِ فهم بیرون روے به کوشک نهاده میگفت ٭ قطعه

کجا گویم که با این دردِ جانسوز　　طبیبم قصدِ جانِ ناتوان کرد
میانِ مهربانان چون توان گفت　　که یارِ ما چنین گفت و چنان کرد

این است داستانِ حذر از مکامنِ غدرِ اربابِ حقد و احتراز از تصدیقِ تضرّع و نیازِ ایشان - و بر وعدهٔ زرق آمیزِ خصمان اعتماد نا نمودن - و به خداع و فریب که براے طلبِ انتقام کنند - مغرور نا شدن ٭ و بر عاقل پوشیده نماند - که غرض از بیانِ این سخنان همان است - که خردمند در حوادثِ دهر و نوائبِ زمان هر یک را مرشدِ راهِ نجات داند - و بناے کار بر مقتضاے عقل و تدبیر نهد - و به هیچ وجه بر دشمنِ آزرده اعتماد نکند - و از آفتِ حیله و مخافتِ مکرِ او ایمن ننشیند ٭

رباعی

خواهی که نباشی به غم و رنج قرین　　بشنو سخنِ پاک تو از قولِ گزین
از دشمنِ آزرده تغافل مسگال　　وز صاحبِ مکر و حیله ایمن منشین

اِنتخاب از ابوالفضل

دستور العملِ حضرتِ شاہنشاہی بہ عمّالِ ممالکِ محروسہ و متصدّیانِ مہماتِ مرجوعہ

اِیں منشورِ الادبِ ظلّ اِلٰہی و دستور العملِ کار آگاہی از منبعِ عاطفت و معدنِ رافتِ شاہنشاہی صدور یافتہ۔ کہ منتظمانِ کار آگاہِ سلطنت و کار پردازانِ بارگاہِ خلافت از فرزندانِ اِقبال مند و نوبینانِ اخلاص کیش و اُمراے عالی قدر و سائرِ منصبداراں و عاملاں و کوتوالاں بہ اِیں روش عمل نمودہ در انتظامِ امصار و قریات و سائرِ کثرات فرمان پذیر باشند ۔ اوّل بطریقِ اِجمال آنکہ در جمیعِ کارہا از عادات و عبادات رضاے اِلٰہی را جویاں باشند۔ و نیازمندیِ درگاہِ ایزدی بودہ خود را و عجز را منظور نداشتہ شروع در آں کار کنند ۔ دیگر آنکہ خلوت دوست نباشد۔ کہ آں طرزِ درویشانِ صحرا گزین است۔ و پیوستہ با عام نشستن و در کثرت بودن عادت نکند۔ کہ طریقِ اہلِ بازار است۔ و بالجملہ در ماند و بود توسّط و میانہ روی بکار برد۔ و سر رشتۂ اِعتدال از دست ندہد۔ یعنی نہ کثرتِ کثرت گزیند و نہ وخلوتِ وحدت ۔ و بزرگ کردہاے ایزدِ بیچوں را عزیز دارد ۔ بیداریِ صُبح و شام و نیم شب و روز عادت کند ۔ و در ہنگامیکہ کارِ

خلقِ خدا نباشد - بہ مطالعۂ کتبِ اربابِ صفوت و صفا مثلِ کتبِ
علمِ اخلاق کہ طبِّ روحانیست و خلاصۂ جمیع علوم است - چوں
اخلاقِ ناصری و منجیات و مہلکاتِ احیا و کیمیاے سعادت و مثنوی
مولوی روم مشغولی کند - تا از غایتِ مراتبِ دینداری آگاہ شدہ در
تسویلاتِ اربابِ تزویر و خداع از جاے نرود - کہ بہترین عباداتِ
الٰہی در نشاۂ تعلّق سر انجامِ مہامِ خلائق است - کہ دوستی و دشمنی
و خویشی و بیگانگی را منظور نداشتہ بکشادہ پیشانی بہ تقدیم رساند ٭
و بہ فقیراں و مسکیناں بتخصیص گوشہ نشیناں و مجرّداں کہ درِ خروج
و دخول بستہ زباں بخواہش نمے کشایند - بقدرِ طاقت خبر کند - و بہ
صحبتِ گوشہ نشینانِ خدا جوے رسیدہ التماسِ ہمّت نماید ٭ و تقصیر و
زلّات و جرائمِ مردم را بمیزانِ عدالت سنجیدہ باندازہ ہر یکے را بجاے خود
دارد - و باین میزانِ دانش اساس پاداشِ ہر یکے نماید - و بدلِ
دقیقہ شناس دریابد کہ دریں گروہ کدام تقصیر پوشیدنی و گذاشتنی است
و کدام گناہ پرسیدنی و بزبان آوردنی و سزا دادنی است - کہ بسا
تقصیرِ اندک سزاوارِ جزاے بسیار است - و بسا تقصیرِ بسیار اغماض
کردنی است ٭ و متمرّداں را بہ نصیحت و ملائمت و درشتی و نرمی
بر تفاوتِ مراتب رہنمونی کند - و چوں کار از نصیحت گذرد - بہ بستن
و زدن و بریدنِ عضو و کشتن بر تباینِ مدارج عمل نماید ٭ و در
کشتن دلیری نکند - و تاملِ فراواں بجاے آورد - مصرعہ

کہ نتواں سرِ کشتہ پیوند کرد

و تا تواند آں قابلِ کشتن را بدرگاہ فرستد و حقیقت آں را معروض دارد -
و اگر در نگاہ داشتنِ آں متمرّد یا فرستادن موجبِ فسادے باشد -

دراں صورت و را از ہم گذرانند - و از پوشت کندن و در تہ زنبیل
انداختن و امثالِ آں کہ سلاطینِ کبار کنند - احتراز نماید + و سزاے
ہر یکے از طبقاتِ مردم فرا خورِ حالتِ او باشد - کہ عالی فطرت را نگاہِ
تند برابرِ کشتن است - و پست ہمت را لت سود مند نے + و ہر کس
را کہ بر عقل و دیانتِ او اعتماد داشتہ باشد - رخصت دہد کہ آنچہ
نا شایستہ بر ہم خود بیند - در خلوت بگوید - و اگر احیاناً گویندہ مغلط
کردہ باشد - او را سرزنش ننماید - کہ سرزنش سدِّ راہِ گفتن است +
و کسے را کہ ایزدِ بیچون آں توفیق دادہ باشد کہ حق بگوید - عزیز دارد -
کہ مردم در گفتنِ حق بغایت عاجز اند - جمعے کہ بد ذات و شریر اند -
میلِ حق گفتن ندارند - و میخواہند کہ جہاں طور و بلا باشد - و آنکہ
نیک ذات است - ملاحظہ مند مے باشد کہ مبادا در گفتنِ من صاحب
منتعم برنجید - و من در بلیہ افتم + و نیک اندیشے کہ زبانِ خود را
براے نفعِ دیگراں گزیند - حکمِ کبریتِ احمر دارد + و خوشامد دوست
نباشد - کہ بسا کار از خوشامد گویاں نا ساختہ بماند - و بیگانگی با اینان
بد نباشد - کہ ملازم را خوشامد گفتن ہم ضرور است - و در پرسیدنِ
داد خواہ بنفسِ خود بقدرِ وسع اہتمام نماید + **ابیات**

بہ دیوان میکنداز فریادِ او ۔ کہ شاید زدیواں بود دادِ او
بسجد چہ پرس فریادِ مظلوم را ۔ برون ساز از گوش موم را

و اسامے داد طلباں را بترتیب آمد نوشتہ مے پرسیدہ باشد - تا پیش
آمدہ محنتِ انتظار نکشد - و پیش دستانِ خدمت را یاراے تقدیم و
تاخیر نماند + و ہر گرہ بدی از کسے نقل کنند - در سزاے آں شتاب زدگی
ننماید و تفحص بکند - کہ سخن ساز مفتری بسیار است و داشتہ گوے

نباید اندیشہ کمیاب ۔ و در ہنگام غضب سر رشتۂ عقل از دست ندہد
و بہ آہستگی و بردباری کار کند ۔ و چندے از آشنایان و ملازمان
خود را کہ بافزونیٔ خرد و اخلاص ممتاز باشند مختار گرداند کہ در زمان
ہجوم غم و غصہ کہ عقلا دست از سخن باز میدارند ۔ از کلمۃ الحق حکمت
نوازند ۔ و سوگند خور نباشد ۔ کہ سوگند خوردن خود را بدروغ گوئی متہم
داشتن است ۔ و مخاطب را بہ بدگمانی نسبت دادن ۔ و بہ دشنام
دادن عادت نکند ۔ کہ شیوۂ اجلاف است ۔ و در افزونیٔ زراعت و
استمالت رعایا و تقاوی دادن اہتمام نماید ۔ کہ سال بسال امصار و
قریات و قصبات افزوں سے شدہ باشد ۔ و چناں آساں گیرد کہ زمین
قابل زراعت ہمہ آباداں شود ۔ پس از آں در افزایش جنس کامل
کوشش کند ۔ و شیوۂ اہل عامل را کہ جدا یگانہ داشتہ پیش نہاد
خاطر حق گزین خود سازد ۔ و بالجملہ ترجیح رعایاے ریزہ خردا فروا
وا رسد ۔ و از قرار ہیچ اسم و رسم بہ نگرود ۔ و سعی نماید کہ سپاہی
و غیر آں در خانۂ مردم بے رضاے ایشاں فرود نیایند ۔ و در کارہا
بہ عقل خود اعتماد نکند ۔ و مشورت با دانا ترے از خود نماید ۔ و اگر
نیابد ۔ ہم مشورت را از دست ندہد ۔ کہ بسیار باشد کہ از نادانے
راہ حق یابند ۔ چنانچہ گفتہ اند ۔ قطعہ

گاہ باشد کہ پیر دانشمند　　بر نیاید درست تدبیرے
گاہ باشد کہ کودکے نادان　　بغلط بر ہدف زند تیرے

و نیز با بسیار کس مشورت ننماید ۔ کہ عقل درست و معاملہ دان داد
خدا ایست ۔ نہ بخواندن دست دہد ۔ و نہ بروزگار گذراندن میسر شود ۔
مبادا جمیع نادان در امرے مخالفت نمایند و ترا در آں کار خدوک

شود - و از عقلِ خود و دُرُشت کاران کہ ہمیشہ کمتر باشند - باز دارند +
و ہر کارے کہ از مُلازماں ادا شود - خود مُتکفّلِ آں نشود - کہ آنچہ از
دیگراں فوت شود - تو تدارکِ آں توانی کرد - و آنچہ از تو فوت شود -
تلافیٔ آں مشکل باشد + و عذرِ بیہوشی و اغماضِ نظر از تقصیراتِ
خویشِ او باشد - کہ آدمی بیگناه و بے تقصیر نیست - گاه از تنبیہ
دلیر تر مے شود - و گاه بغیرت آوارگی اختیار میکند - آدمی باشد -
کہ بیک گناه تنبیہِ او باید کرد - و آدمی باشد کہ ہزار گناه ازو باید
گذرانید - غرض کہ کارِ سیاست نازک ترینِ مہمّاتِ سلطنت است - بہ
آہستگی و فہمیدگی بہ تقدیم رساند + و راہہا را بمردمِ خدا ترس و
دلاور سپارد - و نیک و بدِ آنہا را از آنہا بپرسد + و ہموارہ خبر گیراں
باشد - کہ پادشاہی و سرداری عبارت از پاسبانی است + و بکیش و
دینِ خلقِ خدا متعرّض نشود - کہ خردمند در کارِ دنیا کہ فنا پذیر است -
زیانِ خود نگزیند - در معاملۂ دین کہ پاینده است - چگونہ دانستہ زیاں
مندی اختیار خواہد کرد + اگر حق با او ست - خود با حق سرِ مخالفت
و تعرّض داری - و اگر حق با تست - و او نا دانستہ خلافِ آں گزیده
است - خود بیچارہ بیمارِ نادانی است - محلِ ترحّم و اعانت است - نہ جاے
تعرّض و انکار + و نیکو کاراں و خیر اندیشانِ ہر گروه را دوستدار باشد +
و خواب و خورش از اندازه نگذراند - و از مقدارِ ضرورت تجاوز نکند -
تا از پایۂ حیوانات فرا ترک شده بمرتبۂ انسانیت اختصاص یابد +
و تا تواند کارِ روز بشب نیندازد + و با مردمِ شدید العداوت نباید بود -
و سینہ را زندانِ کینہ نباید ساخت - اگر از بشریت گرانی بہم رسد -
زوده برطرف سازد - کہ در نفس الامر فاعلِ حقیقی ایزد بیچون است -

این نوشتهاے را براے نظامِ ظاہر تجویز فرموده اند ٭ و خنده و ہزل کمتر کند ٭ و پیوسته از جاسوساں خبر دار باشد ٭ و به سخنِ یک جاسوس اعتقاد نکند - کہ راستی و بے طمعی بس کمیاب است - پس در ہر امرے چند جاسوس و خبر دار تعیّن کند - کہ از یکدیگر خبردار نباشد - و تقریراتِ ہر کدام جدا جدا رسانند - و از آں پے به مقصود برد - و جاسوسانِ شہرت گزیں را معزول ساخته از نظر اندازد - و بد ذاتاں و شریراں را بخود راه ندہد - اگرچه ایں جماعت براے بد کارانِ دیگر خوب اند - امّا سر رشتۂ حساب از دست ندہد - و آں گروه را در دلِ خود ہمیشه متہم دارد - کہ مبادا در لباسِ دوستی قصدِ نہاں کنند ٭ و از نزدیکاں و خدمتگاراں خبر دار باشد - کہ بوسیلۂ نزدیکی ستم نکنند ٭ و از چرب زبانانِ نا درست کہ در لباسِ دوستی کارِ دشمنی مے کنند - خبر دار باشد - کہ فسادہا ازیں رہگذر پدید مے آید - بزرگاں را بواسطۂ افزونیِ مشغله فرصت کم - و ایں گروہِ بدکار فراواں ٭ و از اطراف و جوانبِ خود خبر گیراں باشد ٭ دراز لفی را کوتاه ساخته لائق عرض را معروض دارد ٭ در ترویج دانش و کسبِ کمال اہتمام نماید - کہ صاحبانِ استعداد از طبقاتِ مردم ضائع نشوند ٭ و در تربیتِ خاندانہاے قدیم ہمّت گمارد ٭ و از سامانِ سپاہی و یراق غافل نباشد ٭ و خرج را کمتر از دخل کند - کہ سر انجامِ معامله در گروِ آنست - کہ گفته اند - ہرکہ خرجِ او زیاده از دخل باشد - احمق است - و ہرکہ خرج را با دخل برابر سازد - چنانچه عاقل نیست - احمق ہم نیست ٭ و طرحِ اقامت نیندازد - و ہمواره مستعدِ ملازمت و منتظرِ طلب باشد ٭ و در وعده تخلّف نورزد - و درست قول باشد - خصوصاً با متصدیانِ اشغالِ سلطنت ٭

و چهواره در مشق تیر اندازی و بندوق اندازی باشد * و سپاهیان
را ورزش فرماید * و به شکار مشغوف نباشد - و بجهت ورزش
سپاه گری و نشاط خاطر که ناگزیر شاهی تعلق است - گاهے
گاهے بآں پردازد * و یکباره قلم را بجنبش از رعایا گرفته
به نیت گرانی انبار نسازد * و نقاره را وقت طلوع نیر نور بخش
عالم و نیم شب که در معنی آغاز طلوع از آنجا ست - مے نواخته باشند
و در سه وقت - تحویل نیر اعظم از برجے به برجے بندوقچیان
و توپچیان توپ را سر دهند - تا جمهور انام آگاهی یافته شکرانه بجا آرند *
و یک کس به درگاه گذارد - که عرائض او را بنظر اشرف مے
آورده باشد * و اگر کوتوال نباشد - فصول قانون او را نیک نگاهداشته
در ترویج آں کوشد - و روشنایانه این اندیشه بخود راه ندهد که کار کوتوالی
را چوں پردازم - بلکه عبادت عظمے دانسته اهتمام نماید بدین تفصیل نخستین
باید که کوتوال هر شهر و قصبه و ده باتفاق اهل قلم خانها و عمارات
آں را بنویسد * و ساکنان هر محله را خانه بخانه در قید کتابت در آورد -
که چه قسم مردم اند - و خانه به خانه ضامن گرفته با یک دیگر اتصال
بخشد * و محلات قرار داده در هر محله میر محله مقرر سازد که نیک
و بد آں به صواب دید او شود * و جاسوسی محله قرار دهد که وقائع
شبا روزی و آمد و رفت محله را مے رسانیده باشد * و مقرر
سازد که هر گاه دزدے آید یا آتشے افتد - یا دیگر امرے ناخوش
سر زند - همسایه آں در ساعت معاونت او نماید - همچنیں صاحب
محله و خبر داران اعانت نمایند و اگر بے ضرورت حاضر نشوند -
گنهگار باشند * و بے خبر همسایه و میر محله و خبر دار هیچکس مسافرت

نگزینند * و کسے را در محلّہ نگذارد کہ فرود آید - و حتّٰی کہ ضامن نداشتہ باشد -
آنہا را در سراے علیحدہ آباداں سازد * و میر محلہ و خبرداران
سراے نیز تعیین نماید * و پیوستہ احوالِ دخل و خرج ہر کدام از
دور بینی و دریافتہ ملاحظہ نماید - چہ ہر کس کہ دخلِ او کمتر است -
و خرجِ او بسیار - یقین کہ بے بلائے نیست - پیروی نماید - و
نیک ذاتی و خبر اندیشی را از دست ندہد - و این کاوش را پیرایۂ
انتظام داند - نہ سرمایۂ اخذ و جرّ * باید کہ دلّالانِ ہر قسم را ضامن
گرفتہ در بازارہا تعیین کنند - کہ ہرچہ خرید و فروخت شود - اعلام شدہ
نمودہ باشند - و مقرّر سازد کہ ہرکہ بے اعلام خرید و فروخت نماید -
جرمانہ بردہد * و نام مشتری و بائع در روز نامچہ نوشتہ باشد *
و ہر چیز کہ در بازار خرید و فروخت شود - باتّفاق میرِ محلّہ و خبردارِ
محلّہ واقع شود * دیگر آنکہ چند کس محلّہ بہ محلّہ و کوچہ بہ کوچہ و
نواحیِ شہر بجہتِ محافظت چوکیِ شب تعیین نماید * و سعے کند کہ
در محلّہ و بازار و کوچہ بیگانہ نباشد * و تحقیق و پیرویِ دزداں از
گرہ بُر و ادچکّہ و مخبرِ آں بہ واقعی نماید - و اثرے از آنہا نگذارد *
و ہرچہ از اسباب گم شود - یا بتاراج رود - آں را با دزدانش پیدا سازد -
و الّا از عہدۂ آں برآید * و اموالِ غائب و متوفّی تحقیق نماید - اگر
وارث باشد - بہ آنہا گذارد - و اگر نہ بامین بسپارد - و شرحِ آں را
بہ درگاہ بنویسد - تا ہرگاہ کہ صاحبِ حق پیدا شود - بہ او وصول یابد -
دریں معاملہ نیز خبر اندیشی و نیک ذاتی بکار برد - کہ مبادا چنانکہ
در بومِ روم شائع است - بظہور آید * و نہایت پیروی نماید کہ اثرے
از شراب نباشد - و خورندہ و فروشندہ و کشندۂ آں را باتّفاق

حاکم آن چنان تنبیه نماید که مردم عبرت گیرند - و اگر کسے از حکمت
و هوش افزائی چوں دوا بکار برد - تعرضِ احوالِ او نباید کرد
و در ارزانیِ نرخها اهتمام نماید - و نگذارد که مال داران بسیار خریده
ذخیره نمایند - و بمرور بفروشند ٭ و در لوازمِ جشنِ نوروزی و عیدها
اهتمام نماید - عیدِ بزرگ نوروز است که ابتداے آن در وقت تحویل
نیرِ نور بخشِ عالم در برجِ حمل است - و آغازِ ماهِ فروردین است -
عیدِ دیگر نوزدهم ماهِ مذکور که روزِ شرف است - و عیدِ دیگر سوم ماهِ
اردی بهشت است - عید دیگر ماهِ خور داد - عیدِ دیگر سیزدهم ماهِ تیر
است - عیدِ دیگر هفتم ماهِ مرداد است - عیدِ دیگر چهارم ماهِ شهریور
است - عیدِ دیگر شانزدهم ماهِ مهر است - عیدِ دیگر دهم ماهِ آبان
است - عیدِ دیگر نهم ماهِ آذر است - و در دے ماه سه عید است -
هشتم و پانزدهم و بست و سوم - عیدِ دیگر دوم ماهِ بهمن است -
عیدِ دیگر پنجم ماهِ اسفندار است - و عیدهاے متعارف را بدستور
مے کرده باشد ٭ و شبِ نوروز و شبِ شرف بطریقِ شبِ برات
چراغاں کنند و در اول شبے که صباحِ آن عید باشد - نقاره نوازند -
و روزهاے عید بر سرِ هر شهر نقاره نوازند و زن بے ضرورت
بر اسپ سوار نشود ٭ و گذرهاے آبِ دریا را براے غسلِ مرداں
و آب برداشتن جدا سازد - و براے زناں گذرگاهِ دیگر
مقرر گرداند ٭

به بیدار بختِ والا اقبال شاهزاده دانیال
عرضداشتِ خیر خواهِ حقیقی ابو الفضل

همواره به ظاهر و باطن و صورت و معنی بدعاے مدام دولت جاوید طراز قیام دارد - امید که همیشه به صحت و بهجت کام رواے جهانیان باشند! و گرامی اوقات در تشیید والا گذارند و خواهشهاے مردم را به شایسته پاسخها چاره گر شوند * مے شنود که مردم هرخاسته میروند و آنانکه هستند - آزرده اند - و عرائض به درگاهِ والا مینویسند و التماس طلب میرود - بسیار ازین معنی حیرت روے داد * از براے خدا خود متوجه مهمات شوند - و یک یک را در خلوت طلبداشته به زبانِ خود دلاسا نمایند * و اگر از کسے لغزشے رود - اغماض نظر فرمایند * گروه گروهِ خلق خاصه بزرگ منصبان و خدمت گزارانِ نزدیک را پاے بندِ احسان کردن و سرمایۀ دل بدست آوردن چند چیز است - انعام اگر بمقتضاے وقت کم باشد - پنهان دادن - و اگر نه - بعلانیه - از خلعت و اسپ و زر و جزِ آن - و آلوش دادن - و نشاندن در مجلس و سخن فرمودن - و نزدیک ایستاده کردن و منصب افزودن - و جاگیر دادن - و بالتفات یاد کردن و به منازلِ مردم رفتن - و پیشکش ناگرفتن از تنگدستان * برخے باشند که جمیع اینها به نسبت آن ظاهر باید فرمود * و بعضے چندے را در تحریر این امور بهنگامِ فراخی نباید انداخت - و دولت مندانِ کار آگاه بیک قاب طعام چندین نیکوان را بدام کشیده اند * و دیگر بچندے از

خاصاں کہ بہ راستی و درستی اعتبار داشتہ باشند۔ باید فرمود کہ احوال را بے ملاحظہ در خلوت بعرض رسانند۔ و واقعات باہری در نظر دارند۔ و آن بربستہ و روش پیش نہاد ہمت باشد۔ و ہموارہ نیایش گری بدرگاہِ ایزدی نمایند۔ خاصہ سحرہا۔ و از درویشان گنج نشین استمداد نمودن۔ چنانچہ بعقلِ روز افزوں و بختِ بیدار از تکلیفات گذرانیدہ اند۔ از خوابِ اوّل روز ہم بگذرند۔ یقین من است کہ اینہا بہ خاطرِ صافی میگذرد۔ لیکن بمقتضائے خیر اندیشی بے تابانہ اینچہ معقول میداند معروض میدارد۔ سرہ کردن کارِ ایشان است۔ دولت و صحت و بہجت روز افزوں باد۔

بہ شاہزادۂ عالمیاں دانیال عرضداشتِ خیرخواہ حقیقی ابوالفضل

ہموارہ خیریتِ صوری و معنوی و دولتِ ظاہری و باطنی آن نو بادۂ گلشنِ اقبال را از ایزدِ توانا مے خواہد۔ و آن را شادابیٔ دولتِ جاوید طرازِ شاہنشاہی میداند۔ اُمید کہ آوازۂ ہوشیار خرامی و کار شناسی و قدر دانی و معدلت دوستیٔ آن بختِ بیدار سعادت آموزِ روزگار عطر آمیز و نشاط افزا گردد۔ ظاہر است کہ گرامی اوقات را قسمت فرمودہ باشند۔ و ہر قسمے را بنا گزیر و بایستِ آن آرا ساختہ۔ بہ خود ہماں قدر پرداختن شایستگی دارد کہ پیکرِ استخوانی منتظم باشد۔ بہرچہ از خلاصۂ اوقات در پاسبانیٔ خلائق گزرد و در معنی آں نیز کارِ خویش ساختن است۔ لیکن ہر کس بجنابِ آشکار

را از خوابیدگی نہ فہمیدہ * توقع دارد کہ در شبا روز ہفتہ بشنودن
داستانہاے ہوش افزاے باستانیان نام زد فرمایند - کتاب بسیار و افسانہ
بے شمار است - ہماں باید شنید - کہ بکار آید - براے عبرت پذیری
و طرز دانی شاہ نامہ و واقعات بابری و کلیلہ دمنہ را بشنوند نہ
شنواے کہ کلانان آں را سرمایۂ خواب دانند - براے آنکہ بسر رشتۂ
نیک و بد بدست افتد - و رہزنان درونی و بیرونی چیرہ دستی ننمایند * اخلاق
ناصری و جلالی و بعضے اجزاے کیمیاے سعادت را مقصود انگاشتہ
اندک اندک یاد گیرند - و مثنوی مولوی معنوی و حدیقہ و جام جم
در محفل ہمایوں باشد * دولت و صحت و بہجت روز افزوں
باد !

بشنج مبارک

بموقف عرض مقدس حضرت قبلہ گاہی - ملاذی - امید گاہی دامت برکاتہ !
میرساند * الحمد للہ والمنۃ کہ مفاوضات قدسیۂ آں قبلۂ خدا آگاہان
در چنین مصیبت صبر کش و فجیعت تحمل برہمزن مرۃ بعد اخرے
مراہم مواصلت بل لوازم طبابت بتقدیم رسانیدہ ایں سرگردان بادیۂ
وجود را بہ دامن صبر بل رضا آوردند - امید کہ بتوجہ اشرف اقدس
بہ منزلگاہ تفویض و تسلیم نیز خرامش شود * اللہ تعالیٰ ذات ذات
الکمالات آں پیشواے خدا شناساں را دریں تماشاے صوری بسیار
داراد ! و ما بیماران صورت و معنی را پذیراے نصائح ارجمند ساختہ
صحت ظاہری و باطنی روزی گرداناد ! و آنچہ در ہر باب ایما شود
در انجاح آں سعادت خود میداند *

بہ زین خاں

گرامی نامہ کہ نامزدِ ایں بے خبر اندیش شدہ بود - از وُرودِ آں مسرّت اندوخت * و آنچہ بابتِ وقتِ استقلال رفتہ - نصیحت کردن را شرطِ اوّل مہذّب ساختنِ خود است و تحقیقِ ایں شرط در دو چیز منحصر - یکے دانستن - دوم کار بستن - و بسا وقت نفسِ امّارہ از دانستنِ نیک و بد در اشتباہِ گزارِ نیک مے اُفتد - و مے داند کہ چنانچہ دانا ئے دقائقِ امور است - توفیقِ عملہائے شایستہ نیز یافتہ * در سوالفِ ایّام کہ نگارشِ نامہا کمتر پرداختہ - بہ واسطۂ قوّتِ ایں شرط بودہ - و اگر نہ من قصورِ ہستی را کہ مشتعلِ رفتنم - کجا در اندیشہ مے گزرد کہ از دوستانِ حقیقی حق را باز دارم - کہ خاطرِ شاں آزردہ نہ شود * و آنکہ از گفتنِ حق برہم خورد - شایانِ دوستی نیست - و دریں مفارقت کہ کلمۂ چند نوشتم - نہ آنست کہ آں را پند و اندرز نام نہادہ باشم - حاشا ثمّ حاشا - ایں را از قسمِ دل‌بستگیِ خود درمیان آوردن و متاعِ خود را سرہ کردن میداند - از افزونیِ اخلاص و درستیِ نیّت آں کلماتِ فہمیدۂ خود باں نکتہ سنجِ خرد پرور نگاشتہ بود - الحمد للہ کہ بمعیارِ آں خرد مشرب پسندیدہ آمد * و آنکہ بہ قاسم خاں بزرگ نشانہ صحبت داشتہ دلش بدست آوردہ اند - عیارِ نیک نہادیِ خویشتن را بخاطرِ نشانِ دوست و دشمن گردانیدہ اند * شکرِ دیگر آنکہ گمانِ خوبی بہ پایۂ یقیں رسیدہ آخر بہ نگرِ فہمِ خود است * ہمہ عالم ملائم و مطبوع را بہ ہمہ بہا خریدار است - گزیدہ مرد آنست کہ ناملائم را خریداری کند و اگر ایں میسّر نہ شود - متغیّر نشدن و بکشادہ پیشانی در گذردن *

و منعی از خواہشِ فضول و غضبِ نا مقبول خود را دور داشتن
است - کہ جمیع برگزیدہ ہاے الٰہی کہ بدرجۂ قبول رسیدند -
ازیں جہت است ۔ ہوشیاری و تغافل از زلّاتِ اربابِ جرائم
لازم دانند ۔ و بردباری و حوصلۂ فراخ را نگاہبانی کنند ۔ و ہر کارے
کہ کنند - بے تامّل نکنند ۔ و مادام کہ اندیشۂ درست ننماید - و نیکا
و بدِ آں را بدیدۂ دور بیں نہ بینند - و بہ دانایاں مشورت ننماید -
در ہیچ کارے شتاب زدگی نکنند - و از اعتباراتِ دنیوی و اخروی
از جا نہ روند ۔ دنیا و ہجومِ مردم بادہ ایست کارش غفلت افزائی
و ہوش ربائی ۔

بہ شیخ ابوالخیر

برادرِ گرامی موفق باشند ! الحمد للہ کہ آں برادر نوشتہ بود کہ
سخنے فہمیدہ تسلّیِ خویش نمود ۔ بابا ! ہمہ جوش و خروش و اندوہ
و شادی از نقصانِ بشریّت است - در بارگاہِ محبوبیت گنجایش
ندارد ۔ و ہمہ خیرِ محض است جاے سپاس گزاری ۔ خوش حالی
بشری - و اندوہ گران جانی است ۔ در تعلیم نوشتہ شد ۔

بہ شیخ ابوالخیر

در مطالعۂ رقیمۂ آں برادر بجاں برابر مسرّت رو داد - ہموارہ
بہ عافیت باشند ! و در دوامِ خدمتِ حضور و لوازمِ شعور
آں چناں باشند کہ ہرگاہ بالمشافہ و بالمکاتبہ حرفے درین
باب گوید یا نویسد - از رقیمِ تاکید احتیاطی باشد نہ تاکید

رِهی ۔ در مشقّات و تردّدات نفسِ خود را معتاد ساخته مطمئن
شوند ۔ تا مقاصدِ صوری و معنوی در کنار افتد ۔ که تن پرور
بجائے نرسد ۔ و تمنّائے از حوادث شدائد را رتبهٔ بلند نیابد ۔
خردمندِ کار شناس را چوں دیدهٔ اقبال کشوده گردد ۔ سراسر
فاعلِ همه چیز جز جلّ جلالهٗ نداند ۔ و چوں داند که کنندهٔ ایں
قدیر خبیر رحیم است ۔ هر گرفتے که از روئے طبیعتِ بشری باشد ۔
منهضم شده جائے تشنگی مسرّت و خورسندی بهم رسد ۔ اللّٰهم
ارزقناهٗ ! چه نویسد ۔ العاقبة بالعافیة!

بآصف خاں

در قضایاے مصائبِ ناگزیر حرفِ صبر گفتن و تحسینِ آں
نمودن یا ناستودگیِ بے صبری ادا کردن و در آں به مقدّماتِ
عقلی و نقلی اِلتجا بردن پُر مکرّر است ۔ و حرفِ خردمندی و زیرکی
با مثلِ شما مردم که از فهم و فطرت بهره ورید ۔ چگونه گوید؟ نمیخواست
که به نامه هم ارادهٔ تسلیّهٔ خاطر بجزع شتافته نماید ۔ که با آنکه خود
را به تکلّف و رسومِ مترسّمان برآوردن فعلِ عبث کردن است ۔
لیکن چه کند در مدینه بودن صد بلا پیش مے آرد ۔ ایں هم
یکے از آں شمرده کلمهٔ چند نوشت ۔ الله تعالے بسترِ تکوین و
ایجاد رسانادو ! العاقبة بالخیر !

بسلالهٔ الکرام حکیم همام نوشته

ایں ورد نامه الست روز افروز از ابوالفضلِ مبارک بسوے

یابد گرامی ہمام - نہ حکیم ہمامے کہ بہ دقائق علمی و رقائق عملی
موصوف بودہ یگانۂ این روزگار است - و نہ حکیم ہمامے کہ منظور
انظار عواطف شاہنشاہی بودہ بہ سیم رسالت بہ حاکم توران زمین
رفتہ است - و نہ حکیم ہمامے کہ پسر علامۂ الورے مولانائے عبدالرزاق
گیلانی بودہ سرآمد دانایان عراق و عجم است - و نہ حکیم ہمامے کہ
برادر عزیز جالینوس الزمانی حکیم ہمام ابوالفتح بودہ محبوب القلوب
این دیار است - و نہ حکیم ہمامے کہ مصاحب رشتۂ پانزدہ سالہ
این راقم است - و نہ حکیم ہمامے کہ این حیران دبستان خرد را
از متنبہان روزگار شمردہ در حاشیۂ مکتوب در ارباب رسم
منسلک دارد - بل حکیم ہمامے کہ جمیع مراتب مذکور را تعبیر
فرمودہ در تنگنائے سویدائے خاطر دانائے خفایائے اسرار تعیّن بل
پذیرائے انجلائے انوار تجرّد شدہ بطراز محبیت در مرتبۂ و بہ طور
محبوبیت در مرتبۂ جلوہ گر است - رباعی

ہر ساعتم اندرون بجوشد خون را
آگاہیٔ نیست مردم بیرون را
الا آنکس کہ روئے لیلی دیدہ است
داند کہ چہ درد مے کند مجنون را

مے خواستم کہ شمّہ از مکاشفات نفس و مجادلات طبع نوشتہ باشم
تمہید دارم - لیکن در نظر ثانوی آلودگیٔ شوائب رعونت نگذاشت
کہ این شیوہ نماید - پس ہماں بہتر کہ لب شکایت بستہ بہ شکر
[illegible] کوتاہ یا دراز سازد - اے برادر ! اولاً شکر صحبت
جمیل صحبت حکیم الٰہی کہ دانش از تعلقات رسمیہ تنبیہ یافتہ بود

معنوی که حقیقت نفس الامری همان تواند بود - مخلوق است - می گوید - که
آن برادر یقین تصور نماید که در روزگار آدمیت و در شهر مروتی این
طور صحبت از مستثنیات مشکلی است خصوص در روزگار ما. ثانیاً آنکه خاطر
فیض مظاهر حضرت ظل الٰهی از جمیع اطراف و اکناف ممالک محروسه
جمع بوده آمادهٔ نزهت توران زمین است و خاطر بوالهوس مشتاق
به سیر آن حدود - لیکن میداند که به مقتضای انگریزی مرحوم مصلحت
که پیش خاطر اقدس تواند بود - بجا آورند - و این عزیمت به طرف
شده عنان توجه به تسخیر جزائر فرنگ مصروف می شود. بارے هرچه
شود - زود تر شود - که خاطر مترددین خوب نمی باشد. زیاده ازین تصدیعات
ابلاغ نمی کند - و خود را و شما را تصدیع نمی دهد. هفدهم ذی القعده
سنه نه صد و نود و پنج - در لاهور رقم شد.

الله اکبر خیر اندیش نیکو کار آن تواند بود که رحمت عامهٔ ایزدی
را مخصوص طائفهٔ ندانسته خود را از آلایش خواهش پاک داشته
به مشیت تسلیم نشسته تفویض عمل نماید. و از آن فرو تر آن
دولت مندے بود - که بزم آشتی با دوست و دشمن و خویش و بیگانه
آراید. و ازین کمتر آن بخت بلندے تواند بود - که اگر به نزهت
سرای محبت نتواند رسید - بارے به قلاوزی بخت خداداد بر بساط
عزت رضا نشسته بخاطرے گشاده پیشانی خوشنودی خدا رضامندی خود
داند. و ازین پست تر آن نیک ذاتے تواند بود - که اگرچه رحمت
شاملهٔ الٰهی را مخصوص گروهے ساخته است - لیکن از رد و طعن
مخالف آزرده صلح کلی در میان دارد. و ازین کمتر آن سعادتمند
ساده لوح تواند بود - که هرچند به دولت سرای محبت تحمل و نزهت

سرائے رضائے کُل و دار الامنِ صُلحِ کُل نہ رسیدہ است۔ امّا روشے کہ از راہِ عقلِ ناقص یا تقلیدِ کامل آوردہ اند۔ بے مداخلۂ ریا نیاب و بدآں روش را مزاولۂ امتثال و اجتناب مے نماید ٭ و مراتبِ ایں چہار طبقۂ گرامی چوں مدارجِ آں ظلوم و جہول کہ منزلِ او فہرد نمرا زینہاست۔ از پایۂ احصا بیروں و از حیطۂ بیاں افزوں است ٭

اللہ اکبر۔ ابو الدّنیا آں پست فطرتے است ابلہ کہ عجوزۂ بد روئے دُنیا را عروسِ زیبا شناسد۔ لیکن از آنجا کہ بہ مشامِ جانِ او از دولت خانۂ ہمّت نسیمے رسیدہ است۔ چنانچہ در اقبالِ ایں نامردِ فریب از جائے اطمینان و مقامِ آرام نرفتہ کامیابِ خورسندی و شادمانی نمے گردد۔ در ادبارِ ایں بیوفائے دوست کُش دشمن نواز پایمالِ اندوہ و لگد کوبِ غم نمے شود ٭ ابنُ الدّنیا آں بے بار دالیے است کور باطن کہ در آمد شدِ ایں پیرِ فرتوتِ بے حقیقت ناداں برادرِ دانا افگن مُنکراں زدۂ شادی و ماتم است۔ نہ در حصولِ لذّاتِ ایں سرابِ فنا انتما شکمِ حوصلۂ شادیئے او سیر۔ و نہ نفسِ آرزوئے او در نشیمنِ آرام۔ و نہ در انہدامِ ایں بہشتِ ہشت نما معدۂ ماتمِ روزگارِ او پُر و پائے خواہشِ او لنگ ٭ و عبدُ الدّنیا آں بے سعادتے است کہ با فراہم آوردگیئے نیرنگیہائے سابق در حصولِ مقاصد میاں تہی ایں نشاۂِ صورت کہ گزاشتۂ خرد پروراں و مردودِ روشن ضمیران است۔ از شاہراہِ راستی و درستی انحراف مے ورزد۔ امّا در دفعِ مکارہِ ایں جہانِ مزوّر از جادۂ طریق منحرف شدہ دست بدامنِ مکر و حیلہ زدہ نجاتِ خود را میجوید ٭ امۃُ الدّنیا آں بے دولتے است۔ کہ با فنونِ بدی و بد کرداری کہ ہمتِ ذکر یافت۔ یکبارگی از راہِ راستی و درستی کرداری یک سو شدہ در جلبِ

ملائم و دفعِ مضاد در مراتبِ صوری و مدارجِ معانی گروهٔ مهالکِ گریزت قطع
نموده کمر بستهٔ مکر و خدیعت است ۰ در چهار ماه سنه سی و شش از دل بزبانِ قلم آمده ۰

فائده - بر مستبصرانِ هوش افزا پوشیده نماند که مقصدِ اعلیٰ و مطلبِ اسنیٰ دریافتِ
ذات و صفاتِ ایزدی است جلّ جلالهٗ - و جویندگانِ این گوهرِ بے بها
دو گروه اند - گروهے بکشف و شهود دستِ همّت بدامنِ مقصود زده اند - و
طائفهٔ بوسیلهٔ جمیلهٔ دلیل و برهان برسدهٔ علیاے این مقصدِ ارجمند برآمده
کامیابِ دانائی گشته اند ۰ فرقهٔ اولیٰ اگر بوجودِ نبی گرویده اند - آن جماعت را
صوفیه گویند - و اگر نه - حکماے اشراقیه خوانند - و طبقهٔ اخرے اگر نبی را
اعتقاد دارند متکلّمین نامند - و الّا حکماے مشّائین دانند ۰ این خلاصهٔ تحقیق
است که سیّد جرجانی در حاشیهٔ مطالع از محقّقین قدما نقل مے فرمایند ۰ الٰهی
آنچه مرضیِ تست - بدان هدایت فرما - نمیقهٔ ابو الفضل بن مبارک عفی عنهما !

الله اکبر - مهتدی نشده راهِ هدایت نمودن دیده وری را بکوری فروختن
است - یا آرمیدگیِ خویشتن را به بے انصافی دست و گریبان داشتن ۰
دانستهٔ خود گفتن هرزه کاری - و نا یافتهٔ خود را بیان کردن بے خبری -
بیهوشی حرف سرا گشتن دکانداری ۰ آه جویاے راهِ معامله ! با مستعدِ
طلاب چه احتیاج که تفطّنات معنوی که مخدّراتِ قدسی اند - در میان آرد
و با بے استعداد نیز چرا ازین مقام حرفے زند - و نا محرم را در خلوت
سراے سلطانی راه دهد ۰ آگاه دل باش ! اگر شناساے معرفت و آشناے
حقیقت گشته یعنی قطرهٔ از دریا و ذرّهٔ از ریگِ بیابان بدست افتاده -
منصبِ دربانی یافته که بستهٔ پاسبانی باش ! وگرنه پا از اندازه بیرون
منه و بیهوده مخروش - که مبادا توجّهٔ دل آزارے تو بآستانِ خاقانی رسد ۰
نوزدهم صفر سنه هزار مرقوم شد ۰

انتخاب از دیوان سعدی

در حمد خدای عزّ و جلّ

فضل خدای را که تواند شمار کرد — یا کیست آنکه شکر یکی از هزار کرد

آن صانع قدیم که بر فرش کائنات — چندین هزار صورت الوان نگار کرد

ترکیب آسمان و طلوع ستارگان — از بهر عبرت نظر هوشیار کرد

بحر آفرید و بر و درختان و آدمی — خورشید و ماه و انجم و لیل و نهار کرد

الوان نعمتی که نشاید سپاس گفت — اسباب راحتی که نداند شمار کرد

آثار رحمتی که جهان سربسر گرفت — احمال منتی که فلک زیر بار کرد

بشمار کوهسار به نطع زمین بدوخت — تا فرش خاک بر سر آب استوار کرد

اجزای خاک مرده به تاثیر آفتاب — بستان میوه و چمن و لاله زار کرد

ابر آب داد بیخ درختان تشنه را — شاخ برهنه پیرهن نوبهار کرد

چندین هزار منظر زیبا بیافرید — تا کیست کو نظر ز سر اعتبار کرد

توحید گوی او نه بنی آدم اند و بس — هر بلبلی که زمزمه بر شاخسار کرد

شکر کدام فضل بجای آورد کسی — حیران بماند هر که درین افتکار کرد

گوئی دوام روح که در کالبد دمید — یا عقل ارجمند که با روح یار کرد

لال است در دہانِ بلاغت زبانِ وصف — از غایتِ کرم کہ نہاں آشکار کرد

سر چیست تا بہ طاعتِ او بر زمیں نہیم — جاں در رہش دریغ نباشد نثار کرد

اے قطرۂ منی سرِ بیچارگی بنہ — کابلیس را غرورِ منی خاکسار کرد

بخشندۂ کہ سابقۂ فضل و رحمتش — ما را بہ حسنِ عاقبت امیدوار کرد

پرہیزگار باش کہ دادارِ آسماں — فردوس جاے مردمِ پرہیزگار کرد

نابردہ رنج گنج میسّر نمے شود — مزد آں گرفت جانِ برادر کہ کار کرد

ہر کو عمل نکرد و عنایت امید داشت — دانہ نکرد ابلہ و دخل انتظار کرد

دار القرار خانۂ جاوید آدمی است — ایں جاے رفتن است نشاید قرار کرد

چند استخواں کہ ہاونِ دورانِ روزگار — خردش چناں بکوفت کہ خاکش غبار کرد

ظالم بمرد و قاعدۂ زشت ازو بماند — عادل برفت و نامِ نکو یادگار کرد

بیچارہ آدمی چہ تواند بہ سعی کرد — چوں ہرچہ بودنیست قضاے کردگار کرد

او پادشاہ و بندۂ نیک و بد آفرید — بدبخت و نیک بخت و گرامی و خوار کرد

سعدی بہر نفس کہ بر آورد در سحر — چوں صبح در بسیطِ زمیں انتشار کرد

ہر بندۂ کہ خاتمِ دولت بہ نامِ اوست — در گوشِ دل نصیحتِ او گوشوار کرد

بالا گرفت و خلعتِ والا امید داشت — ہر شاعرے کہ مدحِ ملوک اختیار کرد

شاید گر التفات کند خلعتِ مزید — سعدی کہ شکرِ نعمتِ پروردگار کرد

در صفتِ ربیع

بامداداں کہ تفاوت نکند لیل و نہار — خوش بود دامنِ صحرا و تماشاے بہار

صوفی از صومعہ گو خیمہ بزن در گلزار — وقت آں نیست کہ در خانہ نشینی بیکار

کوہ و صحرا و درختاں ہمہ در تسبیح اند — نہ ہمہ مستمعاں فہم کنند ایں اسرار

بلبلاں وقتِ گل آمد کہ بنالند از شوق — نہ کم از بلبلِ مستی تو بنال اے ہشیار

آفرینش همه تنبیه خداوند دل است ‌‌ دل ندارد که ندارد به خداوند اقرار

این همه نقش عجب بر در و دیوار وجود ‌‌ هر که فکرت نکند نقش بود بر دیوار

خبرت هست که مرغان چمن میگویند ‌‌ کاخر اے خفته سر از بالش غفلت بردار

هرکه امروز نه بیند اثر قدرت او ‌‌ غالب آن است که فرداش نه بیند دیدار

تا کے آخر چو بنفشه سر غفلت در پیش ‌‌ حیف باشد که تو در خوابی و نرگس بیدار

که تواند که دهد میوهٔ رنگیں از چوب ‌‌ یا که داند که برآرد گل صد برگ از خار

وقت آن است که داماد گل از حجلهٔ غیب ‌‌ بدر آید که درختاں همه کردند نثار

آدمی زاده اگر در طرب آید چه عجب ‌‌ سرو در باغ به رقص آمده و بید و چنار

باش تا غنچهٔ سیراب دهن باز کند ‌‌ بامداداں چو سر نافهٔ آهوے تتار

مژده کائے که گل از غنچه بروں مے آید ‌‌ صد هزار آقچه ریزند عروسان بهار

باد گیسوے عروسان چمن شانه کند ‌‌ بوے نسرین و قرنفل ببرد در اقطار

ژاله بر لاله فرود آمده هنگام سحر ‌‌ راست چوں عارض گلگون عرق کردهٔ یار

باد بوے سمن آورد و گل و سنبل و بید ‌‌ در دکاں به چه رونق بگشاید عطار

خیری و خطمی و نیلوفر و بستان افروز ‌‌ نقشهائے که در او خیره بماند ابصار

ارغواں ریخته بر درگه خضراے چمن ‌‌ همچنان است که بر تختهٔ دیبا دینار

این هنوز اول آذار جهاں افروزی است ‌‌ باش تا خیمه زند دولت نیسان و ایار

شاخها دختر دوشیزهٔ باغند هنوز ‌‌ باش تا حامله گردند به الوان ثمار

عقل حیراں شود از خوشهٔ زرین عنب ‌‌ فهم عاجز شود از حقهٔ یاقوت انار

بندهاے رطب از نخل فرو آویزند ‌‌ نقش بندان قضا و قدر شیریں کار

تا نه تاریک شود سایهٔ انبوه درخت ‌‌ زیر هر برگ چراغے بنهد از گلنار

سیب را هر طرفے داده طبیعت رنگے ‌‌ هم بدانگونه که گلگونه کند روے نگار

شکل امرود تو گوئی که به شیرینی و لطف ‌‌ کوزهٔ چند نبات است معلق بر بار

حشوِ انجیر چو حلوا گرِ صانع که همی
حبّ خشخاش کند در عسلِ شهد بکار

آب در پایِ ترنج و بِه و بادام روان
همچو در پایِ درختانِ بهشتی انهار

گو نظر باز کن و خلعتِ نارنج ببین
اے که باور نکنی فی الشجرِ الاخضرِ نار

پاک و بے عیب خدائے که به تقدیرِ عزیز
ماه و خورشید مسخّر کند و لیل و نهار

پادشاهی نه بدستور کند یا گنجور
نقشبندی نه به شنگرف کند یا زنگار

چشمه از سنگ برون آرد و باران از میغ
انگبین از مگسِ نحل و دُر از دریا بار

گرچه بسیار بگفتیم درین باب سخن
اندکے بیش نگفتیم هنوز از بسیار

تا قیامت سخن اندر کرم و رحمتِ او
همه گویند و یکے گفته نیاید ز هزار

نعمتت بار خدایا ز عدد بیرون است
شکرِ انعامِ تو هرگز نکند شکر گزار

این همه پرده که بر کردهٔ ما مے پوشی
گر به تقصیر بگیری نگذاری دیّار

نا امید از درِ لطفِ تو کجا شاید رفت
تابِ قهرِ تو نداریم خدایا زنهار

فعلهایے که ز ما دیدی و نه پسندیدی
به خداوندیِ خود پرده بپوش اے ستّار

سعدیا راست روان گوے سعادت بردند
راستی کن که به منزل نرسد کج رفتار

حیف از عمرِ گران مایه که در لهو برفت
یا رب از هر چه خطا رفت هزار استغفار

دردِ پنهان به تو گویم که خداوندِ منی
یا نگویم که تو خود مطّلعی بر اسرار

در مدح انکیانو

بس بگردید و بگردد روزگار
دل به دنیا در نبندد هوشیار

اے که دستت مے رسد کارے بکن
پیش از آن کز تو نیاید هیچ کار

این که در شهنامها آورده اند
رستم و اسکندر و اسفندیار

تا بدانند این خداوندانِ ملک
کز بسے خلق است دنیا یادگار

این همه رفتند و مایِ شوخ چشم
هیچ نگرفتیم از ایشان اعتبار

اے کہ وقتے نطفہ بودی در شکم
وقت دیگر طفل بودی شیر خوار

مدتے بالا گرفتی تا بلوغ
سرو بالائے شدی سیمیں عذار

ہمچنیں تا مرد نام آور شدی
فارس میدان و مرد کارزار

آنچہ دیدی بر قرار خود نماند
و آنچہ بینی ہم نماند برقرار

دیر و زود ایں شکل و شخص نازنیں
باد خواہد برد خاکش را غبار

گل نخواہد چید بیشک باغباں
در بپیچند خود فرو ریزد ز بار

ایں ہمہ ہیچ است چوں مے بگذرد
تخت و بخت و امر و نہی و گیر و دار

نام نیکو گر بماند ز آدمی
بہ کہ زو ماند سرائے زر نگار

سال دیگر را کہ مے داند حساب
تا کجا رفت آں کہ با ما بود پار

خفتگاں بیچارہ در خاک لحد
خفتہ اندر کلۂ سر سوسمار

صورت زیبائے ظاہر ہیچ نیست
اے برادر سیرت زیبا بیار

ہیچ مے دانی خرد یا رواں
من بگویم گر بداری استوار

آدمی را عقل باید در بدن
ورنہ جاں در کالبد دارد حمار

پیش ازاں کز دست تو بیروں برد
گردش گیتی زمام اختیار

گنج خواہی در طلب رنجے ببر
خرمنے مے بایدت تخمے بکار

چوں خداوندت بزرگی داد و حکم
خردہ از خردان مسکیں در گزار

چوں زبر دستیت بخشد آسماں
زیر دستاں را ہمیشہ نیک دار

عذر خواہاں را خطا کاری ببخش
زینہاری را بجاں دہ زینہار

شکر نعمت را نکو مے کن کہ حق
دوست دارد بندگان حق گزار

لطف او لطفے است بیروں از حساب
فضل او فضلے است بیروں از شمار

گر بہر موئے زبانے باشدت
شکر یک نعمت نگوئی از ہزار

نام نیک رفتگاں ضائع مکن
تا بماند نام نیکت برقرار

ملک بانان را نشاید روز و شب — گاہے اندر خمر و گاہے در خمار
کام مسکینان و درویشاں بر آر — تا ہمہ کامت بر آرد کردگار
با غریباں لطف بے اندازہ کن — تا برد نام نکے در دیار
زورِ بازو داری و شمشیرِ تیز — گر جہاں لشکر بگیرد غم مدار
از درونِ خستگاں پرہیز کن — وز دعاے مردمِ پرہیزگار
منجنیقِ آہِ مظلوماں بہ صبح — سخت گیرد ظالماں را در حصار
با بداں بد باش و با نیکاں نکو — جاے گل گل باش و جاے خار خار
دیو با مردم نیامیزد مترس — بل بترس از مردمانِ دیوسار
ہر کہ دو یا مردمِ بد پرورد — دیر و زود از جاں بر آرندش دمار
اے کہ داری چشمِ عقل و گوشِ ہوش — پندِ من در گوش کن چوں گوشوار
نشکند عہدِ من الا سنگدل — نشنود قولِ من الا بختیار
پادشاہاں را ثنا گویند و مدح — من دعاے مے کنم درویش وار
سعدیا چندانکہ مے دانی بگوے — حق نشاید گفتن الا آشکار
ہر کہ را خوف و طمع در کار نیست — از خطا باکش نباشد وز تتار
دولتِ نوئینِ اعظم شہریار — باد تا باشد بقاے روزگار
خسروِ عادل امیرِ نامور — آنکیانو سرورِ عالی تبار
منتہا سعدی سپاسِ نعمتت — کے تواند گفت و چوں سعدی ہزار
یا رب اندر کارِ ما کن یک نظر — پیش ازاں کز ما نیاید ہیچ کار

در مدحِ ترکاں خاتونِ کرمانی

اے پیش از آنکہ در قلم آید ثناے تو — واجب بر اہلِ مشرق و مغرب دعاے تو
درویش و پادشاہ ندانم دریں زماں — الا بزیرِ سایۂ ہنچوں ہماے تو

نوشیروان و حاتمِ طائی که بوده اند
ہرگز نبوده اند به عدل و سخاے تو

مشہور در نواحی و مشہور در جہاں
آوازۂ تعبّد و خوف و رجاے تو

گر آسماں بداند قدرِ تو بر زمیں
در چشمِ آفتاب کشد خاکِ پاے تو

اسلام در امان و ضمانِ سلامت است
از یُمنِ ہمّت و قدمِ پارساے تو

خلق از جزاے خیرِ تو کردن مقصّر اند
پروردگارِ خلق تواند جزاے تو

شکرِ مسافراں که به آفاق مے برند
گر بر فلک رسد نرسد بر عطاے تو

تیغِ مبارزاں نکند در دیارِ خصم
چنداں اثر که ہمّتِ کشور کشاے تو

بدبخت نیست در ہمہ عالم به اتّفاق
الّا کسے که روے بتابد ز راے تو

اے در بقاے عمرِ تو خیرِ جہانیاں
باقی مباد ہر که نخواہد بقاے تو

خاص از براے مصلحتِ عام دیر سال
بنشیں که مثلِ تو نه نشیند بجاے تو

آں چیست در جہاں که نداری تو از مراد
تا سعدی از خداے بخواہد براے تو

تا آفتاب مے رود و صبح مے دمد
عائد به خیر باد صباح و مساے تو

یارب رضاے او تو برآور بفضلِ خویش
کو روز و شب نمے طلبد جز رضاے تو

مرثیۂ فخر الدّین ابوبکر در چہار بند

بندِ اوّل

عزیزاں را دل از ہجرِ تو خون است
دلِ خویشاں نمے دانم که چون است

عنانِ گریه چوں نشاید گرفتن
که از دستِ شکیبائی بروں است

مگر شاہنشه اندر قلبِ لشکر
نمے آید که رایت سرنگون است

دگر سبزی نه روید بر لبِ جوے
که آبِ چشمہا عنّاب گون است

دگر خونِ سیاوشاں ببو رنگ
که باراں بیشتر سیلابِ خون است

شکیبائی مجوے از جانِ مہجور — کہ بار از طاقتِ مسکیں فزون است
سکون در آتشِ سوزندہ گفتم — نشاید کرد درماں ہم سکون است
کہ دنیا صاحبے بد عہد و خوں خوار — زمانہ مادرے شے رہزن و دون است
نہ اکنون است با ما جورِ ایام — کہ از دورانِ آدم تا کنون است
نمیدانم حدیثِ نامہ چون است — ہمے بینم کہ عنوانش بہ خون است

بندِ دوم

بزرگاں چشم و دِل در اِنتظارند — عزیزاں وقت و ساعت مے شمارند
غلاماں دُرّ و گوہر مے فشانند — کنیزاں دست و ساعد مے نگارند
ملک خان و مبارک و بدر ترخاں — بہ رہوارانِ تازی بر سوارند
کہ شاہنشاہِ عادل سعدِ بوبکر — بہ ایوانِ شہنشاہی در آرند
حرم شادی کناں بر طاق و ایوان — کہ مروارید بر تاجش ببارند
زمیں مے گفت عیشِ خوش گذاریم — ازاں پس آسماں گفت ار گذارند
امیدِ تاج و تختِ خسروی بود — ازیں غافل کہ تابوتش در آرند
چہ شد پاکیزہ رویانِ حرم را — کہ بر سر کاہ و بر زیور غبارند
نشاید پارہ کردن زیور و روے — کہ مرحوم تختِ امرِ کردگارند
ولیکن با چنیں داغِ جگر سوز — نمے شاید کہ فریادے ندارند
بلے شاید کہ مہجوراں بگریند — روا باشد کہ مظلوماں بزارند
نمے دانم حدیثِ نامہ چون است — ہمے بینم کہ عنوانش بہ خون است

بندِ سوم

برفت آں گلبنِ خرم بباد ے — دریغے ماند و فریادے و دادے

زمانے چشمِ عبرت بیں بگفتے
چہ شاید گفت دورانِ زماں را
نیارد گردشِ گیتی دگر بار
خردمندانِ پیشیں راست گفتند
نہ بودے دیدگانم تا نہ دیدے
نکو خواہاں تصوّر کردہ بودند
تنِ گردوں کشش را وقت آں بود
چو روز آمد درختے نام بردار
مگر چشم بداں اندر کمیں بود
نمیدانم حدیثِ نامہ چوں است

گرش سیلابِ خوں باز ایستادے
نخواہد پروریدن سفلہ زادے
چناں صاحبدلے فرخ نژادے
مرا خود کاشکے مادر نہ زادے
چنیں آتش کہ در عالم فتادے
کہ آمد پشتِ دولت را ملادے
کہ تاجِ خسروی بر سر نہادے
کہ بستاں را بہار و میوہ دادے
بخورد از بوستانش تند بادے
ہمے بینم کہ عنوانش بہ خون است

بندِ چہارم

پس از مرگِ جواناں گل مماناد
کس اندر زندگانی قیمتِ دوست
بہ حسرت در زمیں رفت آں گلِ نو
بہ تلخی رفت از دنیاے شیریں
سر آمد روزگارِ سعدِ بوبکر
جزاے تشنہ مردن در غریبی
در آں عالم خدا از عالمِ غیب
ہر آں کش دل نہ سوزد بدیں درد
دریں گیتی مظفر شاہِ عادل
سعادت پرتوِ نیکاں رہا دش

پس از گل در چمن بلبل مخواناد
نداند کس چنیں قیمت مداناد
صبا بر استخوانش گل دماناد
زلالِ کام در حلقش چکاناد
خداوندش بہ رحمت در رساناد
شراب از دستِ پیغمبر چشاناد
نثارِ رحمتش بر سر فشاناد
خدایش ہم بر آں آتش نشاناد
محمد نام بردارش بماناد
بہ خوے صالحانش پروراناد

روانِ سعد را با جانِ بوبکر ‌ ‌ ‌ به اوجِ روح و راحت گستراناد
به کامِ دوستان و بختِ فیروز ‌ ‌ ‌ بسی دورانِ دیگر بگذراناد
نمیدانم حدیثِ نامه چون است ‌ ‌ ‌ همی بینم که عنوانش به خون است

خطاب بدل

اے دل بکامِ خویش جهان را تو دیده گیر ‌ ‌ ‌ در وی هزار سال چو نوح آرمیده گیر
بستان و باغ ساخته گیر اندر و بسی ‌ ‌ ‌ ایوان و قصر سر بفلک بر کشیده گیر
با دوستانِ مشفق و یارانِ مهربان ‌ ‌ ‌ بنشسته و شرابِ مروق چشیده گیر
هر نعمتے که هست بعالم تو خورده دان ‌ ‌ ‌ هر لذتے که هست سراسر چشیده گیر
چون پادشاهِ عادل ابر تختِ سلطنت ‌ ‌ ‌ صد جامهٔ حریر بدولت دریده گیر
هر گنج و هر خزانه که شاهان نهاده اند ‌ ‌ ‌ آن گنج و آن خزانه بچنگ آوریده گیر
هر بندهٔ که هست بتاتار و هند و روم ‌ ‌ ‌ آن بنده را بسیم و بزر خود خریده گیر
آوازِ عود و بربط و نائے و سرودِ چنگ ‌ ‌ ‌ آن لحظه که بشنوی هم شنیده گیر
در آرزوے آبِ حیاتے تو هر زمان ‌ ‌ ‌ مانندِ خضر گردِ جهان در دویده گیر
تو هیچ عنکبوتی و حالِ جهان مگس ‌ ‌ ‌ چون عنکبوت گردِ مگس بر تنیده گیر
گیرم ترا که مال ز قارون فزون شود ‌ ‌ ‌ عمرت بعمرِ نوح پیمبر رسیده گیر
چندین هزار اطلس و کمخابِ روزگار ‌ ‌ ‌ پوشیده در تنعم و آنگه دریده گیر
روزی ببین که هیچ نماند بجز دریغ ‌ ‌ ‌ صد بار پشتِ دستِ پشیمان گزیده گیر
سعدی تو نیز زین قفسِ تنگنائے دهر ‌ ‌ ‌ روزے قفس شکسته و مرغش پریده گیر

انتخاب از دیوان نشاط

قصیده در تاریخ عمارت سلطانیه

آسمانے دیگر است این بر فراز آسمان
یا بهشتی جاودان است آشکارا در جهان

خاک او جنت نشان است آب او کوثر صفت
باد او چون قطرهٔ حورا وشان عنبر فشان

ساکنانش عرش با همکانش فرشش همنشین
طائران قدس با مرغان بامش همزبان

لامکان است و در آن تابان صفات ذوالجلال
بامکانش سایهٔ یزدان شد این خرّم مکان

رفعت آنجا پیشکار و عزت آنجا پرده دار
دولت آنجا رهنما و شوکت آنجا پاسبان

آسمانے آفتابش گشته تابان روز و شب
آفتابے سایه اش اقبال و بختش سایبان

آسمانے بے تغیر آفتابے بے زوال
پادشاهے بیقرین شاهنشهے صاحبقران

آن [illegible] گشت آن آفتاب [illegible]
جم نشان فتح علی شه مظفر شاهنشهان

نسبت هستی و ذاتش نسبت چشم است و نور / الفت دوران و جامش الفت جسم است و جان

رایتش با شیر گردون گفتند در یک خوابگاه / قصر تمش با نسر چرخ آسوده در یک آشیان

گر نهان در ظلمت آمد آب حیوان جانفزا / آب تیغش جان بستاند ارچه در ظلمت نهان

سیل تیغ جودش رساند تا به کنار از بحر طبع / دشمن او شد ناخدا و عزم او شد بادبان

سنگ ریزاند خصم را از قهر او امداد خصم / شمع آتش سان تو آید پرنیان از پرنیان

جنت گلشن چرخ را گردیش نه این نبود عجب / چون کند شکوه خدیو فرمانبردار شعو قیان

شد بعزم رزم گردش این چمن منزل که باد / چون بهار دولتش پیوسته ایمن از خزان

خواست بر این تل مکانی از پی آرامگاه / همچو قصر شوکتش محفوظ از آفات زمان

گشت برپا این بنا از سعی معماران که باد / تا ابد چون کاخ جاهش از حوادث در امان

با نشاط از بهر تاریخ بنایش عقل گفت / در جهان چنگی چنان واندر زمین بین آسمان

در تهنیت ورود موکب اشرف بقصر قاجار

یارب این قصر بهشت از جنت بگلزار آمده / یا ز گلزار است خود جنت بهار آمده

نیلگون دریاچه اش بین گر ندیدی تا کنون / آشیانه گاه ثابت گاه سیار آمده

نیست این عکس فلک پیدا در آبش کآسمان / دیده تا بر رفعت قصرش نگونسار آمده

وانکه بینی بر فرازش نیست با چرخ و اختران / عکس گلزار است و گل کاینجا نمودار آمده

قصر در گلزار و اندر قصر گلزار این دگر / آشکارا هر طرف از نقش دیوار آمده

گلبنانش را آشفته و سبزه اش را آشفته / نی ز باد آذری نه ز ابر آذار آمده

شهریارا سالها را آبیاری ز ابر جود تو / دهر خرم همچو باغ از باد آذار آمده

خیز عزم باغ کن کاندر فراق موکبت / گلستان آشفته تر از زلف دلدار آمده

بشکند اندر شاه راه انتظار شهریار / مانده نرگس همچو چشم یار بیدار آمده

گل زند تا بوسه بر دستت همانا از شوق / سر نیز پا نشناخته با بر سر خار آمده

ابر از بهر نثار مقدمت گوهر عجب
در رهت باد آستین پر مشک تاتار آمده

گشته جود یارب شبنمی بر فراز قصر و سمن
طوطی طبعم بدین معنی شکر بار آمده

آفتاب است اینکه بر گردون پدیدار آمده
پادشاه جهان بر قصر قاجار آمده

آفتابی لیک جاهت آسمانی دیگر است
آسمان چون نقطه اندر خط پرگار آمده

آسمانی لیک رایت آفتابی کافتاب
همچو گوی ماه ازو در کسب انوار آمده

شاد زی قیصر کاین زمان پیک بشارت در رسید
کز خراسان مژده فتح سپهدار آمده

هر کجا شهری و هر جا شهریاری بهر جهان
با بشارت رفته از وی با نثار آمده

چون بدخشان لعل خیز آمد نشاپور اندر آن
خنجر فیروزه گونش بشکل خونبار آمده

خواستم دست ترا تا بحر گویم عقل گفت
حاش لله این گهر دار آن گهربار آمده

در تهنیت عید سعید و جلوس عمارت مبارکه گلستان

بر لاله ژاله می چکد از ابر مشک فام
گوئی شکر ز ژاله باده و ساغر ز لاله جام

صبح است و بزم و عید و می و مطرب و حبیب
دولت مدید و بخت سعید و جهان بکام

گلزار را طراوت و ایام را نشاط
افلاک را سعادت و آفاق را نظام

در زلف زده ی ساقی و در شیشه عکس می
کالبدر فی الدجیة والشمس فی الغمام

باشد حلال توبه نباشد اگر ز می
باشد حرام باده نباشد اگر بجام

باید فروخت سبحه اگر کس خرد بهیچ
باید خرید باده اگر کس دهد بوام

از طرف جوی میگذرد یار سرو قد
یا داده اعتدال هوا سرو را خرام

از فیض باد و لطف هوا جاودان زنند
نقشی اگر بر آب نگارند در مسام

جذب صبا بگوش رساند صدای آن
بگذارد ار پری بچمن در خیال گام

اجزای بوستان نه چنان التیام یافت
کاجسام را بجسم توان داد انقسام

گلزار و ابر گوئی معشوق و عاشقند
کاین تا بگریه آن دگر آید در ابتسام

دوشیزگان باغ مگر آگهند از بهار　　کامروز شاه را شده در گلستان مقام
آراسته باد گلشن و گسترده سبزه فرش　　آورد ژاله باده و بگرفت لاله جام
برخاسته سرو و بید فرو برده سر بزیر　　بگشود دیده نرگس و بربست غنچه کام
تعظیم پیشگاه خداوند شهنشه است　　شهنشاه را که گاه ترفّع شده دگر قیام
آن بوستان مکرمت آن آسمان جود　　خورشید سایه خسرو جمشید احتشام
خاقان دهر فتحعلی شاه کز ازل　　بخشش رهین آمده نقشش نگین نام
ای از پی وجود تو اجسام را نظام　　اجرام در سجود وجود تو صبح و شام
آفاق را ز پاس تو تکبیرها احتساب　　ارزاق را ز جود تو پاینده خاص و عام
سود از تو برده عالم و گنج تو بی زیان　　آفاق شد مسخّر و تیغ تو در نیام
از حضرت تو رفته بیکسو ستیزه چرخ　　وز سطوت تو زاده تیزک فلک پیام
از عدل و فضل و سطوت و رافت سرشته اند　　ارکان دولتت که ستون باد زین ادام
ملکت مزاج دید ز اضداد معتدل　　نبود عجب پذیرد اگر تا ابد قوام
آری در اعتدال حقیقی وجود هست　　دور است ایمن است ز آسیب انهدام
هنگام احتیاج توان دید دست تو　　گر جرم آفتاب توان دید در ظلام
ابر کفت بریزش و آنکه فلکی آن　　خورشید پرتو افکن و آنکه بقای شام
آسوده است خصم تو از تیغ سپهر　　تشبیه زین نشد بچنین هرگز زبان تمام
بر تربیت تو دست که یابد بیاض مشکی　　آری به آسمان نرسد شعله با تمام
مشکی نیاورد دگر آب رزان اگر　　افتد ز عکس رای تو یک لمحه در ظلام
بر چهار چیز باد ترا دولت چهار چیز　　تا وقت راست شرط که دارد انتظام
احکام را شتابش و آمال را شتاب　　اقبال را فزایش و اجلال را دوام
شوق تو در دلم و ذوق تو در وجود　　نام تو در زبانم و مدح تو در کلام
بر ذات تو ستایش و بر جود تو سپاس　　بر تیغ تو فزایش و بر ملک تو دوام

در بدایت حال که هنوز شرف التزام رکاب اشرف نیافته بود - و اهالی اصفهان بتقصیر مورد سخت قهرمانی شده بودند - این قصیده را بعرض رسانید - در صلهٔ آن عفو جرائم اصفهانیان بعلاوهٔ پنج هزار تومان مقرر شد

سوی طهران خویش را از اصفهان آورده ام
یا که از گلخن مکان در گلستان آورده ام

یا که از دار المجوس بار رحلت بسته ام
رخت هستی جانب دار الامان آورده ام

یا که گوئی از بلای زاهدان جان برده ام
نیم جانی بر در پیر مغان آورده ام

راست گویم داشتم تا چند در دوزخ مقام
وین زمان جا در بهشت جاودان آورده ام

جنت از قهر شه ار دوزخ شود نبود عجب
نه بتهمت این مثل بر اصفهان آورده ام

قهر شاه است آنچه او را نام دوزخ کرده ام
رحمت شاه است آنچه نام او را جنان آورده ام

شاه گردون مرتبت فتح علی شه آنکه من
از نخستین تا زبان اندر دهان آورده ام

نیست جز حرف مدیحش بر زبانم گر بیا
مدح او آموخته آنگه زبان آورده ام

دوش دیدم چرخ را بگرفته با سیارگان
خویشتن را در سایهٔ آن آستان آورده ام

گفت کیوان چاکر من بالا شد آمد آنکه من
روز و شب خود را بر آن در پاسبان آورده ام

مشتری گفتا سعادت آنچه اندر قدرتم داشت
دولتش را قرین در یک قران آورده ام

گفت مریخ از کمان آسمان تیر بلا
هر چه آید دشمنانش را نشان آورده ام

مهر گفتا سالها در سایهٔ بالیدش غنودم — زین همه انوار و ضیا از فیض آن آورده ام
زهره گفتا بودم اندر بزمش از خنیاگران — چند روزی بهجت بدر آسمان آورده ام
گفت سر گویم چرا گاهی بعالم گاه بد — خلق را تا چند ازین ره در گمان آورده ام
تا به بزم او شوم گه ساغری گاهی دفی — خویش را گاهی چنین گاهی چنان آورده ام
با عطارد گفتم از تیکش نداری شرم گفت — پس چرا مهر خموشی بر زبان آورده ام
گفت مشتری با فلک زیبد مرا گویم اگر — نی ز استغنای این چنین صاحبقران آورده ام
تا که از اوج فلک بانگی برآمد کای گروه — تا بکی گوئید این آورده آن آورده ام
گفت حق کاو را برای مظهر اسمای خویش — از فراز لامکان سوی مکان آورده ام
شهریارا زیبدت گوئی اگر از عزم خویش — تا جهان بر لوح نقش کن فکان آورده ام
بارگاهت را سزد الحق که گوید گاه بار — بر زمین از خویش پیدا آسمان آورده ام
تا بسوزم ز آتش رشک آفتاب چرخ را — آفتاب طلعت شاه جهان آورده ام
چرخ بهر حل و عقد آورد اگر سیارگان — من دبیران شه گیتی ستان آورده ام
آسمان را هر طرف خیلی اگر از انجم است — من سپاه بیکران از هر کران آورده ام
از هجوم سرکشان ز آمد شد گردن کشان — راه این درگاه را چون کهکشان آورده ام
خسروا عمری بسر سودای این در داشتم — تا نگوید کس گزین سودا زیان آورده ام
بندگان را قابل خدمت نبودم خویش را — با هزار امید در سلک سگان آورده ام
خستگان را مرهم از دارو لطفش کرده ام — مجرمان را از خط عفوش امان آورده ام
ابر آذاری عفو شه گلستان اصفهان — ابر آذاری بطرف گلستان آورده ام
لطف شه خورشید تابان اصفهان کان گهر — تابش خورشید تابان سوی کان آورده ام
گر بسنجم از باد و خشکم از آب تشنه حیات — من ز خاک پای شه بر مرده جان آورده ام
گوهرهای بی نهایت عفوهای بی شمار — بر در شاه جهان این مژده آن آورده ام
کامگاران شان ببخشند تو گوید سر بسنج — باب دو روزه عمرم را گر کافران آورده ام

آفتاب دولت اوّل فروزان کرده ام / پس چو شمع صبحگاهش در میان آورده ام

تا بدوران نه هرکس باز داند قدر خویش / این شگفتیها برای امتحان آورده ام

دولتت را با ابد پیوند الفت داده ام / گاه دشمنت را بانهایت سرگران آورده ام

هر زمان با انبساطت از قضا کاے شهریار / بو العجب نقشے بدورانت عیان آورده ام

دوستت را گرچه در رنگ زعفران افگنده ام / عارضش را همچو شاخ ارغوان آورده ام

دشمنت را گرچه هردم خون بساغر کرده ام / چهره اش را همچو برگ زعفران آورده ام

باشد از انصاف عکس جمله نکو بد زینکه هست / هم مکرر قافیه هم شایگان آورده ام

هست این نظمے که گوید انوری از افتخار / این قصیده از برای امتحان آورده ام

در پردهٔ تصویر نگارگاه نگارش یافت

زہے تمثال جان پرور که آرد / بتن جان گرچه جان در تن ندارد

از آن بے پرده نورے آشکار است / که در هر پرده پنهان پرده دار است

عجب نقشے مثالش کز جمال است / مثال پادشاه بے مثال است

تعالی الله زهے شاه جوان بخت / طراز افسر و آرایش تخت

تعالے آسمان از پایهٔ او / تعالے آفتاب از سایهٔ او

کواکب عکس نقش خاک راهش / جهان تمثالے از تصویر جاهش

ز عدلش پاے کبک کوهساری / خضاب از خون مرغان شکاری

قضا چون آهوے صحرا کمندش / به گردون آمد آهوے سمندش

برون ز اندیشه بیرون از گمان است / نگویم کاین چنین یا آن چنان است

چه زیبا معنی شایان راز گویم / چه جان بے شرح صورت باز گویم

سراپا سحر گلشن ساز نقوش است / مثال صیدگاه کاوکوش است

نہ گرگان چون هژبران جه گشتند / بشادی کوه و هامون در نوشتند

صباحے جانفزا روزے دل افروز — چو تخت و بخت شہ میمون و فیروز

شمیمش راحت تن مایۂ جاں — نسیمش ہمچو جاں پیدا و پنہاں

چمن خرم ز ابر نو بہاراں — ولے چنداں ترشحہاے باراں

کزاں پر لالہ را ساغر تمامے — وزاں دامان زاہد تر تمامے

صبا چنداں کہ گل دامن نریزد — شراب لالہ از ساغر نریزد

پریشاں زاں شود زلف نکویاں — نسازد لیک دلہا را پریشاں

شہنشہ با غلاماں صید جویاں — دریں نخچیر گہ گشتہ پویاں

وشاقاں صف بصف رومی و چینی — چگویم من بآئینے کہ بینی

پریوش چاکراں صف بر کشیدہ — پلنگ بر پشت دیوے جا گزیدہ

سمندے چوں برانگیزد بعزمش — براں بینی تگیرو تیز عزمش

کمندے رشتہ گوئی روزگارش — قضا را با قدر در پود و تارش

سنانے ز آفت جانہا سرشتہ — براں توقیع خونریزی نوشتہ

کمانے سخت چوں سیلاب عطایش — براں تیرے چو راے بیخطایش

خدنگے ہمچو اخگر تاب دادہ — تو گوئی زِ آتش قہر آب دادہ

قدوم شاہ را مرغاں نواساز — ز خرسندی گوزناں در تک و تاز

چناں بستند خود را در کمندش — کہ بگشاید کسے از صید بندش

ز پیشش بشملے گر گام برداشت — ز کیشش حسرت تیر دگر داشت

اگر شیرے رسیدے در کمینش — ندیدے زخم از او جز بر سرینش

غزالے پشت کردے گر بجنگش — بجز بر دیدہ کے دیدے خدنگش

ز گوزن و زبیں ہر دم صداے — کہ آئے تیر و سناں آخر خطاے

سنانے را خطا بر تیر اینجا داشت — کہ در دل حسرتے گاو زبیں داشت

اگر بر طائرے تیرے خطا رفت — بہ تقصیر نشیں طائر بر ہوا رفت

چو جاں اندر جہاں حکمش رواں باد — جہاں تا ہست او جانِ جہاں باد
سرِ گردن کشاں فتراکِ جیش — روانِ تاجداراں خاکِ کوبش
مرادش را قضا زیں ہفت پردہ — برآرد صورتے ہر ہفت کردہ
پرد گر طائرے بے شوقِ دامش — بود ذوقِ پر افشانی حرامش
زمانہ یار و گردوں یاورش باد — نشاط از خاکبوسانِ درش باد

ترکیب بند - بندِ اوّل

ایں بزمِ شہنشہِ جہان است — یا ساحتِ روضۂ جنان است
یا گردونے است بارگہ ساں — یا بارگہے فلک نشان است
خاکش ہمہ آبِ زندگانی است — آبش ہمہ مایۂ روان است
بر آبِ حیات خاکِ آں را — صد گونہ شرف بیکے ازآن است
کز مردمِ دیدہ آں نہاں شد — در دیدۂ مردم ایں عیان است
ماہے است نشستہ بر سرِ تخت — یا شاہ بر اوجِ آسمان است
در ساحتِ آنکہ از وشاقاں — آمیزشِ چرخ و بوستان است
ہم بر سرِ مرد آفتاب است — ہم در بر ماہ پرنیان است
بر تر زِ سپہر پایہ اش باد — خورشید بزیرِ سایہ اش باد

بندِ دوم

صد شکر کہ دور بر مراد است — دورانِ شہ فلک نہاد است
ارکانِ چہار گانۂ دہر — جود و کرم است و عدل و داد است
تا رونقِ گلستاں دہد ابر — چوں دستِ شہنشہ جواد است
ہم باغ رہِ خزاں بہ بستہ است — ہم شاہ درِ کرم کشاد است

باد از پئے زینتِ گلستاں	عدل از پئے رونقِ بلاد است
بنیادِ زماں بر انبساط است	اجزاے جہاں در ازدیاد است
روز از اثرِ بہار ہر روز	چوں دولتِ شہ در امتداد است
افروز بروزگار دائم	آں چیست کہ ناقص اوفتاد است
با قدرِ شبِ سیاہ بخت است	با بخت و روے بد نہاد است
تا زینتِ بوستاں ز ابر است	تا رونقِ گلستاں ز باد است
خرّم ملکش چو گلستاں باد	گلزارِ وے ایمن از خزاں باد

بندِ سوم

خاصیتِ شہد در شرنگ است	آسایشِ زخم از خدنگ است
ادوارِ ہموم را شتاب است	دورانِ نشاط را درنگ است
دشتِ کرم و سخا دراز است	پاے ستم و ستیزہ لنگ است
از تارِ طرب بذرگہِ شاہ	بر گردنِ چرخ پالہنگ است
در کامِ مخالف و موالف	تا شہد مخالفِ شرنگ است
ہم شہدِ طرب قرینِ جانش	ہم شاہدِ آرزو بکامش

بندِ چہارم

اے فرشِ رہِ تو عرشِ والا	عرش از تو بفرش آشکارا
تو واجب و ممکن آمد	در دہر ترا نظیر و ہمتا
فتنہ بعدوے تست مفتوں	اقبال بروے تست شیدا
ایں ہمچو سوادِ لیل و خفّاش	آں ہمچو ضیاے مہر و حربا
از رزم ببزم چوں خرامی	در سایۂ چترِ آسماں سا

در دست گرفته دستِ نصرت
بر پاے فگندہ فرقِ اعدا
شاد از تو روانِ ملک و ملت
خرم ز تو جانِ دین و دنیا
گر بادهٔ کوثر است و تسنیم
در حاصلِ معدن است و دریا
گر دستِ تہمتن است و دستاں
در ملکِ سکندر است و دارا
در مجلسِ بزم و عرصهٔ رزم
بستاں و بدہ بہ بند و بخشا
دورِ مہ و خور بکام بادت
ایں ساغر و آں مدام بادت

بندِ پنجم

ہر کو زِ خدا ترا جدا دید
از شرک جدا نکرد توحید
اے سایهٔ آفتابِ یزداں
در سایهٔ رائے تست خورشید
آورد زِ نو جہانِ دیگر
جاہِ تو جہاں چو مختصر دید
از رائے رزیں دریں مصابیح
وز فکرِ متیں دراں مقالید
جود و کرم امن و عدلش ارکاں
عیش و طرب و بقا موالید
ہر قطرہ ازاں نظیرِ دریا
ہر ذرهٔ آں عدیلِ خورشید
ہر مفلسِ آں بجاے قاروں
ہر ناکسِ آں بجاہِ جمشید
برعکسِ جہاں دراں نشد کس
ہرگز زِ مرادِ خویش نومید
اے روے تو قبلہ گاہِ اقبال
بازوے تو اعتضادِ تائید
عیدت ہمہ سال باد مسعود
سالت ہمہ روزہ باد چوں عید

غم دور ہمے ز خاطرت باد
پیوستہ نشاط بہ درت باد

وقتے ازیں بندہ در خاکبوسِ درگاہِ پادشاہی تاخیرے رفتہ - و دراں اوان کہ شرفیاب مے گشت - اتفاقاً چند بیت از

کتاب خسرو شیرین حکیم نظامی کہ در حقِّ ممدوح خود گفتہ - و یکے از ابیاتِ او ایں است - کہ بیت - فریدوں بود طفلے گاو پرورد - تو بالغ دولتی ہم شیر و ہم مرد - بنظرِ انور رسیدہ - خاطرِ اشرف مائل افتادہ بود - کہ چند بیت بداں سیاق موزوں شود - بدیں بندہ امر رفت - و ایں ابیات را بعرضِ اقدس رساند - و در طیِّ آں ابیات حکیم نیز معذرِ تقصیرے و تاخیرے خواستہ است - و درآں ضمن بیتے دارد - کہ مصرعش این است ؎ - اگر دیر آمدم شیر آمدم شیر ٭

مثنوی در مدح

ملک چاکر خدیوا پادشاہا
جہاں داور شہا عالم پناہا

سرِ گردن کشاں و سرفرازاں
بدرگاہت نیازِ بے نیازاں

نشانے آسماں از پایۂ تو
فروغے اختراں از سایۂ تو

فریدوں حشمت اسکندر خصالی
غلط گفتم کہ بے شبہ و مثالی

ز آہنگ فریدوں راشت لافی
تو از فولاد تیغ آہن شگافی

بساطِ خسروی رایت چو گسترد
سکندر نیست جز پیکِ جہاں گرد

سلیماں گر ندادے خاتم از دست
ترا گفتم ز شاہاں ہمسرے ہست

ملک بر درگہت خدمت گزارے
فلک در پیشگاہت پیشکارے

خرابے آسماں از کشورِ تو
ثوابت ماندگانِ لشکرِ تو

زمیں مشتے غبار از آستانت
رحابے چند بر در آسمانت

بجز تاج از تو کس برتر نباشد
بجز افسر ترا ہم سر نباشد

جہاں یکسر گزیدہ آسایش از تو
جہانداری گرفت آرایش از تو

جهان جسم است حکمت تو روانست — جدائی جسم از جان کے توانست

ز ذاتت جز خدا بر تر که باشد — گر این شاهی خداوندی چه باشد

بمیزان سخن مدحت نسنجد — چه باشد لفظ در معنی نگنجد

فزون ز اندیشه بیرون از گمانی — چگویم کاینچنینی یا آنچنانی

حکیم گنجه دانای گهر سنج — که دارد گنج گوهر از سخن پنج

بوقتی گفت بهر عذر تقصیر — که گر دیر آمدم شیر آمدم شیر

گزارش گر بدین درگاه بودے — اگر شیر آمدے روباه بودے

نه تنها بر درت دیر آمدستم — که با صد گونه تقصیر آمدستم

ولے روباهی و شیری ندانم — همین دانم سگ این آستانم

گشائی گر نظر یکره بسویم — گشاید صد در دولت برویم

ولے ما کو باخلاصت نیاز است — زبانے کو بمدحت نکته ساز است

پریشان سازدش اندُه روا نیست — ز غم خاموش بنشیند روا نیست

بر آتش گر چه بینی گل بروید — بآب ار بنگری پستی بجوید

اگر یابد ز راهت باد گردے — ز سر بگذارد این بیهوده گردی

بخاک ار بنگری گوهر شود خاک — بخار ار بنگری خارا کند چاک

گذارد سر بپایت هر که چون تخت — سزاے تاج گردد در خور تخت

زبانها بے ثنایت چاک بادا — روانها بے هوایت خاک بادا

لبے فارغ مبادا از دعایت — دلے طالب مبادا جز رضایت

سپهر اندر حساب کشورت باد — کواکب در شمار لشکرت باد

جهان بینی جهان پر نور از تو — فلک خرم زمین معمور از تو

غزلیات

نامِ تو کلیدِ بستگیها — یادِ تو دوای خستگیها

دل می‌شکند شکنجِ زلفت — آسی مرهمِ دلِ شکستگیها

تاری زِ کمندِ گیسوانت — پیوندِ لبی گسستگیها

با رشتهٔ عقل غم شکسته — در رشتهٔ عشق رستگیها

بگشا گرهی زِ زلف بنگر
در کارِ نشاط بستگیها

بهر جا بنگرم بالا و گر پست — نه بینم در دو عالم جز یکی هست

زِ یک شاخیم اگر شیرین اگر تلخ — زِ یک بزمیم اگر هشیار گر مست

بپایم شاخِ گلبن رشتهٔ دام — بپاهم موجِ دریا حلقهٔ شست

توانائی مرا باریست بردوش — زبردستی مرا بندیست بر دست

پر و بال است دامِ من خویش اندام — که از قیدش بپروازی توان جست

نباشد بنده کآزادش توان کرد — نباشد خواجه کز قیدش توان رست

نه عاشق آنکه جز معشوق بیند — نه معشوق آنکه جز وی در جهان هست

نشاط از دیده نیروانی بخورشید — چه بین در سایه کآن با نور پیوست

جهان را ایمنی فتح علی شاه
که ایمن باد ذاتش تا جهان هست

حاصلِ هر دو جهان خوشهٔ از خرمنِ ماست — ساحتِ کون و مکان گوشهٔ از مسکنِ ماست

چشم بربند و بظلمتکدهٔ قعر درآی — تا ببینی که فروغِ فلک از روزنِ ماست

چشمهٔ کوثر و آن باغِ دلارای بهشت — نمی از مشربِ ما نکهتی از گلشنِ ماست

چه اثر بود درین دشت که بیرحمتی گشت — یکجهان ریزه خور و خوشه بر از خرمنِ ماست

سر به سجودِ شیخِ آفاق نیامد فرود
زانکه از خدمتِ شه سلسله در گردنِ ماست

همه بگذار که با این همه آهنگ در شهر
بود کے باز بمژگانِ سیه رهزنِ ماست

هم قصاصِ دلِ ما را مگر از ما طلبند
زانکه با خونِ دل آلوده همین دامنِ ماست

دشمن و دوست نداند کس اگر طالبِ اوست
خلق بیهوده یکے دوست یکے دشمنِ ماست

گفتمش هیچ اثرے بود درین ره ز نشوا
گفت سرگشته غبارے ز پئے توسنِ ماست

کشورِ دل از جهانے دیگر است
این زمین را آسمانے دیگر است

اے جهان از راهِ ما بردار دام
طائرِ ما ز آشیانِ دیگر است

اے فلک از گردشِ ما برگیر رخت
کوکبِ ما ز آسمانے دیگر است

ما درین ره ایمنیم از رهزنان
نقدِ ما با کاروانے دیگر است

با تو خاموشم ولے با یادِ دوست
هر سرِ مویم زبانے دیگر است

من نیم آن من که بودم یا مرا
هر زمان از عشق جانے دیگر است

شد جهان بر من دگرگون یا که من
اینکه مے بینم جهانے دیگر است

میرزی از عاشقی لائے نشاط
عشق بازان را نشانے دیگر است

فصلِ گل است و موسمِ ایوان و گاه نیست
جز صحنِ باغ در خورِ اورنگِ شاه نیست

نرگس گواهِ من که نباشد ببوستان
چشمے که در قدومِ شهنشه براه نیست

مژگانِ شاه گرچه دلبرند و فتنه سوز
دل در امان ز فتنۂ چشمِ سیاه نیست

حاضر ستاده آن صفِ مژگانِ تیر زن
حاجت بعرضِ لشکر و شانِ سپاه نیست

این چند روزه مهلتِ گلبن غنیمت است
فرداست در چمن اثرے از گیاه نیست

جشنِ نعمت بشیر ده عالم خریده ایم
ما را درین معامله جز دل گواه نیست

جز شکلِ جام و طلعتِ ساقی ندیده ایم
در ما اثر ز گردشِ خورشید و ماه نیست

ہر کس بقدرِ خویش اُمیدش بطاعت ست	مارا بغیرِ رحمتِ خالق پناہ نیست

تا با خودی چہ لاف زِ طاعت زنی نشاط
جرم ایں وجودِ تست کہ جز وے گناہ نیست

صبحِ عید و مہر خرم از بہار است ایں چنیں	یا جہاں یکسر بعہدِ شہریار است ایں چنیں
زر نگار از روئے دشمن رنگ بگرفتہ است دام	کیں زماں در پیشگاہ شاہ خوار است ایں چنیں
ایں منم یا آفتاب از رائے دستورِ اجل	دور تر زیں راستی از شہر یار است ایں چنیں
ایں منم یا آسماں کز پایہ و مقدارِ خویش	در شمارِ پیشکاراں شرمسار است ایں چنیں
ایں منم یا تیغ شہ کز ضربہائے جانستاں	چہرہ پر خوں آنچناں دل پر شرار است ایں چنیں
نے سناں آں رمحِ شہ کز طعنہائے دلخراش	باتنے لرزاں و باجسمے نزار است ایں چنیں

گر زلفِ یار است از نسیمے یا گنہگارے زِ بیم
یا دلِ من زِ انتظارے بیقرار است ایں چنیں

رباعیات

صد بار خراب و باز آباد شدیم	آئے بس کہ چنیں شدیم و بس شاد شدیم
تا در کنفِ قبیہ تو بردیم پناہ	از کشمکشِ زمانہ آزاد شدیم

گر با تو بود کس ہمہ عالم راہ است	در بی تو رود جہاں سراسر چاہ است
با خاکِ سر و چاکِ گریباں پیوست	آں دست کہ از دامنِ تو کوتاہ است

سر گر نہ بپائے او شدت بے تن خوشتر	پا گر نہ براہِ او بدامن خوشتر
آں رہ کہ نہ سوئے او ست گم گشتہ نکوتست	آں سو کہ نہ کوئے او ست بے من خوشتر

انتخاب از سکندر نامه

تظلم مصریان از زنگیان پیش اسکندر

چو صبح از دم گرگ بر زد زبان	بجنبش در آمد سگ و پاسبان
خروس شغنوده برد کوفت بال	نه زلف بنده بر تبیره دوال
من از خواب آسوده برخاستم	بجوهر کشی خاطر آراستم
طلبگار گوهر که کانی کند	به پندار و امید جانی کند
بجوناب لعلی که آرد بچنگ	ستیزه کند با دل خاره سنگ
چه پنداری اے مرد آسان نیوش	که آسان گهر از جگر توان کرد گوش
گر انجیر خور مرغ بودے فراخ	نماندے یکے انجیر بر هیچ شاخ
گزارندهٔ پیکر این پرند	گزارش چنین کرد با نقشبند
که چون بامدادان چراغ سپهر	جمال جهان را برافروخت چهر
بجلوه بر آورد خورشید طشت	عروسانه بر گرد سیمے زر نشست
سکندر بآیین شاهان پیش	بر آراست بزمے در ایوان خویش
غلامان مه چهره و دلربائے	کمر در کمر گرد تختش بپائے
گہے باده میخورد بر یاد کے	گہے چنگ سیمرغتا بر رود و نے
شنیده چنین چون یکے چشمه نور	که آواز داد آمد از راه دور

خبر جُست صاحب خبر نزدِ شاه
که گشتی ستمدیده داد خواه

ز ظلم زنانِ سیه شاهِ روم
که بر مصریان تنگ شد مرز و بوم

رسیدند چندان سیاهانِ زنگ
که شد در بیابان گذرگاه تنگ

سوادِ جهان را چنان در نوشت
که سودا درآمد در آن کوه و دشت

بیابانیانے چو قطران سیاه
از آن بیش کاندر بیابان گیاه

همه کوه و بیشه اولوک سرشت
بخوبی روند ارچه هستند زشت

نه دیوے که پیدا کند شرم شان
نه بر هیچکس مهر و آزرم شان

همه آدمی خوار و مردم گزاے
ندارد دریں داوری مصر پاے

گر آید بیاریگری شهریار
وگرنه بتاراج رفت آن دیار

نه مصر و نه افرنجه ماند نه روم
گدازند ازآن کوره آتش چو موم

ز جمعے چنیں دل پراگنده ایم
دگر حکم شه راست ما بنده ایم

شهِ دادگر داورِ دیں پناه
چو دانست کاورد زنگی سپاه

هراساں شد از لشکرِ بیقیاس
نباید که دانا بود بے هراس

ارسطوے بیدار دل را بخواند
ازیں در بسے قصه با او براند

وزیرِ خردمندِ پیروز راے
به پیروزیے شاه شد رهنماے

که برخیز و بخت آزمائی بکن
هلاکِ چنان اژدهاے بکن

برآید مگر کارے از دستِ شاه
که شه را قوی تر کند پایگاه

شود مصر و آن ناحیت رام تو
برآید بمردانگی نام تو

دگر دشمنان را درآری به خاک
شود دوست پیروز و دشمن هلاک

سکندر بدستورے رهنمون
ز مقدونیه برد رایت برون

یکے لشکر انگیخت از ترک و تیغ
فروزنده برقش برآمد به میغ

ز دریا سوے خشکی آورد راے
دلیلش سوے مصر شد رهنماے

همه مصریان شهری و لشکری / پذیرا شدندش به فرمانبری
پذیره شود شه کز لب رود نیل / کشد لشکرش سوی صحرا رحیل
بپرخاشش زنگی شتابان شدند / دو اسپه بسوی بیابان شدند
دلیران بصحرا کشیدند رخت / بکین خواه زنگی کمر کرده سخت
چو زنگی خبر یافته کآمد سپاه / جهان گشت در چشم زنگی سیاه
دو لشکر برابر شده آراسته / شده آرزوها پاک برخاسته
ز نعل سمندان پولاد میخ / زمین را ز جنبش برافتاد بیخ
ز بس نعره کآمد برون از کمین / فرود اوفتاد آسمان بر زمین
ز گرز گران سنگ جانشکران / شده ماهی و گاو را سر گران
ز شور پیلان بانگ چون رستخیز / بوحش بیابان درآمد گریز
چو بر جنگ شد ساخته سازشان / گریزنده شد دیو ز آوازشان
ز هیجا شه گرفتند جای نبرد / که گردی ز مردم برآورد گرد
ز شمشیر ز گوگرد بی آب تر / هوای ز دوزخ جگر تاب تر
نه آبی درو سرد جز زهر ناب / نه مهری برو گرم جز آفتاب
ز شبها بفور آمده غارها / درو رفته را روز بازارها
ز دهشت سیه غولان وطن ساختند / چو غولان بهر گوشه می تاختند
چو کوهی ز گرد حمود گاو زمین / برون جست شیر سیاه از کمین
بر آفاق شد گاو گردون دلیر / برآمد ستاره چو دندان شیر
شب از نافه خود بعطر سائی گشاد / جهان زیور روشنائی نهاد
برون شد پی کار دشمن شناس / یتاقی کمر بست بر جای پاس
ستاره درآمد به تابندگی / برآسود خلق از شتابندگی
بیک جای هم روم و هم زنگبار / فرود آمدند رومی و زنگی ز کار

بیا ساقی آن می که رومی وش است　　بمن ده که طبعم چو زنگی خوش است
مگر با من این بی محابا پلنگ　　چو رومی و زنگی نگردد دو رنگ

داستان مصاف کردن سکندر با زنگیان

فریبنده راهی شد این راه دور　　که بر چرخ هفتم توان دید نور
درین ره فرشته ز ره می رود　　که آید یکی دیو ره می رود
بهشیار این چار سو رهروی　　نسنجد دو جو تا نگردد جوی
فراخنه نباید شگفتا　　نیابید ازو هیچ گردون درشتا
نکو می ستاند ز دهقان پیر　　سخن می فرستد بدیوان میر
ز سن رفته این همرهان دور یاد　　زبانم به رایت نکته مقدور باد
ازین آشنایان بیگانه خوی　　دو روی جهان یکزبانی مجوی
دو سوراخ چون روبه حیله ساز　　یکی سوی شهوت یکی سوی آز
ولیکن چو کردم بهنگام جوش　　نه سوراخ دیده نه سوراخ گوش
گزارش کنی رازهای نهفت　　ز تاریخ دهقان چنین باز گفت
که چون شاه چین زین بر ابرش نهاد　　فلک نعل زنگی بر آتش نهاد
سپهر از کمین مهره بیرون جهاند　　ستاره ز کف مهره بیرون فشاند
جهان از دلیران لشکر شکن　　کشیده چو انجم بسی انجمن
از آیینه پیل و زنگ شتر　　صدف را شبه رشته بر جای در
ز بوبه که پی بر زمین می فشرد　　در اندام گاو استخوان گشت خرد
شه روم رسم کیان تازه کرد　　ز نوبت جهان را چو آوازه کرد
برآراست لشکر بر آیین روم　　چو آرایش نقش بر مهر موم
ز رومی سخن بود بس مهربان　　زبان آوری آگه از هر زبان

دلیر و سخنگوی و دانش پرست ‌ ‌ به تیر و به شمشیر گستاخ دست

گشاده دمش طوطیان را به دام ‌ ‌ سخن پروری طوطیا نوش نام

به شیرین سخنهای مردم فریب ‌ ‌ ربوده ز نیوشندگان را شکیب

نبیند سکندر به بیگاه و گاه ‌ ‌ خطابی در احکام خورشید و ماه

سکندر به حکم پیام آوری ‌ ‌ به خویش خواندش به نام آوری

بفرمود تا هیچ نارد درنگ ‌ ‌ شتابان شود سوی سالار زنگ

رساند بدو رسم شمشیر شاه ‌ ‌ مگر بشنود باز گردد ز راه

به زنگی زبان رهنمونی کند ‌ ‌ که آهن در آتش زبونی کند

جوانمرد گلچهره چون سرو بن ‌ ‌ ز رومی به زنگی رساند آن سخن

که دارنده تاج و شمشیر و تخت ‌ ‌ روان کرد رایت به نیروی بخت

جوان دولت و تیز و گردنکش است ‌ ‌ گه خشم سوزنده چون آتش است

چو بر شاخ آهو کشد چرم گور ‌ ‌ بدوزد سر مور بر پای مور

چنان به که با او مدارا کنید ‌ ‌ بنالید و عذر آشکارا کنید

نباید که آن آتش آید بتاب ‌ ‌ که ننشیند آنگه بدریای آب

بهوشش روان باید آراستن ‌ ‌ مبارک نشد کین از او خواستن

جهانش که در صلح و جنگ آزمود ‌ ‌ ز جنگش زیان دید و از صلح سود

شه زنگ چون گوش کرد این سخن ‌ ‌ به پیچید بر خود چو مار کهن

دماغش ز گرمی درآمد بجوش ‌ ‌ برآورد چون رعد غران خروش

بفرمود تا طوطیا نوش را ‌ ‌ گشایند لا برند از تنش هوش را

ربودند آن دیو ساران ز جای ‌ ‌ چو که برگ را مهرۂ کهربای

بریدند در طشت زرین سرش ‌ ‌ چوں غرق شد تا بزریں پیکرش

چو پرخون شد آن طشت زنگی چه کرد ‌ ‌ بخوردش چو آبی و آبی نخورد

بسی یک به دیگر درآویختند — بسی خون بناوردگه ریختند
سبق برد بر لشکرِ روم زنگ — چو بر گورِ پیچے برکشیده پلنگ
خدایی درآورد زنگی به روم — زِ هر بوم افغان برآورد بوم
کِه رومی بترسید ازآن بیش خورد — کِه با طوطیانوش زنگی چه کرد
در افگند خونِ دلاور به جام — بخورد از سرِ خامی آں خونِ خام
چو زنگی نمود آنچناں بازیے — ز رومی نیامد عناں تازیے
بدانست سالارِ لشکر شناس — کِه در رومی از زنگی آمد ہراس
چو لشکر ہراساں شود در ستیز — سگالش نسازد مگر در گریز
وزیرِ خردمند را خواند پیش — خبر دادش از رازِ پنہانِ خویش
کِه بد دل شدند ایں سپاہِ دلیر — زِ شمشیرِ ناخورده گشتند سیر
بلشکر تواں کردن ایں کارزار — به تنہا چه برخیزد از یک سوار
زِ خوں خوردنِ طوطیانوشِ گرد — ہمه لشکر از بیم خواہند مرد
کند ہر کس آیینِ ترس آشکار — نیاید زِ ترسندگاں ہیچ کار
چو بد دِل شد ایں لشکرِ جنگجوے — بیار آب و دستے از دلیری بشوے
ہماں زنگیاں چیره دستی کنند — چو پیلانِ آشفته مستی کنند
چه دستاں تواں آوریدن بدست — کزاں زنگیاں را درآید شکست
به انداز راے کِه یاری دہد — ازیں وحشتم رستگاری دہد
جہاندیده دستورِ فریادرس — گشاد از سرِ کاردانی نفس
کِه شاہا خرد رہنمونِ تو باد — ظفر یار و دشمن زبونِ تو باد
جہاں داورِ آفرینش پناه — پناهِ تو باد اے جہانگیر شاه
بہر جا کِه رو آری از کوه و دشت — ہمی بادت از چرخِ فیروزه گشت
سیاہاں کِه مارانِ مردم زنند — نه مردم ہمانا کِه آہرمنند

اگر رومی اندیشد از جنگ زنگ   عجب نیست کایں اهتمامِ آں نهنگ
ز مردم کُشی ترس باشد بسے   ز مردم خوری چوں نترسد کسے
گر آزرم خواهیم زیں سگ دلاں   نخواهندماں عاقلاں عاقلاں
وگر جاے خالی کنیم از نبرد   ز گیتی بر آرند یکباره گرد
بلے گر ز ما داشتندے هراس   سپاهی بر ایشاں نهادے سپاس
سپاهی چه باشد که بس بے هشند   وگر داشت خواهی سپاهی کشند
یکے چاره باید بر انداختن   بتدبیر مردم خوری ساختن
گرفتن تنے چند زنگی ز راه   گرفتار کردن دریں بارگاه
نشستن ترا خامش و خشمناک   در انداختن زنگیاں را به خاک
یکے را سر از تن بریدن به درد   بمطبخ فرستادن از بهر خورد
بزنگی زباں گفتن ایں را بشوے   بپز تا خورد خسرو نا هجوے
بفرماے تا مطبخی در نهفت   نهد لقمه آں را کند خاک خشت
بجوشد سرِ کوشپیدِ سیاه   تهی ز استخواں آورد نزد شاه
شه آں جرم ناپخته نیم خام   بدندان بخاید بحرص تمام
بگوید که مغزش بیارید نیز   کزیں نغز تر کس نخورداست چیز
اگر هیچ دانستے در سخت   که خوردے چنیں داردم تندرشت
اسیرانِ رومی نپروردمے   همه زنگیے خویش نمک خوردمے
چه آں آدمی خواره یابد خبر   که هست آدمی خوارهٔ زو بتر
بدیں ترس بگذارد ایں کیں گرم   که آهن به آهن تواں کرد نرم
گر ایں چاره سازی بدستت آورم   بر آں چیره دستاں شکست آوریم
بگرمی ز گرگاں توانیم رست   که بر جهل جز جهل نارد شکست
بفرمود شه تا دلیرانِ روم   نهانبشد چاپلش در آں مرز و بوم

کمین بر گذرگاه زنگ آورند / تنی چند زنگی به چنگ آورند

شدند آن دلیران فرمان پذیر / گرفتند از آن زنگیان چند اسیر

بنوبت گه شاه بردند شان / بسرهنگ نوبت سپردند شان

در آورد شان نوبتی دار شاه / قفای زنخون سرخ و روی سیاه

شه از خشمناکی چو غرنده شیر / که آرد گردن جوان را بزیر

یکی را بفرمود تا زان گروه / ببرند سر چون یکی پاره کوه

بمطبخ سپردند کین را بگیر / بسازد آنچه شه را بود ناگزیر

دگر گونه با مطبخی گفت راز / که چون ساخت باید این برگ و ساز

دگر زنگیان پیش خسرو بپای / فرو مانده عاجز در آن بیم و رای

چو فرمود خسرو که خوان آورند / بسالار خویش درمیان آورند

بیاورد خوان زیرک هوشمند / بر او [illegible] گوشت پخته

شه از هم درید آن خورش را بزور / چو شیری که او بردرد چرم گور

بیاشکی خورد و بخشاند سر / که خوردی ندیدم [illegible] دگر

چو زنگی بخوردن چنان دلکش است / کباب دگر خوردنم ناخوش است

پس ساقی زنگی خورم با شراب / ازین خویش خوشتر نیابم کباب

[illegible] سیاهان شیر [illegible] / بخورد بسی خورد و زان [illegible]

چو ترسیده گردیدند شان / چو ماران بصحرا رها کرد شان

شدند آن سیاهان بر شاه زنگ / خبر باز دادند زان تیز چنگ

که آن اژدها خوی مردم سگال / نهنگیست آورده بر ما زوال

چنان می‌خورد زنگیان خام را / که زنگی خورد شکر بادام را

سر زنگیان را که آرد به [illegible] / بخورد چنان سر [illegible] گوسپند

دل زنگیان زان در آمد هراس / که از پیشیان سر بپیچد ز پاس

فرو بسته پیکان آتش انگیز شان — ز گردی نشست آتش تیز شان

چو روز دگر تیغ بگشاد بال — تهی شد دماغ سپهر از خیال

بغلید سنج با تک برده خروس — در آمد بغریدن آواز کوس

شبیهای شیپور از آواز تیز — چو صور سرافیل در رستخیز

ز نعره بر آوردن گاو دم — شده از آسمان زهره گاو گم

دهلهای گرگینه چرم از خروش — در آورد مغز جهان را به جوش

ز شوریدن طبلهای زخم ریز — دماغ فلک شفته از زخم تیز

دل هندوستان زان دار و گیر — بر آورده از نای ترکی نفیر

زمین لرزه پشه در دماغ — زده آتشین پشه چون چراغ

روا رو زنان تیر پولاد سای — در اندام شیران پولاد خای

پلارک چنان تافته از دو سوی تیغ — که در شب ستاره ز تاریک میغ

دو لشکر دگر باره برخاستند — دگر گونه صفها بیاراستند

دو ابر از دو سو در خروش آمدند — دو دریای آتش به جوش آمدند

برآمیختند لشکر روم و زنگ — سپید و سیه چون گراز دو رنگ

سم بادپایان پولاد نعل — ز خون دلیران زمین کرده لعل

ترنگ کمانهای بازو شکن — تهی خلق را کرده از خویشتن

درخشیدن تیغ آیینه تاب — درخشان تر از چشمه آفتاب

زده لشکر روم رایت بلند — زمین در کمان آسمان در کمند

بقلب اندر اسکندر فیلقوس — جناحی برآراسته چون عروس

ز پیش سپه زنگی قیر گون — جناحی بر آورد چون بیستون

صف زنده پیلان بیاتیا گروه — چو گردی گریوه کمر تا بکوه

مژه چون سنان چشمها چون عقیق — ز خرطوم تا دم در آهن غریق

جدا گانه بر هر یکی تخت عاج ‌ ‌ برو زنگیی بر سر از مشک تاج
چو آواز بر پیل سرکش زدی ‌ ‌ زدی آتش از خود بر آتش زدی
ز بس پیل نامد بجایش پدول ‌ ‌ شد از پای پیلان زمین نیلگون
پیاده روان کرد بر پیل بند ‌ ‌ بهر گوشه کرده صد پیل بند
چو آیین پیکار شد ساخته ‌ ‌ سنیها شد از مهر پرداخته
ستمگر سپاهی ز راجه بنام ‌ ‌ ز لشکر گه زنگ بکشاد گام
در آمد چو پیلی استخوانی بدست ‌ ‌ کزو پیل را استخوان می شکست
یکی مار سی افسون گردگی درو ‌ ‌ سر آماسی از سر بزرگی درو
دهانی فراخ و سیه چون لوید ‌ ‌ کزو چشم بیننده گشتی سفید
تنی از تنم آهن بر انگیخته ‌ ‌ بجنها سکاهن برو ریخته
برو سینه همچو پولاد ترس ‌ ‌ حدیث تنومندی آن خود مپرس
علم دیده پنجه بر سرش ‌ ‌ نیاگشت یک موی زان پیکرش
گر آنجا نبود طاسکی سر نگون ‌ ‌ دو دیده برو همچو دو طاس خون
بسی خویشتن را به زنگی ستود ‌ ‌ که سوزان تر از آتشم زیر دود
ز راجه منم پیل پولاد خای ‌ ‌ که بر پشت پیلان کشم پیلپای
چو در معرکه بر کشم تیغ تیز ‌ ‌ بکوهه کشم سنگ را ریز ریز
گرم شیر پیش آید و گر هژبر ‌ ‌ برد سیل بارم چو بارنده ابر
چه در پیلپائی قدح می کشم ‌ ‌ بنیک پیلپا پیل را پی کنم
فرس بفکند جوش من پیل را ‌ ‌ رخ من پیاده کند پیل را
سلاح از تنم رشته چون شیر نر ‌ ‌ ز پولاد دارم سلاح دگر
چو الماس و آهن رگ تن مرا ‌ ‌ چه حاجت به الماس و آهن مرا
چه گردون برآرم به گردن کشی ‌ ‌ نه زآبی هراسم نه از آتشی

درم پهلوِ پهلوانان به تیغ / خورم گردهٔ گردنان بی دریغ

بمردم کشی اژدها پیکرم / نه مردم کشم بلکه مردم خورم

ستیزنده را دارم آزرم سست / خر از زیر پالان بر آید درست

مرا از کسی در جهان شرم نیست / ستیزه بسی هست و آزرم نیست

چو من زنگی آنگه که خندان بود / سیه شیری الماس دندان بود

بگفت این و برزد بر ابرو شکنج / چو ماری که پیچد ز سودای گنج

ز رومی سواری توانا و چست / بر آن آتش افگند خود را نخست

بآتش کشی باز مالید گوش / چو پروانهٔ کآیدش خون بجوش

در آمد بدو زنگیِ جنگ سود / بیک ضربت از تن سرش را ربود

دگر کینه خواهی در آمد بجنگ / فلک هم در آورد پایش بسنگ

دگر رومیی رفت چون تند باد / که تا چشم بر هم زند سر نهاد

دگر پهلوانی ز قلب سپاه / شتابنده شد چون خرامنده ماه

چنین تا بمقدار هفتاد مرد / به تیغ آمد از رومیان در نبرد

دگر هیچکس را نیامد نیاز / که با آن زبانی شود رزم ساز

دل از جای شد لشکرِ روم را / چو از کورهٔ آتشین موم را

چو کرد آن زبانی سپه را زبون / نیامد بناوردِ او کس برون

شهِ گردنان شاهِ گردون گرای / ز پیکارِ موکب تهی کرد جای

برافراشت بر جنگِ زنگی بسیج / بزنگی کشی نیزه را داد پیچ

زده بر میان گوهر آگین کمر / درآورد پولادِ هندی بسر

به تن بر یکی آسمان گون زره / چو مرغولِ زنگی گره در گره

یمانی یکی تیغ زهر آب جوش / حمائل فروهشته از طرف دوش

کمندی چو ابروی طغماچیان / بخم چون کمان گوشهٔ چاچیان

رہائے بہ انگشت بر پشت بور | در آمد بزیں آں شہ پیل زور
عنانِ تگاور بہ دولت سپرد | نمود آں قوی دست را دست برد
پلنگِ دری چوں در آید عقاب | چگونہ جہد بر زمیں آفتاب
ازاں تیز تر خسروِ پیلتن | بہ تندی در آمد بر آں اہرمن
بزد بانگ بر وے کہ اے زاغِ پیر | عقاب جواں آمد آرام گیر
اگر بر نتابی عناں را ز راہ | کنم بر تو عالم چو رویت سیاہ
بپیچی از آنی کہ از تیغ تیز | دریں جنگہ کرد خواہی گریز
مرو تا بہ خوں سرخ رویت کنم | مسلسل تر از جعدِ مویت کنم
زدم زنگ بر تیغ آئینہ رنگ | من آئینہ ام کز من افتاد زنگ
سپیدہ برد زردی از چشم دزد | برد تیغ من سرخی از روے زرد
ہمے لافی کہ من دیوِ مردم خورم | مرا خور کہ از دیو مردم ترم
ندانی تو پیکارِ شمشیر و لخت | بیاموزمت من بہ بازوے سخت
گر آئی نہ جاے نگہدار جاے | وگرنہ سپارم ہمت زیر پاے
من آں رعدم سالارِ تازی حشم | کہ چوں دشنہ صبحِ زنگی کشم
چو ہندی زنم بر سرِ ژندہ پیل | زند پیلباں جامہ در خمِ نیل
چو آہن کنم حلقہ در گوشِ سنگ | بزنگہ برد ہوشِ سالارِ زنگ
چو گفت ایں سخن در رکاب ایستاد | برآورد بازو عناں بر کشاد
برو حملہ کرد چوں پیلِ مست | یکے حربۂ شیر پیکر بہ دست
ز سختی کہ زد بر سرش گرز را | بر افتاد تپ لرزہ البرز را
بیک زخم آں گرزِ پولادِ سخت | بستد جاں ازاں آبنوسی درخت
سر و گردن و سینہ و پا و دست | ز سر تا قدم خورد و درہم شکست
چو کار [illegible] نہ راحت بجز بلہ | یکے سخت [illegible] آمد پیاپے

سیاهی به کردار نخلی بلند | هراسان از و دیدهٔ نخل بند

ستمگر در آمد چو تند اژدها | برو کرد زخمی چو آتش رها

نشد کارگر تیغ بر درع شاه | بغرید زنگی چو ابر سیاه

چو دارای روم آن سیه مار دید | نهنگی سیاه از میان در کشید

چنان صدمتی زد بر آن نخل بن | که شیر جوان بر گوزن کهن

سر زنگی از نخل بالا فتاد | چو زنگی که از نخل خرما فتاد

دگر زنگیی رفت سوی مصاف | زبان بر گشاده به گفتن گزاف

که ابر سیه آمد از کوه زنگ | نبارد مگر اژدها و نهنگ

سیه گوهری گرد بازو ستم | گران کوه را هم ترازو منم

ز تن بر کنم گردن پیل را | بدم در کشم چشمهٔ نیل را

هر آنکس که جانش بآهن گرم | بپیچ جامه را در سکاهن رزم

جهانجوی چون دید کان یاوه گوی | ز خون ناف خود را کند نافه بوی

سر تیغ به گردن افراختش | در آن یاوه گفتن سر انداختش

از آن سنگدلان نر سیاه قوی | عنان راند بر چالش خسروی

چنان زد به تیغ زنگار خورد | که زنگی ز مرکب در آمد به گرد

سیاهی دگر زین بر اژدهم نهاد | به زخمی دگر دیده بر هم نهاد

دگر تا شب از نامداران زنگ | نیامد کسی را تمنای جنگ

جهاندار با فتح و نصرت گشت | شبانگه به آرامگه باز گشت

چو گلنار گون کسوت آفتاب | کبودی گرفت از خم نیل ناب

نگهبان ایران مار پیکر درفش | زر اندود بر پرنیانی بنفش

رقیبان لشکر به آیین پاس | نگهبان تر از مرد انجم شناس

به بیداری از دیده بگذاشتند | بپائی که رسم است بیداشتند

سحرگه که آمد به نیک اختری — گل سرخ بر طاق نیلوفری
سکندر برون آمد از خوابگاه — برآراست بر حرب دشمن سپاه
روان کرد رخش عنان تاب را — برانگیخت چون آتش آن آب را
بقلب اندرون پای خود را فشرد — بهر پهلوان پهلوی را سپرد
چپ و راست آراست ز آهن حصار — فرو برد چون کوه بیخ استوار
همان لشکر زنگ و خیل حبش — بهر گوشه گشته شمشیرکش
حبش بر یمین بربری بر یسار — بقلب اندرون زنگیی دیوسار
چو نوبت زن شاه زد کوس جنگ — جرسدار زنگی بجنباند زنگ
درآمد به غریدن ابر سیاه — ز ماهی تف تیغ بر شد به ماه
چنان آمد از هر دو لشکر غریو — کز آن هول دیوانه شد مغز دیو
گره در گلوها فرو بست گرد — ز بیخوابی اندامها گشت زرد
ز گرزِ گران سنگ و شمشیر تیز — سیاهی همی جست راه گریز
ز گرز گران سنگ چالش گران — زمین را همی سوده شد استخوان
ز بس شورش کوس رویینه طاس — بگردون گردان در آمد هراس
ز خرمهره مغز پرداخته — زمین مغز کوه از سر انداخته
ز رویین دژ کوس تندر خروش — بدرنای رویین در افتاد جوش
ز نای دمنده بر آهنگ صور — گمان کرد کآمد سرافیل صور
ز بس کوفتن بر دلیر گرز و تیغ — ز هر غار بر شد غباری چو میغ
ز منقار پولاد پران خدنگ — گره بسته خون در دل خاره سنگ
کمان کش ابرو به مژگان تیر — ز پستان جوشن برآورده شیر
کمند گره داده پیچ پیچ — بجز گرد کردن نمیگشت هیچ
چو هندوی بازیگر گرم خیز — معلق زنان هندیی تیغ تیز

ز موزونی ضربهای سنان
برقص آمده اسپ زیر عنان

به زنبوره تیغ زنبور نیش
شده آهن و سنگ مانند ریش

زمین خسته از خون رنجیدگان
هوا بسته از آه رنجیدگان

بر آراسته قلب شاه از نبرد
چو کوهی که آن باشد از لاجورد

همان تیغزن زنگی سخت کوش
برآورد چون زنگ رومی خروش

کفیده دل و بر لب آورده کف
دهن باز کرده چو کشتی کشف

چو از هر دو سو گشت قلب استوار
ز هر دو سپه رفت بیرون سوار

نمودند بسیار مردانگی
هم از زیرکی هم ز دیوانگی

برآورد زنگی ز رومی هلاک
که زاین نازنین بود آن هولناک

شه از نازنین لشکر اندیشه کرد
که از نازنینان نیاید نبرد

بدل گفت آن به که شیری کنم
درین توسناکان دلیری کنم

چو لشکر زبون شد درین تاختن
بخود باید این رزم را ساختن

برون شد دگر باره چون آفتاب
که آرد به خونریزی شب شتاب

تنی چند را زان سیاه درشت
بیک زخم شمشیر چون سگ بکشت

کسی کان چنان دید بنیاد او
تهی کرد پهلو ز پولاد او

سپهدار رومی چو بی جنگ ماند
تکاور سوی لشکر زنگ راند

پلنگر که او بود سالار زنگ
چو دانست کامد ز دریا نهنگ

بیاران خود گفت کاین صید خام
کجا جان برد چون در آید بدام

سلاح ملک وار ترتیب کرد
بجوشن بر از تیغ ترکیب کرد

بپوشید خفتانی از گرد گردن
کشکلی بتر زآستین تا بدن

یکی خود پولاد آیینه فام
نهاد از بر فرق چون سیم خام

درفشان یکی تیغ چون چشم گور
پالارک درو رفته چون پای مور

برآشفت آمد بر آن تند شیر ‌‌ ‌ نشاید شدن سوی شیران دلیر
بشه گفت کای عنبر شیر آزمای ‌ شکیبا شو از خود صبوری نمای
مرو تا نبرد دلیران کنیم ‌ درین رزمگه جنگ شیران کنیم
ببینیم کز ما بلندی کراست ‌ درین کار فیروزمندی کراست
ز جوشیدن زنگی خام کار ‌ بجوشید خون در دل شهریار
چو بدخواه کین در خروش آورد ‌ ستیزنده را خون بجوش آورد
سکندر بدو گفت چندین ملاف ‌ مزن بیهده پیش مردان گزاف
ز مردانگی لاف چندین مزن ‌ هراسان شو از سایهٔ خویشتن
بترس ارچه شیری ز شیرافگنان ‌ دلیری مکن با دلیر افگنان
تنی را که نتوانی از جای برد ‌ بپرخاش او پی چه باید فشرد
به پشاوی شیر آنگهی دشت کش ‌ که داری به شیر افگنی دست خویش
به تاراج خود گردن‌تازی کنی ‌ که گنجشک باشی و بازی کنی
بیا تا بگردیم میدان خوش است ‌ ببینیم کز ما که سختی کش است
گرفته مزن بر حریف [illegible] ‌ گرفته شوی گر گرفته زنی
برآشفت زنگی ز گفتار شاه ‌ بپالیش در آمد چو ابر سیاه
فروهشت بر ترک شه تیغ را ‌ ببرق آفتی کی رسد میغ را
برآشفته شد شاه زان زشت دیو ‌ چو تیغ از تنش سر برآورد موی
به تندی یکی تیغ زد بر تنش ‌ نشد کارگر زخم بر جوشنش
پی حمله بر یکدگر ساختند ‌ یکی زخم کاری نینداختند
بدینگونه تا شب در آمد بسر ‌ نشد زخم کس زان میان کارگر
چو زنگی شد از جنگ خسرو ستوه ‌ [illegible] شد سوی کوه
شب آمد [illegible] را کرد نشست ‌ [illegible] فرود [illegible] را کرد نشست

سیہ کارِ شب چوں شود رخت سوز
برون آتش آید ز گردندہ روز

شنم با تو کارے دریں کاردار
کہ اندر گریزی بہ سوراخ مار

بشرطیکہ چوں صبح راند سپاہ
شنا خیز چوں صبح زینم پگاہ

بگفت این و از حد بگہ باز گشت
بپایاں داستاں شاہ دمساز گشت

بمہلت ز شب عذر خواہ آمدند
ز میداں سوے خوابگاہ آمدند

بیا ساقی از خم دوشینہ مے
کہ ماندست باقی ز کاؤس و کے

بدہ تا طبیعت سیاوش شود
چو نوشد دمے چند سرخوش شود

ظفر یافتنِ سکندر بر لشکرِ زنگیاں

چو روزِ دگر چشمۂ آفتاب
بر انگیخت آتش ز دریاے آب

دو لشکر بہم بر کشیدند کوس
چو شطرنجے از عاج و از آبنوس

تذروانِ رومی و زاغانِ زنگ
شدہ سینۂ باز یعنی دو رنگ

سیاہاں چو شب رومیاں چوں چراغ
کم و بیش چوں زاغ و چوں چشم زاغ

بر آمد یکے ابرِ زنگار گوں
فرو ریخت از دیدہ دریاے خوں

دراں سیل کز پاے شد تا بفرق
یکے تشنہ ماند و یکے گشتہ غرق

جہاں خسرو آہنگِ پیکار کرد
بہ بدخواہ بر چشم بد کار کرد

بر آراست بازارِ ناورد را
بر انگیخت ز آب رواں گرد را

قزاگندے از گور چشم حریر
بپوشید و فارغ شد از تیغ و تیر

یکے درعِ رخشندۂ چشمہ وار
کہ در چشم آید یکے چشمہ وار

سنانش یکے نیزۂ سی ارش
بآبِ جگر یافتہ پرورش

حمائل یکے تیغِ ہندی چو آب
بگوہر تر از چشمۂ آفتاب

کلاہے ز پولادِ چینی بر سرش
کہ گوہر بہ رشک آمد از گوہرش

برآویختہ ناچخے زہر دار
بو فتنہ زدن تلخ چوں زہر مار

نشست از بر بارهٔ کوه وش بدیدن همایون به رفتار خوش
روان کرد موکب بمیعاد گاه بدیده که دشمن کی آید براه
نیامد پلنگر که پژمرده بود باندیشه لنگر فرو برده بود
دگر زنگیی را چو عفریت مست فرستاد تا گوهر آرد به دست
بیک ناچخ شه که بر وی رسید ز زنگی رگ زندگانی برید
دگر دیوی آمد چو یکپاره کوه کزو چشم بینندگان شد ستوه
همان خورد کان ناتراش دگر چنین چند را خاک خارید سر
سیه روی تر زنگیی دیو سار به پیچش درآمد چو پیچیده مار
بره تیز شه ناچخی راند زود بزخمی برآورد زو نیز دود
سیاه دگر زان ستمگار تر بحرب آمد از شیر خونخوار تر
همان شربت یار پیشینه خورد زمانه همان کار پیشینه کرد
نیامد دگر کس به میدان دلیر که ترسیده بودند زان تند شیر
عنان ماند خسرو سوی خیل زنگ برون خواست بدخواه خود را بجنگ
پلنگر چو دید آنچنان دستبرد شد اندامش از زخم ناخورده خرد
دگر خواست ور نی زغیبت جهاند شه جنگجو کام نا کام ماند
عنان بر شه افگند چالش کنان بسد خواریش بخت نالش کنان
بسی زخمها زد به نیروی سخت نشد کارگر بر خداوند بخت
شه شیر زهره بر آن پیل زور بجوشید چون شیر بر صید گور
پناهنده را یاد کرد از نخست نیت کرد بر کامکاری درست
طریقی نیاورد زنگی نمود که بر نقطه پرگار تنگی نمود
بچالشگری سوی او راند رخش بر ابر سیه خنده زد چون درخش
چنان زد برو ناچخ شه گره که هم کالبد سفته شد هم زره

بیک باره شد گیتی خشم خرد | فرو ماند لشکر پلنگ و نمرد
بفرمود شه از پی بارگی | که لشکر بجنبید یکبارگی
سپاه از دو سو جنبش انگیختند | شب و روز با هم در آمیختند
ز بیم چقاچق که آمد ز تیر | کفن گشت در زیر جوشن حریر
ز رنگ نهنگان درخشنده تیغ | ز ماهی ورقها بر آورده میغ
تنوره ز تفسیدن آفتاب | بسوزندگی چون تنورے به تاب
ز جوشیدن سر بسر سام تیز | جهان کرده از روشنائی گریز
ز بس زنگئی گشته بر خاک راه | زمین گشته بر آسمان رو سیاه
عقیق از لب آتش افروخته | شبه گشته ز آتش همه سوخته
سبک شد شبه گشت گوهر گران | چنین است خود رسم گوهر گران
اسیر سمن برگ شد مشک بید | غراب سیه صید باز سفید
سراسیمگی در منش تاخته | ز رحمت خرد خانه پرداخته
ز دل دادن چاوشان دلیر | دلاور شده گور بر جنگ شیر
یکے گفت هوے و دگر گفت هان | بر آورده سرهاے هوے از جهان
ستیزه دو لشکر چو از حد گذشت | زمانه یکے را ورق در نوشت
قوی دست را فتح شد رهنمون | بزنهار خواهی در آمد زبون
در آن تاختن لشکر رومیان | بزنگی کشی بسته هر سو میان
سکندر بشمشیر بگشاد دست | ببازار زنگی در آمد شکست
چو زنگی در آمد بزنگانه رود | ز شهرود رومی بر آمد سرود
سر رایت شاه بر شد بماه | ز خونهاے زنگی زمی گشت راه
فرو ریخته باران رحمت ز میغ | فرو شست زنگار زنگی ز تیغ
ستاده یلک زیر زرین درفش | ز سیفور بر تن قباے بنفش

ز هر سو کشان زنگیی چون نهنگ　　بگردن در افسار با پالهنگ
کسی را که زیبد علم ساختند　　بفرمان خسرو سر انداختند
در آن وادی از زنگیان کس نماند　　وگر ماند جز خورد کرگس نماند
گروهی که بر پیل کردند زور　　فتادند چون پیله در پای مور
گرانشده کو بار مردم کشد　　گهی شم کشد گه بریشم کشد
چو خصمان گرفتار خواری شدند　　حبش و سیان زینهاری شدند
ببخشود بر سختی کار شان　　ز شمشیر خود داد زنهار شان
شه آن وحشیان را که بود از حبش　　نفرمود کشتن در آن کشمکش
بفرمود تا داغ شان بر کشند　　حبش زین سبب داغ بر سر کشند
فروزنده شان کرد زان گرم داغ　　کز آتش فروزنده گردد چراغ
ز بس غارت آوردن از بهر شاه　　غنیمت نگنجید در عرصه گاه
چو شاه آن متاع گران سنج دید　　چو دریا یکی دشت پر گنج دید
بجز گوهرین جام و زرین عمود　　بخروار گوهر به انبار عود
هم از نیزه کانی هم از لعل و در　　پی چرم قنطارها کرده پر
ز کافور چون سیم صحرا ستوه　　ز سیم چو کافور صد پاره کوه
همه ژنده پیلان گنجینه کش　　همان تازی اسپان طاوس وش
بسے بنده یونانی و بربری　　سبق برده بر ماه و بر مشتری
ز برگستوانهای گوهر نگار　　همان فرش زربفت آبدار
همه روی صحرا پر از خواسته　　بگنجینه گوهر آراسته
شه از فتح زنگی و تاراج گنج　　بیاسود و ایمن شد از درد و رنج
بعبرت در آن کشتگان بنگریست　　بخندید پیدا و پنهان گریست
که چندین خلائق در آن دار و گیر　　چرا کشت باید به شمشیر و تیر

گنه گر به ایشان نهم ناروا است | گر از خود خطا بینم اینهم خطا ست
فلک را سر انداختن شد سرشت | نشاید کشیدن سر از سرنوشت
چو دود از تف لاجوردی نقاب | سر از گنبد لاجوردی متاب
فلکها که چون لاجوردی خزند | همه جامهٔ لاجوردی رزند
درین پردهٔ کج سرودی مگوی | درین خاک شوریده آبی مجوی
که داند که این خاک انگیخته | بجز زین چه دلها است آمیخته
همه راه اگر نیست بیننده کور | ازینهم گذشتست و کیخسرو گور
بیا ساقی از می مرا مست کن | چو می در دهی قفل در دست کن
از آن می که دل را بدو خوش کنم | بدوزخ درش خلق آتش کنم

مصاف کردن سکندر با روسیان

بیار ای جهاندیده دهقان پیر | سخنهای پرورده دلپذیر
که چون خسرو از چین در آمد بروس | کجا بردش آن شیر جنگ شموس
دگر بار چرخش چه بازی نمود | جهانش چه نیرنگسازی نمود
گزارنده صرافی جوهر فروش | سخن را به جوهر بر آمود گوش
که رومی چو آشفتن روس دید | جهان را چو پر کنده طاؤس دید
بفرمان شه رایت افراختند | در آن پهن صحرا وطن ساختند
شب تیره پهلو به بستر نبرد | بطالع پژوهی ستاره شمرد
وزین فرش شبگون چو در نوشت | بر آورد سر صبح با تیغ و طشت
بدان تیغ کز طشت بنمود تاب | سر افگنده شد تیغ گشت آفتاب
برون آمد از پردهٔ تیره میغ | ز هر تیغ کوهی یکی کوه تیغ
دو لشکر بگوییم دو دریای خون | به پیشانی از آب دریا فزون
بخنجر بجز خون ریختن ساختند | بهم تیغ و رایت بر افراختند

ز قلبِ ملک پیشِ آن تخت باز | یکی دل رفت جوشن دریده ترکتاز
بپرخاش گردان گشادند چنگ | در آن پویه کردند گشتی درنگ
ز شمشیرِ پرطاسیِ خشمناک | جوانمردِ رومی در آمد به خاک
دگر رومیی رفت و هم خاک دید | که پرطاس را سخت چالاک دید
چنین تا بمقدارِ هفتاد مرد | به تیغ آمد از رومیان در نبرد
ملکزاده بود هندی به نام | بسی سر بریده بهندی حسام
بر آن ترکِ درنده چون شیرِ مست | بر آهیخت پولادِ هندی بدست
بسی حمله کردند جنگ آزمای | سرِ سخت کس در نیامد ز پای
ملکزاده هندی چو شد سخت کوش | بر آورد شمشیرِ هندی به دوش
چنان راند برنده الماس را | که سر در شکم افگند پرطاس را
ز رومی یکی شیرِ شوریده سر | بگردون در آورده رومی سپر
در آمد بناورد چالش کنان | بجوشِ مخالف سگالش کنان
ز هندی چنان هندیی خورد باز | که رومی سپر گشته زو بی نیاز
چنین رومیی دیگر آمد به خشم | هم افتاد تا هم بر آرند چشم
چنین چند را کشت تا نیمروز | چو آهو بچه کرده ساختند یوز
فرو بسته شد رومیان را نفس | نیامد دگر سوی پیکار کس
بآسانی تافت هندی عنان | بخون در خوی آلوده سر تا میان
ملک چون چنان دید بنواختش | سزاوارِ خود خلعتی ساختش
فرود آمدند از دو جانب سپاه | یزکها نشاندند بر پاسگاه

مصافِ دوم

دگر روز کین ساقیِ صبح خیز | ز شیشه کرده بر خاک یاقوت ریز

در لشکر چو دریاے آتش دمان
دگر بارہ در کارزار آمدند
درائے جگر تاب و فریادِ زنگ
ہماں کوس رومی ز گرگینہ چرم
زمیں را ز شورش بر افتاد بیخ
بروں رفت ز ایلاقیاں سرکشے
ز سر تا قدم زیر آہن نہاں
مبارز طلب کرد چوں پیل مست
دلیراں اندر بہ دلی یافتند
پس از ساعتے تند شیر سیاہ
بر اسپ بخاری ببالاے پیل
بایلاقیے اہرمن روے گفت
منم جام بر دست چوں ساقیاں
بگفت این و بر مرکب افشرد ران
ز گوپالِ آں پیلِ جنگ آزماے
شد ایلاقی از گرزِ پولاد پست
سوارِ سرفراز تند ز آں گروہ
بزخم دگر با زمیں پست شد
سرانجام کار آں سرافراختن
ز پولاد درعانِ پولاد تیغ
ز پیشیں کماں تا نمازِ دگر
دگر بارہ خوں در جگر جوش زد

گشادند باز از کمینہا کماں
بشیر افگنی در شکار آمدند
ز سر مغفرے برد و از روے زنگ
ز دل، بلکہ پولاد را کرد نرم
فلک در آسماں نعل و خورشید میخ
سوارے شتابندہ چوں آتشے
بسختی و آہن دلی چوں جہاں
کسے کامد از پاے پیلاں درست
سر از پنجۂ شیر نر تافتند
بروں آمد از پیش قلب گاہ
خروشاں و جوشاں تن از دودِ نیل
کہ آمد بروں آفتاب از نہفت
شد از بادہ از خوں ز ایلاقیاں
بر افراخت پولادِ گرزِ گراں
در آمد سرِ پیل پیکر ز پاے
ز طوفانِ خونش زمیں گشت مست
بر آں کوہ کن راند مانندِ کوہ
چنیں چند گرد کش از دست شد
سروریش داد از سر افراختن
پے کشت و ہم کشتہ شد آسے [illegible]
بمیداں نشد رزم سازِ دگر
قضا را قدر بہ صنا گوش زد

ز رومی درآمد سوارے چو پیل | رخے چون بقم چشمهاے چو نیل
برون خواست از رومیان هم نبرد | همی کرد مردی همی گشت مرد
بدین گونه حیلے بجون در کشید | تنے چند را جان ز تن بر کشید
ز بس کشتن مرد جنگ آزماے | نیامد کسے را سوے جنگ راے
چو رومی به رومی چنان دست یافت | ز گوپال خود پیل را پشت یافت
یکے گشت پولاد هندی به مشت | تنے چند رومی و چینی بکشت
چو بالاے نیزه درازی گرفت | در آن معرکه نیزه بازی گرفت
ز پهلوے لشکر گه شهریار | برون راند مرکب یکے شهسوار
نه اسپے عقابے بر انگیخته | نه تیغے نهنگے در آویخته
هزبرے تنش در قزاگند زرد | کلاهے ز پولاد چون لاجورد
بمیدان درآمد چو عفریت مست | یکے حربه چار پهلو بدست
طریدے به آورد با روس گفت | که خواهی همین لحظه در خاک خفت
زره پوشه مانند رانی ستم | که بازی بود جنگ آهرمنم
چو رومی مرو دید در پیکرش | ز صفرا بجوشید در آمد سرش
شد آگه که در گشت و ناورد او | نباشد چنان مردمے مرد او
عنان سوے لشکر گه خویش داد | هزیمت همی داد چون تند باد
رها کرد حربه سوار دلیر | پس پشت آن پشت برکرده شیر
گذر کرده با حربه خارید پشت | برون شد ز سینه سنان چار انگشت
به تیزی که شد مرکبش باد پاے | رساند آن تن کشته را باز جاے
چو دیدند کان اژدهاے نبرد | صلیبی کند صلب مردان مرد
چه خویش و بیگانه بشتافتند | صلیبی شده کشته دریافتند
عنانها همه شد پیش و پس | ز پرطاس و روسی نجنبید کس

چو لشکر شد از صبر کردن ستوه — بپردن رفت روسی چو یک پاره کوه

ز خویشان قنطال گوپال نام — که چون پیلتن کرده بر وی خرام

دو شمشیر زن در هم آویختند — ز هر سوی شمشیر انگیختند

سرانجام کوشش نه ربودند گرد — به یک زخم جان ستیزنده برد

چنین تا ز روسان گردون گرای — در آورد هفتاد تن را ز پای

برآشفت قنطال زان شیر تند — که پای سپه دید زان کار کند

بپوشید جوشن برافراخت ترگ — چو سروی که بیخش بود بار و برگ

دمادم به زین همچو یکی اژدها — سر بارگی کرده بر وی رها

دریوند چون دید کآمد هژبر — بغرید مانند غرنده ابر

کشیدند بر یکدگر تیغ تیز — ز گرمی شده چون فلک گرم خیز

دو چنده چو پیکار سرکش نبرد — یکی دیر جنبش یکی زود گرد

بسی گرد بر گرد بر تاختند — بسی زخم چون آتش انداختند

نه شد یکی بر یکی کامگار — ز پیشین درآمد به شب کارزار

هم آخر یکی تیغ زد شاه روس — بر آن شخص آراسته چون عروس

بیفکندش از زین بر آن روی خاک — برآورد زان شیر شرزه هلاک

گشاده چو بر خصم خود دست یافت — عنان سوی لشکر خویش تافت

جهاندار از آن کار شد تنگدل — که سالار کیلی درآمد به گل

بفرمود بر ساختن کار او — بشرطیکه باشد سزاوار او

مصاف سوم

دگر روز کین توز سلطان شکوه — ز دریای چین کوه بر زد چو کوه

گرایشده شد هر دو لشکر بجون — علم برکشیدند چون بیستون

در آمد ز دریا به غریدن ابر ‏ ز هر بیشه سر بیرون زد هژبر
بتفسیر دلیران در آمد به اوج ‏ ز هر گوشه سر رفت خون موج موج
ز رومی یکی پیل گوپال گیر ‏ بر آهیخت شمشیر و بر بست تیر
بجنگ آزمائی برون خواست مرد ‏ برون شد دلیرے بختیان نبرد
فرو هشته گوپال رومی ز دست ‏ سر و پای رومی بهم بر شکست
دگر خواست با او همین رفت نیز ‏ بجز مغز کوبی ندانسته چیز
الانی سوارے فرنجه بنام ‏ هنرها نموده بشمشیر و جام
در آمد بر آورده گرزے بدوش ‏ که از دیدنش مغز را رفت هوش
هم این گرز خود را بکین بر گشاد ‏ همان نیز بر دوش تیغے نهاد
دو تیغے دستی شد بهم تیغ شان ‏ در آن در شد آویزش سخت شان
چو دانسته الانی که در راه او ‏ فرو ماند بے بخت بد خواه او
بر آورد تیغے و زد بر سرش ‏ سرش را فرو ریخت بر پیکرش
چو فرق سر خصم در خون کشید ‏ از آن سرکشی سر بگردون کشید
ز گردان ارمن یکی تند شیر ‏ بگفتن قوی دل بمردی دلیر
ز شیران سبق برده شرزه بنام ‏ بهنگام جنگ آزمائی تمام
نهنگے دو تیغے بر افراخته ‏ به تیغ از نهنگان سر انداخته
برزم الانی روان کرد رخش ‏ بر افراخت از تیغ رخشان درخش
فرنجه چو دید آنچنان دشت زور ‏ سپر بر کتف دوخت چون پر مور
همچنان زد بر او شرزه شمشیر تیز ‏ که کرد از قفس مرغ جانش گریز
ازین سو کریته گردن کشے ‏ برون زد جنیبت چو تند آتشے
بکوشید و مردانگیها نمود ‏ بشیری کجا کرده با شرزه سود
چو خصمے قوی دید گردن کشاد ‏ بیک ضربت او نیز گردن نهاد

بدریشگوشه آں کوهِ پولاد پشت   بسے گردِ لشکرشکن را بکشت
یکے روس بُد نامِ او جودره   که شیرِ نرش بود آہو بره
درشت و تنومند و زور آزمائے   به تنہا عدوبند و لشکرکشائے
بجیدون بسے خوں درآویخته   بسے خونِ گردن کشاں ریخته
گره بر دوالِ کمر کرده سخت   بجنگِ دوالی رواں کرد رخت
کشادند بر یک دگر تیغ تیز   که در بسته شد پاسے را برگریز
بسے ضربِ شاں رفت بر یکدگر   ز کار آگہی شاں نشد کارگر
برآورده روسی گزارنده تیغ   بر آں کوهِ فولاد زد بیدریغ
زِ پولاد تارک اندر آمد بفرق   بدریاے خوں شد تنِ خسته غرق
ازاں سستی اندامِ زخم آزمائے   عناں دزدیے کرد و شد باز جائے
فرود آمد از اسپ و سر باز بست   دلِ شاه زاں سرشکستن شکست
بفرزانه فرمود تا ہم ز راه   کنند نوش دارو بر آں زخم گاه
نوازش کنند تا با خستگی   دوالی بر آساید از خستگی
چو شب در سر آورد نیلی پرند   سپہر ہم در آمد به مشکیں کمند
دو رویه سپه پاس میداشتند   تمس گردِ خرگاه بگذاشتند

مصافِ چہارم

چو خورشید بر زد سر از کنجِ نیل   فروشست گردوں قبا را ز نیل
دگر باره شیراں نمودند شور   ز گوراں ہمه دشت کردند گور
بغلغل در آمد جرس با درائے   بجوشید خوں از دمِ کرنائے
بغریدنِ شیپور و آوازِ کوس   پدید آمد از شرخ گل شندروس
ہماں جودره سوے میداں شتافت   که در خود یکے ذره سستی نیافت
دگر باره رسمی چو شیرِ سیاه   در افگند خنگی به ناوردگاه

ایسے چابکی کرد با جودره — نمیرفت بر کار زخم سره
هم آخر در ابرو یکے چیں فگند — سر جودره بر سر زیں فگند
برآشد ز افگندنش کام خویش — بپیچیدش بنغل ره انجام خویش
دلیرانه سیگشت و میخواستش مرد — تہی کرد جائے از پسے هم نبرد
یکے نامور بود طرطوس نام — بمردی برآورده در روس نام
چو شطرنج اشدونائے بہ پیچیدگی — هم بر بلاکش بسپیچیدگی
سوئے هندی آمد چو پیلے بجوش — که از کوه در پشتی آمد خروش
در آں داوریہاے بیگانگی — نمودند بسیار مردانگی
سرانجام روسی یکے حمله کرد — کزآں مرد هندی برآورد گرد
بپرداخت از خویش اندام را — چومے ریخت بر خاک زد جام را
ز سر ترک بر داشت گفت منم — بہرگیر نیشگونه صید افگنم
مرا مادر من که طرطوس خواند — بروسی دہاں گشتم روس خواند
ز شیداں نخواهم شدن باز جاے — مگر لشکرے سا در آرم ز پاے
شد از کشتن هندی و زخم روس — بہ پیچید بر خود چو زلف عروس
براں بود کارد عناں سوے جنگ — دگر بار در عرصش آرد درنگ
چپ و راست سیدید تا از سپاه — که خواهد شد از کینه در کینه خواه
رواں کرد مرکب نشتابنده گو — ز پولاد چوں برق تابنده گو
همایوں سوارے چو غرنده شیر — کوانا و چابک عناں و دلیر
چناں غرق در آهن اندام او — که پیدا نه جز بر نفس کام او
بجولانگری سرفرازی کناں — بشمشیر چوں برق بازی کناں
ازاں چابکیہا که میکرد چست — برد برشده دست بدخواه سست
بناں روسی افگند مرکب چو باد — بہ تیغ آزمائی بغل بر گشاد

چناں زد که از تیغ گردن زنش
از آں شیر دل تر سوارے دگر
بزخم دگر هم سر افگنده شد
چو دود از چپل روئے کوه پشت
بهر سو که میراند شبرنگ را
بهر حمله کانگیخت از هر درے
چو برخوں شتابنده شد نیش او
یکے حملهٔ آتشیں ساز داد
در آں حمله کاں کوه آهسته کرد
شه از شیر مردیش حیراں شده
به نیرنگونه مے کرد پیکارها
فلک تا نشد بر سرش مشکسات
چو در عنبریں کوه رفت آفتاب
شبِ تیره چوں اژدهاے سیاه
بپیچ کرد بر شبرواں راه را
سوار از شبیخون و از تاختن
بتاریکیِ شب چناں شد نہاں
شه از مردیِ آں سوارے دلیر
در اندیشه میگفت کاں شهسوار
دریغا اگر روے او دیدمے
قوی بازوئی کرد و خلقے بکشت
نبود آدمی بود شیر عرین

سپر نیشم افتاد در دامنش
در آمد بپرخاش چوں شیر نر
بچنیں تا سرے چند بر کنده شد
بآسانی آں شیر جنگی بکشت
ز خوں لعل کرد آهن و سنگ را
بیفگند از روسیاں لشکرے
نیامد کس از بیم در پیش او
بیکایک سواراں عناں باز داد
صد افگند و صد کشت و صد خسته کرد
بر آں دست و تیغ آفریں خواں شده
همی رفت آتش در آں خارها
نیامد ز تاوردگه باز جاے
سپهر روز روشن فرو شد بخواب
ز ماهی بر آورد سر سوے ماه
فرو برد چوں اژدها ماه را
بر آسود و آمد به شب ساختن
که نشناختش هیچکس در جهاں
گماں برد کاں شیر دل بود شیر
که امروز کرد آنچناں کارزار
صدش گنج سر بسته بخشیدمے
چو بازوے خویشم قوی کرد پشت
که بادا بر آں شیر صد آفریں

مصاف پنجم

دگر روز کیں طاقِ فیروزه رنگ — برآورد یاقوتِ رخشاں ز سنگ

الانی سوارے چو غرنده شیر — برآمد سیاه اژدهاے بزیر

یکے گرزِ هفتاد منی بدست — کہ البرز را مغز در سر شکست

مبارز همی خواست بیگشت فرد — ز گردانِ گیتی برآورد گرد

ز رومی و ایرانی و خاوری — کسے را نگفت اندرآں داوری

هماں رستمی اشکن سوار دلیر — بروں آمد از پرده چوں نره شیر

کماں بازهے برزد از چرمِ خام — بمشت اندر آورد یک تیرِ تام

به بیروے دستِ کماں گیر او — بهفتاد الانی بیک تیرِ او

چو باشورهٔ هندوانی پلنگ — بیاں آگنیده به تیرِ خدنگ

دگر بار یک رومیے گرده چشم — چو شیراں بر ابرو درآورده خشم

سلاح آزمائی در آموخته — همه درع را پاره بر دوخته

درآمد بشمشیر بازی چو برق — ز سر تا قدم زیرِ پولاد غرق

بدریا شده شورشِ جنگ را — کنارے بر افگند شبرنگ را

اگرچه دلے داشت چوں خاره سنگ — نبود آزموده خطرهاے جنگ

به تنهائی ایں پیشه ورزیده بود — ز شمشیرِ دشمن نه لرزیده بود

چو آں شیر دل دم بر انداختش — شکارے زبوں دید بشناختش

سلاحے برو دید بیش از نبرد — جُل و جامه اش بهتر از اسپ و مرد

بیک ضربتش جاں ز تن برکشید — اجل بر رخش برقع اندر کشید

دگر رومیے بست بر کیں کمر — هماں رفت با او که با آں دگر

دلیرے دگر جنگ را ساز کرد — به تیرِ دگر جاں ازو باز کرد

بهر تیر کز شستِ او شد روان ۔ به پهلو درآمد یکے پهلوان

بده چوبه تیر آں سوارِ رہی ۔ زِ ده پهلواں کرد میداں تہی

دگر بار پٹھاں زِ بنشستگاں ۔ بیامد بجائے نشیندگاں

چنیں چند روز آں نبرده سوار ۔ بپوشیدگی حرب کرد آشکار

نشد هیچکس را دگر یارگی ۔ که با او بروں افگند بارگی

بجائے رسیدند کز بیمِ تیغ ۔ پراگندگی شاں درآمد چو میغ

شکیبے بناموس مے ساختند ۔ خیالے به نیرنگ مے باختند

مصافِ ششم

چنیں تا یکے روز ایں چرخِ پیر ۔ برآورد گوهر زِ دریائے قیر

دگر بار میداں شد آراسته ۔ زِ پیغولها نعره برخاسته

زِ لشکر گہِ روس بانگِ جرس ۔ بعیتوق بر سیشد از پیش و پس

کشیدند صف قلب‌دارانِ روس ۔ وزاں قلب آراسته چوں عروس

کہن پوستینے درآمد بجنگ ۔ چو از ژرفِ دریا برآمد نہنگ

پیاده بپیکر یکے پاره کوه ۔ زِ پانصد سوارش فزوں‌تر شکوه

دُرُشتے که چوں پنجه را گرم کرد ۔ بافشردن آہن را نرم کرد

چو عفریتے از بہرِ خوں آمده ۔ زِ دہلیزِ دوزخ بروں آمده

یکے سلسله بسته بر پائے او ۔ درازی و قوتش ہم بالائے او

چو شیرانِ وحشی درآں سلسله ۔ جہاں کرد پر شور و پر مشغله

زِ ہر سو که جستے یک آماجگاه ۔ زمیں گشتے از زورِ پایش چاه

سلاحش نه جز آہنِ سر بسر ۔ گرز و کوه سا در کشیدے بہم

زِ ہر سو بداں آہنِ مرد کش ۔ بہر دم کشتی وشتے میکرد خویش

زِ سختی که بُد خلعتِ خامِ او ۔ سخن گشته نیست اندامِ او

نداند کسی اصل ایشان درست | که چون بود شان نژاد و تخم از نخست
همه شوخ چشمند و زیرونده چشم | ز شیران نترسند هنگام خشم
چنان زورمندند افسرده گام | که یک تن بود لشکری را تمام
اگر ماده گر نر بود در ستیز | بر انگیزد از عالمی رستخیز
بهر داوری کاو فتد راستند | جز این مذهبی را نیاراستند
ندیده است کس مرده زایشان یکی | مگر زنده وآن زنده نیز اندکی
بود هر یکی را قدر مایه بیش | کز آن بیش سازند اسباب خویش
به چنگ و به چشم است بازار شان | متاعی جز این نیست در بار شان
ندارند گنجینه هیچکس | صوری یکی را شناسند و بس
صوری که باشد بغایت سیاه | نخیزد ز جایی بجز آن جایگاه
ز پیشانی هر یک از مرد و زن | سروئیست بر رسته چون کرگدن
اگر با سرون شان نباشد سرشت | چه ایشان بصورت چه دیوان زشت
کسی را که آید تمنای خواب | شود بر درختی چو پران عقاب
سرون بر فشارد به شاخ بلند | چو دیوی که جمشید در آن دیو بند
چه بینی بشاخی بر انگیخته | یکی اژدها بینی آویخته
بجنبد شبانروزی از بیخودی | که خوابست بنیاد نابخردی
چو روسی شبانان برو بگذرند | در آن دیو آویخته بنگرند
بآهستگی سوی آن اهرمن | بیایند پنهان کنند انجمن
رسنها بیارند و بندش کنند | ز زنجیر و آهن کمندش کنند
برو چون مسلسل شود بند سخت | کشندش به پنجاه مرد از درخت
چو آن بندی آگاه گردد ز کار | خروشد خروشیدن رعد وار
مگر آن بند را بر تواند شکست | کشد هر یکی را بیک پشت دست

اگر سخت باشد در آں بستگی
پذیرد آورندش بہ آہستگی

برو بند زنجیر محکم کنند
وزو آب و نانے فراہم کنند

بہ بندش بہر کوے و ہر خانۂ
کشایند زاں دام شاں دانۂ

وگر جنگلے ام تند بناچار شاں
بداں زندہ پیل افتد پیکارِ شاں

کشندش بزنجیر پیچاں اژدہا
نیارند کردن ز بندش رہا

چو گردد پیچاں آتشی جنگ جوے
نماند ز جاں در کسے رنگ و بوے

جہانجوے در کارِ آں پاسے لشکر
در آں داستاں ماندہ شوریدہ مغز

بصاحب خبر گفتہ کاندیشہ نیست
ہمہ چوبہ تیرے ز یک بیشہ نیست

گر اقبالِ من کارسازی کند
سرش بر سرِ نیزہ بازی کند

مصافِ ہفتم

سپیدہ چو سر بر زد از باختر
سیاہی بخاور فرو برد سر

سپہ را بر آراست خاور خدیو
در اندیشہ زاں مردِ آہنج دیو

سوے میمنہ رومی و بربری
چو یاجوج در سدِ اسکندری

سوے میسرہ تنگ چشمانِ چیں
شدہ تنگ زانبوہِ ایشاں زمیں

شہِ روم در قلب چوں تند شیر
چو کوہے رواں زخنگِ ختلی بزیر

دگر سو الانی و پرطاس و روس
برآشفتہ چوں توسنانِ شموس

تبیرہ ہم آواز شد با دراے
چو صورِ قیامت دمیدند ناے

ز خاربدنِ کوسِ خارا شگاف
پر افگند سیمرغ در کوہِ قاف

ز فریادِ خرمہرہ و گاو دم
علی اللہ بر آمد ز رویینہ خم

سپاہ از دو سو ماند در داوری
کہ دولت کرا مے کند یاوری

ہماں اہرمن روے زنگی رنگ
در آمد چو پیلانِ جنگی بہ جنگ

تنی چند را پی سپر کرد باز | نشد هیچکس پیش او رزم ساز
نهیره پوشی از ساقهٔ قلب شاه | درآمد چو شیری به ناوردگاه
به تیغ آتشی برکشیده چو آب | کزو خیره شد چشمهٔ آفتاب
شه از قلب دانست کان شیرمرد | همانست کان جنگ پیشینه کرد
شد اندیشه ناک از پی کار او | که با اژدها دید پیکار او
دریغ آمدش آنچنان گردنی | شکسته شود پیش آهرمنی
سوار تنومند چابک رکاب | که بر آتش انگشت زد بی‌حساب
فرشته صفت گرد آن دیو چهر | همی گشت چون گرد گیتی سپهر
نخستین نبردی که تدبیر کرد | بر آن تیره دل بارش تیر کرد
چو دژخیم را نامد از تیر باک | رمیده شد از تیر خود خشمناک
یکی خشت پولاد الماس رنگ | برآورد و زد بر دلاور نهنگ
که آن خشت گر بر زدی بر هیون | تمام از دگر گوشه جستی برون
ز سختی که تن را بهم درفشرد | بر آن خاره شد خشت پولاد خرد
دگر خشتی انداخت آن تیز تر | بر آن گشتنی هم نشد کارگر
سوم همچنین خشت بر وی شکست | نشاید که خشت آب را باز بست
چو دانست کان دیو آهن سرشت | نگردید از حربهٔ تیر و خشت
نهنگی جهانسوز را برکشید | سوی اژدهای دمنده دوید
زدش بر کتف گاه وجودش ز جای | چنان کان ستمگر درآمد ز پای
دگر باره برخاست از تیره گرد | بسختی درآویخت با هم نبرد
ز شوریدگی راه بختش گرفت | بآن آهنی چنبر سختش گرفت
ز زینش برآورد چون تند شیر | ز تارک رسیدش تا ترکش بزیر
بپاسی پدید آمد از تیر تنگ | بسی لنگر و نازکتر از الا پلنگ

سرش خواست کندن که نرم آمدش / چو دو سه چنان دید شرم آمدش

دو گیسو کشان دید در دامنش / رسن کرد گیسوش در گردنش

چو هندوی دزدیش ز گنجینه برد / ز رومی ربودش به روسی سپرد

چو گشت آن زرشته گرفتار دیو / ز دیوان روسی بر آمد غریو

دگر ره به نخچیر کردن شتافت / کز اوّل گرانمایه نخچیر یافت

از آن طیرگی شاهِ لشکرشکن / بپیچید چون مار بر خویشتن

بفرمود تا ژنده پیلِ سیاه / بخشم آورند اندر آن حربگاه

بزد پیلبان بانگ بر ژنده پیل / بر آن اهرمن راند چون رود نیل

چو دید اژدها پیلِ سرمست را / گشاد اندر آن چیرگی دست را

بدانست کان پیلِ جنگ آزمای / بخرطوم سختش بر آرد ز جای

چنان سخت بگرفت خرطوم او / که دندانِ او شد برو بوم او

خروشید و خرطومش از جای کند / بیفتاد چون کوه پیلِ بلند

شه از هولِ آن بازیِ سهمناک / بترسید کافتد سپه بر هلاک

در آن خشمناکی بفرزانه گفت / که دولت نه بس روی خواهد نهفت

مرا نیز دریافت زو بار سخت / وگرنه چرا جستم این کار سخت

بلا آسمانی چو آید فراز / سپر نازنینان نه پیچد ز ناز

تگ و تاب شاهان صبور اندکی / نگهبد شیر در سال باشد یکی

مرا گشت آسایش از تاختن / نخواهم دریں عمر پرداختن

دلش داد فرزانه کای شهریار / شکیبائی آور دریں کارزار

همانا که پیروزی آید بدست / چو تدبیر داری و شمشیر هست

اگر چاره در جنگ خارا شود / بتدبیر و تیغ آشکارا شود

چو یاری کند با تو بختِ بلند / چنین فتنه را سر در آری به بند

اگرچه یکے موے ز اندامِ شاہ   بمن بر گرامی تر از صد کلاہ
ولیکن در اختر چه دانست راز   که چوں شاہِ عالم شود رزم ساز
باقبالِ شاہ و به نیروے بخت   درآید بچنگال آں تنومندِ سخت
جز ایں نیست کاں پیکرِ سخت چرم   ندارد پےِ سخت و اندامِ نرم
یکے تن شد از آنکه رویین تن است   تواں کشتن از جانش گر ز آہن است
نباید برو زخم راندن چو تیغ   کز آہن نگردد پراگنده میغ
سرش را مگر در کمند آوری   بپیچی کمندش به بند آوری
گرش مے نشاید بشمشیر کشت   که دارد پےِ سخت و چرمِ درشت
چو در زیرِ زنجیرش آری اسیر   برو خواہ شمشیر زن خواہ تیر
شہ از گفتهٔ مردِ اختر شناس   خدا را پذیرفت بر خود سپاس
چو فیروزیِ خویش دید از خداے   باں خنگِ ختلی در آورد پاے
که او را شہِ چینیاں داده بود   ز سبز آخرِ چینیاں زاده بود
کمندے و تیغے گرانمایه خواست   عناں کرد سوے بد اندیش راست
درآمد برآں دیوِ دریا شکوه   چو ابرِ سیه کو بر آید ز کوه
بجنبید از جاے خویش آں نہنگ   که اقبالِ شاہش فرو بست چنگ
کمندِ عدو بند را شہریار   در انداخت چوں چنبرِ روزگار
بگردن در افتاد بدخواه را   زمیں بوسه داد آسماں شاہ را
چو در گردنِ دشمن آمد کمند   شتابنده شد خسروِ دیو بند
بپیچید کمندش سر اندر کشید   کشاں ہمچناں سوے لشکر کشید
بغلطید آں شیرِ نخچیر سوز   چو آہو بزیرِ چنگالِ یوز
چو آں کوہِ وحشی درآں دشت بود   ز افتادن و خاستن گشت خورد
ز لشکرگہ شاہِ فیروزمند   غریوے بر آمد بچرخِ بلند

تبیره چنان شد در آن خرمی که آمد برقص آسمان بر زمی
چو شه دید کان پیکر دیو رنگ باقبال طالع در آمد بچنگ
نشاندش بزودی دگر دشمنان سپردش بزندان آهرمنان
دل روسیان از چنان زور دست بر آن دشمن دشمن افگن شکست
شه روس شد چون گدازنده موم بشادی در آمد شهنشاه روم
تماشای رامشگران ساز کرد در خرمی بر جهان باز کرد
نیوشنده شد نالهٔ چنگ را بکف بر نهاد آب گل رنگ را
ز فیروزی بخت خود کرد یاد نبیذ گوارنده میخورد شاد
چو شب قفل فیروزه بر زد بگنج ترازوی کافور شد مشک سنج
همان مشکبو باده میخورد شاه همان پرده میداشت مطرب نگاه
گهی گفته لعلی به پیمانه خورد گهی گوش بر لعل ناسفته کرد
بهر می که میخورد میریخت گنج بخواهنده میداد بیدست رنج
در آمد بافسانهای دراز ز هر سر گذشته پژوهنده راز
از آن تیغ زن مرد چابک سوار سخن راند با انجمن بیشمار
که از روزش آن بیوفا هم نبرد ندانم که خون ریخت یا بند کرد
اگر ماند در بند آن رهزنان برون آوریمش به نوک سنان
وگر رفت زان رفته در ناندیم همان به که بی یاد او می خوریم
چو شد مغزش از خوردن باده گرم بزندانیان بس دلش گشت نرم
بفرمود کان بندی بی زبان بیاید برامشگه مرزبان
بفرمان شه آن گرفتار بند برامشگه آمد چو کوه بلند
همه تن شکسته ز نیروی شاه فرو پژمریده در آن بزمگاه
بزاری بنالید زان خستگی شفیعیش شد بیش از زبان بستگی

چو مرغ زبان بسته نالید زار ‏ ‏ بجنبید بر روی دلِ شهریار

از آں زور دیده تنِ زورمند ‏ ‏ بفرمود تا بر گرفتند بند

رها کردش آں شاهِ آزاد مرد ‏ ‏ بآزاد مرغی زباں کس نکرد

نشاندش بآرزم و دادش طعام ‏ ‏ نوازشگری کرد با او تمام

سے چند با گوهرش یار کرد ‏ ‏ نے گوهرش را پدیدار کرد

چو مستی در آمد بآں شور بخت ‏ ‏ بغلطید چوں سایه در زیرِ تخت

زِ گوسن دلی گرچه با کس نساخت ‏ ‏ نوازندهٔ خویشتن را شناخت

از آنجا سراسیمه بیروں دوید ‏ ‏ چناں شد که کس گردِ او را ندید

شگفتی فرو ماند خسرو درآں ‏ ‏ نشانِ سخن باز جست از سراں

که ایں بندی از باده چوں شاد گشت ‏ ‏ چرا شد زِ ما دور کآزاد گشت

بزرگانِ دولت درآں جستجوے ‏ ‏ فتادند زآں کار در گفتگوے

یکے گفت صحرائیست ایں شگفت ‏ ‏ چو بندش بریدند صحرا گرفت

دگر گفت چوں مے درو کرد کار ‏ ‏ سوے خانهٔ خویش بر بست بار

شه از هرچه رفت آشکار و نهفت ‏ ‏ سخن گوش میکرد و چیزے نگفت

درآں ماند کیں پردهٔ نیلگوں ‏ ‏ چه شب بازی آرد زِ پرده بروں

دلِ شه چو زآں نکته آگاه گشت ‏ ‏ زِ ساختے خود آرزو خواه گشت

دگر ره توقف پسندیده داشت ‏ ‏ که تاراجِ بدخواه در دیده داشت

چو هفتے گذشت آمد آں پیلِ مست ‏ ‏ کمرگاهِ زیبا عروسے به دست

بآرزم در پیشِ خسرو نهاد ‏ ‏ برسمِ پرستش زمیں بوسه داد

چو آورد زیں گونه صیدے زِ راه ‏ ‏ دگر بار بیروں شد از بزمِ شاه

عجب ماند خسرو چو ایں کار دید ‏ ‏ نه در مار در مهرهٔ مار دید

زِ شرمِ شه آں لعبتِ نازنیں ‏ ‏ چو لعبت بسر در کشید آستیں

چو شه دید در خرگه آن ماه را ز مردم تهی کرد خرگاه را
بپرسید کاحوال خود باز گوی دلم را بدین داستان باز جوی
پرستندهٔ خوب و صاحب نواز پرستش کنان برد شه را نماز
دعا کرد بر تاجدار جهان که تاجت مبادا ز گیتی نهان
توئی آن جهانگیر کشور گشای که از دین و داد آفریدت خدای
شکوهت چو روز آشکارا تراشت ز دولت دلت با مدارا تراشت
رسانی بتو نور امید را فروغ از تو تابنده خورشید را
دگر پادشاهان لشکر شکن یکے تاجور شد یکے تیغ زن
تو آن آفتابی درین روزگار که هم تیغ گیری و هم تاجدار
چو در بزم باشی جهان خسروی چو در رزم آئی جهان پهلوی
ندارد چو من خاکی آن دسترس که با آب حیوان بر آرد نفس
کرا زهره کاینجا کند ناله گرم که گر زهره باشد گدازد ز شرم
سفالے که ماراشت ناسفتنی است چو گفتی بگو اندکے گفتنی است
من آن سفته گوشم که خاقان چین ز ناسفتگان کرده بودم گزین
بدرگاه شاهم فرستاد و گفت که دُرهاست این دُرج را در نهفت
مگر آن سخن را گران دید شاه نکرد از سر خشم بر من نگاه
مرا در پس پرده خاموش کرد بیکبار یادم فراموش کرد
من از دوری شه به تنگ آمدم ز تنگ آمدن سوی جنگ آمدم
نمودم بناوردگاه از نخست باقبال شه آن هنرهای چست
دگر ره که با تیغ بر اوهم زدم یکے لشکر روس درهم زدم
سوم روز چون بخت یاری نکرد گرفتار دشمن شدم در نبرد
ز دشمن رهائے بکین تاختم ز خشم خدا صورتے ساختم

نگشت آن رهنمای ستمگر مرا — ببرد آن چنان سوی لشکر مرا
سپردم به دوسان بیداد گر — که این گنج را بسته دارید سر
دگر ره سوی جنگ پرواز کرد — به پیل افگنی جنگ را ساز کرد
چو اقبال شاهنشه پیل تن — چو پیله فگندش در آن انجمن
ز فیروزیش شد در آوردگاه — سرم بر فلک شد به نیروی شاه
چو دیدم که دام تو در میکشد — کمندت بلا را به خود میکشد
بجوئی ز پیش نگشتم رها — که ناگشته دیدم هنوز اژدها
بجوئی دلم گشت فیروز شد — کزان گونه دیوی در آمد به بند
همه روس را دل چو اندوه شد — گل سرخ شان خیری زرد شد
بمن بر شده لشکری دیدبان — همه خارج آهنگ و ناخوش زبان
چو غول شب آیین بد ساز کرد — ز ره بردن مردم آغاز کرد
رسن بسته چون غول بر دست و پای — مرا در یکی خانه کردند جای
چو از شب یکی نیمه کمتر گذشت — بگوش آمدم های و هوی ز دشت
در آمد یکی ابر ظلمات رنگ — ازان جنگ سازان ببارید سنگ
رقیبان که شب پاس میداشتند — ز بیمش همه جای بگذاشتند
بجز سر ندیدم که از کله کند — یکی کند و بر دیگری می فگند
ز بس کله سر که بر کنده بود — یکی کوه زان کله آگنده بود
در آمد چو مرغم ز جا برگرفت — همه پشتم از دشت و پا برگرفت
بپایین که تخت شاهم رساند — ز پایان ماهی بماهم رساند
بزندان ندیدم تا اکنون چو گنج — بشادی کنون کرد خواهم سپنج
زن آن به که زیور کشد پای او — نه زندان که زندان کند جای او
چو دانم نماید دل کامیاب — که می بینم این کام دل را بخواب

پری‌چهره چون حال خود باز گفت ز شادی رخ شاه چون گل شگفت
ز بوسیدن حقهٔ نوش او سخن گفت چون حلقه در گوش او
که ای تازه گل برگ نادیده گرد به مهر خدا چنبری در نورد
به مهر تو ام پیشتر گشت عزم که دیبای بزمی و زیبای رزم
بپرخاش که جانستان دیدمت قوی دست و چابک عنان دیدمت
برامش کنون نیز بینم شگرف حریفی نداری درین هر دو حرف
حریفت منم خنده و ساز رود دلم تازه گردان به بانگ سرود
پری‌چهره برخاست بنواخت چنگ کمان خدنگی و تیر خدنگ
نوایی زد از نغمهای نوی نوای سرود از دل پهلوی
که شاها خدیوا جهان پهلوا خردمند گویا خرد پرورا
سر سبزت از سرزنش دور باد دل روشنت چشمهٔ نور باد
جوان بخت بادی و فیروز رای توانا و دانا و کشور گشای
کمربست جانت بآسودگی قبای تنت دور از آلودگی
بهر جا که رو آری از نیک و بد پناهت خدا باد و پشتت خرد
چنان باد کاختر بکامت شود همه ملک عالم بنامت شود
بیا ساقی آن رنگ داده عصیر که رنگش بخون داد دهقان پیر
بده تا کمر چون در آید بچنگ دهد رنگ و آبش مرا آب و رنگ

فیروزی یافتن سکندر بر لشکر روس

سیاه سحر چون علم بر کشید جهان حرف شب را قلم بر کشید
دماغ زمین از تف آفتاب بسرسام سودا در آمد بخواب
بر آورد مرغ سحرگه غریو چو سرسامی از نور و صرعی ز دیو

شه از خواب سر بر زد آشوبناک — دل پاک را کرد ز اندیشه پاک
به طاعتگه آمد نیایش نمود — زبان را به شکر آزمایش نمود
ز یاری ده خود در آن داوری — گهی یارگی خواست گه یاوری
چو رخت بغلطید بر روی خاک — کمر بست و زد دامن درع چاک
رها ورش آورنگ بر پشت پیل — کشیدند شمشیر گردش دو میل
در آن پهن صحرای دریا شکوه — حصاری شد از موج لشکر چو کوه
سپه را به آیین پیشینه روز — برآراست سالار گیتی فروز
چپ و راست پیرامن آن حصار — ز پولاد بستند ره بر نشیبار
ز دیگر طرف گروهی سرفراز — برآراست لشکر بآیین و ساز
جرشهاے گروهی خروشان شده — دماغ از تف خشم جوشان شده
ز عکس سر تیغ و برق سنان — دل از جای میرفت و دست از عنان
ترنگ کمان رفت در مغز کوه — فشافش کشان تیر بر هر گروه
ز پولادی کشتی گردن کشان — پرول ریخته مغزها از دهان
ز بیداد گوپال پیل افگنان — فلک جامه در خم نیل افگنان
نهیب پلارک ز پرهاے سور — ز بال عقابان تهی کرد دور
سپر نیزه از طاسکها سرنگون — بچشم رفو ریخته طاس خون
شم باد پایان ز خون چون عقیق — شده تا بند زمین بخون در غریق
سنان در سپهر کوکب افروخته — سپر بر سپهر کوکبه دوخته
ز بس خشت آهن که شد بر هلاک — بهم بست بر کشتگان خون و خاک
سر انگشت تیغ گردن گذار — بر آورد از جوی خون لاله زار
ز سوزن سنان سینه ها دوخته — ز مقراضه مقراضی آموخته
ز هر قبضهٔ خنجرے در شتاب — برآورده چون اژدها سر ز خواب

ز بس کشتگان گرد بر گرد راه — چو بازار محشر شده حرب گاه
نماینده رومی به هر سو ستیز — برآورده از روسیان رستخیز
برآمیختند لشکر روم و روس — بشطرنج و سپیدی چو روی عروس
پیکار در آن حرب چون پیل مست — یکی حربه پهلوانی به دست
چگونه نبرد پیل پولاد پوش — ز شیر ژیان چون برآید خروش
بر آن پیل و آن شیر همانند شاه — که بر پیل و بر شیر بر بست راه
به هر تیغ دارے که او ساز کرد — سرش را به تیغی ز تن باز کرد
سیه پوش چترش چو عباسیان — زده سنگ بر طاس برطاسیان
به نیروے بازوے و زخم رکاب — چپ و راست افگند سر بے حساب
هم او پاے بر جاے و هم لشکرش — که تا کے بر آید ز کوه اخترش
صطرلاب فرزانه در آفتاب — بطالع گرفتن چو مه در شتاب
چو طالع به پیروزی آمد پدید — جهان کرد شمشیر شه را کلید
بشه گفت برزن که یاری تراست — درین دستبرد استواری تراست
بجنبید خسرو چو دریاے نیل — سر دشمن افگند در پاے پیل
شبیه روسی آورد یک ترکتاز — چو گنبد اژدهاے دهن کرده باز
برآورد پیروزیے شاه دست — نقنطال روسی در آمد شکست
چو بشکست بشکستن خود وشان — بیک حمله از جاے خود برد شان
شه پیل افگن به خم کمند — در آورد نقنطال را زیر بند
هزیمت بر افتاد بدخواه را — جهان داد شاهی جهان شاه را
ز روسی دلے جوے خوں ریختند — گرفتند و کشتند و آویختند
ز بس روسیان را سر انداختند — بقم کشتے از کشته پرداختند
ز شیران برطاس روسی دیار — گرفتار شد تیغ زن صد هزار

دگر کشته شد زیرِ شمشیر و تیر / ز کشتن نبود فتنه را ناگزیر

قدر مایه رفتند بے برگ و ساز / گریزاں شبے روس گشتند باز

نه چنداں غنیمت بلشکر رسید / که اندازهٔ آید آں را پدید

ز سیم و زر و قند و لعل و دُر / شتر بار قطارہا گشت پُر

چو بر دشمناں شاه شد کامگار / شد از فرخی کارِ او چوں نگار

فرود آمد از خنگ ختلی خرام / که دید آنچه مقصود بودش تمام

بشکرِ خدا روے بر خاک سود / که فتح از خدا آمد او خاک بود

چو کرد آفریں داورِ خویش را / ہماں گنجہا داد درویش را

جہاں را ز دشمن تہی دید جاے / بآرامش و رامش آورد راے

بیا ساقی آں جامِ گوہر فشاں / بترکیبِ من گوہرے در فشاں

مگر جانِ مشکل بدو تر شود / که زنگارِ گوہر بہ گوہر شود

انتخاب از شاہنامہ

بر تخت نشستن نوشیرواں و اندرز کردن بسرداراں

چو کسریٰ نشست از بر تخت عاج ‌‌ ‌ بسر بر نہاد آں دل افروز تاج
جہاں تازہ شد از سر گاہ اوے ‌ ‌ ابا گرگ میش آب خوردے بجوے
بشاہی برو خواندند آفریں ‌ ‌ بفرمان او شد زمان و زمیں
ورا نام کردند نوشیرواں ‌ ‌ کہ فرش جواں بود و دولت جواں
چو کسریٰ نشست از بر گاہِ نو ‌ ‌ ہمے خواندندے ورا شاہِ نو
بگفتند کایں شاہ جاوید باد ‌ ‌ فرش برتر از فرِ جمشید باد
ز بس خوبیِ داد و آیین اوے ‌ ‌ وزآں نامور دانش و دین اوے
بزرگانِ گیتی شدند انجمن ‌ ‌ چو بنشست سالار با رائے زن
سرِ نامداراں زباں برگشاد ‌ ‌ ز دادارِ نیکی دہش کرد یاد
چنیں گفت کز کردگارِ سپہر ‌ ‌ دلِ ما پر از آفریں باد و مہر
کزاویست نیک و بد و نام و کام ‌ ‌ وزاو مستمندیم وزو شاد کام
وزویست فر و بدویست زور ‌ ‌ بفرمانِ او تابد از چرخ ہور
ز رائے و ز پیمانِ او نگذریم ‌ ‌ نفس جز بفرمانِ او نشمریم
بتختِ مہی بر ہر آنکس کہ داد ‌ ‌ کند در جہاں باشد از تخت شاد

هر آنکس که اندیشهٔ بد کند — بفرجام بد با تن خود کند
ز ما هرچه پرسید پاسخ دهیم — بپاسخ همه راه فرّخ نهیم
از اندیشهٔ دل کس آگاه نیست — بدین تنگی اندر مرا راه نیست
اگر پادشا را بود پیشه داد — کنند بیگمان هرکس از داد شاد
از امروز کاری بفردا ممان — چه دانی که فردا چه گردد زمان
گلستان که امروز باشد ببار — تو فردا چنی گل نیاید بکار
بدانگه که یابی تن زورمند — ز بیماری اندیش و درد و گزند
پس زندگی یاد کن روز مرگ — چنانیم با مرگ چون باد و برگ
بدانگه که در کار سستی کنی — همه رای نا تندرستی کنی
چو چیره شود بر دل مرد رشک — یکی دردمندی بود بی پزشک
دگر بر خرد چیره گردد هوا — نخواهد بدیوانگی بر گوا
دگر مرد بیکار هشیار گوی — نماندش نزد کسی آبروی
بکژی ترا راه تاریک تر — سوی راستی راه باریک تر
بکاری که تو پیشدستی کنی — به آید که تندی و سستی کنی
اگر جفت گردد زبان با دروغ — نگیرد ز بخت سپهری فروغ
سخن گفتن کژ ز بیچارگیست — به بیچارگان بر بباید گریست
چو برخیزد از خواب شاه از نخست — ز دشمن بود ایمن و تندرست
خردمند و از خوردنی بی نیاز — فزونی بیرمن درد و رنج است و آز
اگر شاه با داد و بخشایش است — جهان پر ز خوبی و آسایش است
دگر کژّی آرد بداد اندرون — کبستش بود خوردن و آب خون
هر آنکس که هست اندرین انجمن — شنیدار این برآورده آواز من
بدانید و سرتاسر آگه بوید — همه ساله با بخت همره بوید

که ما تاجداران پیش دیده ایم　　بداد و خرد راه بگزیده ایم
ولیکن ز دشمن نباید شنید　　بد و نیک را زو بباید پدید
هر آنکس که آید بدین بارگاه　　بیابد نشسته کاری به بیگاه و گاه
نباشم ز دشمن همداستان　　که بر من بپوشد چنین داستان
بدرگاه بر کار داران من　　ز لشکر گزیده سواران من
چو دزدی بر ایشان نداریم ننگ　　نگه کرد باید بنام و به ننگ
همه مردمی باید و راستی　　نباید بداد اندرون کاستی
هر آنکس که باشد ز ایرانیان　　ببندد بدین بارگه بر میان
نباید ز ما گنج و گفتار نرم　　چو باشد پرستنده با رای و شرم
چو بیداد گیرد کسی زیردست　　نباشد خردمند و ایزدپرست
مکافات باید بمال بد که کرد　　نباید بهم تا جوانمرد خورد
شما دل بفرمان یزدان پاک　　بدارید وز ما مدارید باک
که اوبست بر پادشا پادشا　　جهاندار و پیروز و فرمانروا
فروزندهٔ تاج و خورشید و ماه　　نماینده ما را سوی داد راه
جهاندار و بر داوران داور اوست　　از اندیشهٔ هر کسی برتر اوست
مکان و زمان آفرید و سپهر　　بیاراست جان و دل ما بمهر
نگهدار تاج است و تخت بلند　　ترا بر پرستش بود یارمند
شما را دل از مهر ما بر فروخت　　دل و چشم دشمن بفرمان بدوخت
همه تندرستی بفرمان اوست　　همه نیکوئی زیر پیمان او بشمرد
ز خاشاک تا هفت چرخ بلند　　هوا آتش و آب در گشت و درود
به هستیّ یزدان گواهی دهند　　روان ترا دید زو نماند نهان
ستایش همه زیر فرمان اوست　　پرستش بجاے ویرانی آباد کرد

چو نوشیرواں ایں سخن برگرفت
جهانے ازو مانده اندر شگفت
همه یکسر از جاے برخاستند
برو آفرینے نو آراستند

بخشش کردنِ نوشیرواں پادشاہیِ خود را بچہار بہره و نامه نوشتن بکارداراں در بارهٔ داد گستری

شهنشاه دانندگاں را بخواند
سخنهاے گیتی سراسر براند
جهاں را بہ بخشید بر چار بهر
ورو نامزد کرد آباد شهر
نخستیں خراساں ازآں یاد کرد
دل نامداراں بداں شاد کرد
دگر بهره زو قم بد و اصفهاں
نهادِ بزرگان و جاے مهاں
وزو بهره بد آذرآبادگاں
که بخشش نهادند آزادگاں
وز ارمینیه تا در اردبیل
بہ پیمود دانا بحد بوم گیل
سوم پارس و اهواز و مرز خزر
ز خاور ورا بود تا باختر
چهارم عراق آمد و بوم روم
چنیں پادشاہی و آباد بوم
ازیں مرزها هرکه درویش بود
ز شاهانش برنج تن خویش بود
بہ بخشید آگنده گنجے بریں
جهانے برو خواندند آفریں
ز شاهاں هر آنکس که بد پیش ازوے
اگر کم بدش جاه اگر بیش ازوے
بخستی ز بهره نه کشت و درود
نوشتے کس پیش ازیں تا بسود
سه یک بود یا چار یک بهر شاه
قباد آمد و ده یک آورد راه
ز ده یک برانکس که بد کهتر سخن
بکوشد که کهتر چو مهتر سکند
زبانه نبادش بر آں سر بر درنگ
بدریا لبس ایمن مشو از نهنگ
بکسرے رسید آں سزاوار تاج
ز بخشید بہ جاے ده یک خراج

شدند انجمن بخردان و ردان
همه پادشاهان شدند انجمن
گزیتی نهادند بر یک درم
کسی را کجا تخم یا چار پایے
ز گنج شهنشاه بر داشتنے
بناکشتنی اندر نبودے سخن
گزیت زبر بار ور شش درم
ز زیتون و از گوز و هر میوه دار
ز ده بن درم سی پسیدے بگنج
وزین خوردنیهای خرداد ماه
کسی کش درم بود و دهقان نبود
گزارند از ده درم تا چهار
کسی بر کسی بر نکردے ستم
گزارنده بودے بدیوان شاه
دبیر و پرستندهٔ شهریار
گزیت و خراج آنچه بد نام برد
یکی آنکه بر دست گنجور داد
دگر تا فرستند بهر کشورے
به دیگر که نزدیک موبد برد
بفرمان او بود کارے که بود
پراگنده کار آگهان در جهان
همه روے گیتی پر از داد کرد

بزرگان و بیدار دل موبدان
زمین را ببخشید و بر زد رسن
گر ایدونکه دهقان نبودے درم
بهنگام ورزش نبودے بجاے
ز کشتن زمین خوار نگذاشتے
پراگنده شد رشتهاے کهن
بجز راستان بر همین زد رقم
که در رهگذرگان شاخ بودے بیار
نبودے جز این تا سه سال رنج
نکردے بیار اندرون کس نگاه
نبودے غم و رنج کشت و درود
بسالے ازو پیشترے کاروار
بسالے سه بهره بود این درم
ازین باژ بهرے بهر چار ماه
نبودے بدیوان کسی را شمار
بسه روز نامه بموبد سپرد
نگهبان آن نامه دستور داد
بهر کاردارے و هر رهبرے
گزیت و سر باژها بشمرد
ز باژ و خراج و ز کشت و درود
که تا نیک و بد زو نماند نهان
بهر جاے ویرانی آباد کرد

بگفتند در دشت خرد و بزرگ
بر آبشخور آمد همی میش و گرگ

یکی نامه فرمود بر پهلوی
بپاسخ آید چون ز من بشنوی

نخستین سر نامه گفت از درست
شهنشاه کیشراسپ یزدان پرست

برومند شاخ از درخت قباد
که تاج بزرگی بسر بر نهاد

ازو دیده آباد هر بوم و بر
که یزدان داد آورش داد فر

ستوده کارداران باژ و خراج
پرستنده ساخته فر و تاج

باندازه از ما شما را درود
ز مهر یاد فرزاد آتشکده بر فزود

نخستین سخن چون گشایش کنیم
جهان آفرین را ستایش کنیم

خردمند بینا دل آن را شناس
که دارد ز دادار گیتی سپاس

بداند که هست او ز ما بی نیاز
بنزدیک او آشکار است راز

کسی را کجی سرفرازی دهد
نخستین درش بی نیازی دهد

مرا داد فرمود و خود داور است
ز هر بد بری جاودان برتر است

بیزدان رسی شاه و کهتر یکیست
کسی را جز از بندگی کار نیست

ز ثروت زمین تا بچرخ بلند
ز خورشید تا تیره خاک نژند

پی مور بر هستی او گواست
که ما بندگانیم و او پادشاست

نفرمود ما را جز از راستی
که دیو آورد کژی و کاستی

اگر بهر من زین جهان فراخ
نبودی جز از باغ و میدان و کاخ

نجستی دل من جز از داد و مهر
گشادن بهر کار بیدار چهر

کنون روی گیتی همه سر بسر
ز خاور بر و تا در باختر

بشاهی مرا داد یزدان پاک
ز رخشنده خورشید تا تیره خاک

نشاید که جز داد و مهر آوریم
دگر چون بکاری بچهر آوریم

نشاید کم اندیش و دشت بزرگ
همی گوسفندی شناید ز گرگ

نباید کہ بر زیردستان ما
ز دہقان و آذرپرستان ما

بخشکی بخاک و بکشتی بر آب
برآشفتہ روز و بہنگام خواب

ز بازارگانان کہ پر تر و خشک
درم دارد و درّ خوشاب و مشک

نباید کہ خور جز بداد و بمہر
بر ایشان بتابد ز چرخ سپہر

بدین گونہ رفت این نژاد و گہر
پسر تاج یابد ہمے از پدر

بجز داد و خوبی نبد در جہان
یکے بود با آشکارا نہان

نہادیم بر روی زمین را خراج
درخت و گزیت از پئے تخت و تاج

چو این نامہ آمد بنزد شما
کہ فرخندہ باد اورمزد شما

کسے کو بسی یک درم بگذرد
بہ بیداد بر یک نفس بشمرد

بہ یزدان کہ او داد دیہیم و فر
کہ برسم میانش ببرندہ او

جز این نیست باد افرہ روزگار
بپاید چو تخم بد آید ببار

ہمین رسم و این نامہ بنہید پیش
مگردید ازین فرخ آیین و کیش

بہر چار ماہے یکے بہر ازین
بخواہید با داد و با آفرین

بجائے کہ باشد زیان ملخ
وگر تفت خورشید تابد بشخ

وگر برف و باد از سپہر باشد
بدان کشتمندان رساند گزند

ہمان گر نبارد بنوروز نم
ز خشکی شود کشت خرم دژم

مخواہید باژ اندران بوم و رست
کہ ابر بہارش بباران نشست

ز تخم پراگندہ وز مزد رنج
ببخشید کارندگان را ز گنج

زمینے کہ آن را خداوند نیست
بمرد و ورا خویش و پیوند نیست

نباید کہ این بوم ویران بود
کہ در سایۂ شاہ ایران بود

کہ بدخواہ بر گنج ننگ آورد
کہ چونین بہانہ بچنگ آورد

ز گنج آنچہ باید بدارید باز
کہ کرد اشتد یزدان ازان بے نیاز

که پیران نبود بوم در خرّه من — نباشد بر او سایهٔ فرّ من
کسی را که باشد درین پایه کار — اگر گیرد این کار دشوار خوار
سرکشم زنده بر دار جانی که هست — اگر سرفراز است و گر زیردست
چنین کان که شاهان پیشین بدند — از این کار بر دیگر آیین بدند
به دونیک با کارداران بدی — جهان پیش اسپ سواران بدی
خرد را همین خیره بفریفتند — از افزونی گنج نشکیفتند
مرا گنج داد است و دهقان سپاه — نخواهم به بیداد کردن نگاه
شمارد جهان باز جستن بداد — نگهداشتن ارج مرد نژاد
گرامی‌تر از گنج بدخواه من — که جوید همی کشور و گاه من
سپهبد که مردم فروشد بزر — نیابد بر من بازگه بر گذر
کسی را نبود ارج ازین بارگاه — که با داد و مهر است و با رسم و راه
چه بیدار دل کارداران من — بدیوان نبوید شوند انجمن
چو پیدا آید از گفت یکتن دروغ — ازان پس نگیرد بر ما فروغ
به بیدادگر گر مرا مهر نیست — پلنگ و جفا پیشه مردم یکیست
هر آنکس که او راه یزدان بجست — به آب خرد جان تیره بشست
بدین بارگاهش بلندی بود — بر موبدان ارجمندی بود
بنزدیک یزدان زتخمی که کشت — بپاید بپاداش خرّم بهشت
که ما بی‌نیازیم ازان خواسته — که گردد بنفرین روان کاسته
مرا گوشت و درویش باشد خورش — ز چرمش بود بیگمان پرورش
پلنگی به از شهریاری چنین — که نه شرم دارد نه آیین و دین
گشاده است بر ما ره راستی — چه کوشیم خیره در کاستی
زشاهی بد و داد دادن بروی — بدان تا رسد نزد ما گفتگوی

بنزدیک یزدان بود ناپسند ‏ ‏ ‏ نباشد بدین بارگاه ارجمند

ز یزدان و از ما بر آنکس درود ‏ ‏ ‏ که از داد و مهرش بود تار و پود

اگر دادگر باشی ای شهریار ‏ ‏ ‏ بگیتی بمانی یکی یادگار

که جاوید هر کس کند آفرین ‏ ‏ ‏ بدان شاه کآباد دارد زمین

خردمند بینادل آنرا شناس ‏ ‏ ‏ که دارد ز دادار گیهان سپاس

ز شاهان که با تخت و افسر بدند ‏ ‏ ‏ بگنج و بلشکر توانگر بدند

نه بد دادگر تر ز نوشیروان ‏ ‏ ‏ که جاوید بادا روانش جوان

نه زو پیشتر کس به مردانگی ‏ ‏ ‏ بتخت و بدیهیم و فرزانگی

اندرز نوشیروان بایرانیان و پذیرفتن پادشاهان فرمان اورا

پدید آمد آن روز شنبلید ‏ ‏ ‏ چو برآمد شب تیره شد ناپدید

نشست از بر تخت نوشیروان ‏ ‏ ‏ دلی شاد و خندان و دولت جوان

جهانی بدیدار بنهاد روی ‏ ‏ ‏ هر آنکس که بد در جهان دادجوی

بآواز گفت آن زمان شهریار ‏ ‏ ‏ که جز پاک یزدان مدانید یار

که داننده اویست و هم رهنمای ‏ ‏ ‏ هم او دست گیرد بهر دو سرای

مباشید ترسان ز تخت و کلاه ‏ ‏ ‏ گشاده است بر هر کسی بارگاه

هر آنکس که آید بروز و بشب ‏ ‏ ‏ ز گفتار بسته مدارید لب

اگر چه شما هم با انجمن ‏ ‏ ‏ در آهسته باشیم با رای زن

بهنگام خواب و بر دشت نخچیرگاه ‏ ‏ ‏ بسوی شما را گشاده است راه

بخواب و بخور و بیداری و رنج و ناز ‏ ‏ ‏ از این بارگه کس نگردید باز

مگر آرزو را همه یافته ‏ ‏ ‏ نخستین یکی تن ز ما تافته

بدانگه شود شاد و روشن دلم ‏ ‏ ‏ که رنج ستمدیدگان بگسلم

مبادا که از کارداران من ——— گر از لشکر و پیشکاران من
بخسپد کسے با دلے دردمند ——— که از درد او بر من آید گزند
سخن گرچه اندک بود در نہاں ——— بپرسد ز من کردگار جہاں
ز باژ و خراج آں کجا مانده است ——— که موبد بدیوان ما رانده است
نخواہند نیز از شما زر و سیم ——— بخسپید زیں پس دل از من بہ بیم
برآمد ز ایواں یکے آفریں ——— بخورشید بر شد ز روے زمیں
که نوشیرواں باد با فرہی ——— ہمه ساله با تاج شاہنشہی
مبادا ز او تخت پردخت و گاه ——— ہم ایں نامور خسروانی کلاه
برفتند با شادی و خرمی ——— چو باغ ارم گشت روے زمی
بگیتی ندیدے کسے را دژم ——— وز ابر اندر آمد بہنگام نم
جہاں شد بکردار خرم بہشت ——— ہمے ابر در بوستاں لاله کشت
در و دشت و پالیز شد چوں چراغ ——— چو خورشید شد باغ و چوں باغ راغ
پس آگاہی آمد بروم و بہند ——— که شد مرز ایراں چو رومی پرند
زمیں را بکردار تابنده ماه ——— بداد و بلشکر بیاراست شاه
کسے آں سپه را نداند شمار ——— بگیتی مگر نامور شہریار
ہمه با دلے شاد و با ساز جنگ ——— ہمه گیتی افروز و با نام و ننگ
دل شاه ہر کشورے خیره گشت ——— ز نوشیرواں شاں رواں تیره گشت
فرستاده آمد ز ہند و ز چیں ——— ہمه شاه را خواندند آفریں
ندیدند با خویشتن تاو اوے ——— سبک شد بدل باژ با ساو اوے
ہمه کہتری را بیاراستند ——— ہمه برده و بردہا خواستند
بزریں عمود و بزریں کلاه ——— فرستادگاں بر گرفتند راه
بدرگاه شاه جہاں آمدند ——— که با ساو و باژ گراں آمدند

به هشتم شد آراسته بارگاه
ز بس برده و بدره و بارخواه

بر این نیز بگذشت چندے سپهر
همے رفت با شاهِ ایران بمهر

رسیدنِ منذرِ تازی نزدِ نوشیروان بفریادِ بیدادِ قیصرِ روم

چو منذر بیامد بنزدیکِ شاه
همه مهتران بر گشادند راه

بپرسید ازو شاه و شادی نمود
ز دیدارِ او روشنائی فزود

جهاندیده منذر زبان بر گشاد
ز روم و ز قیصر همے کرد یاد

بدو گفت اگر شاهِ ایران توئی
نگهدار و پشتِ دلیران توئی

چرا رومیان شهریاری کنند
بدشتِ سواران سواری کنند

دگر شاه بر تختِ قیصر بود
سزد گر سرافراز بے سر بود

چو دستور باشد گرانمایه شاه
نه بینید چو ما نیز فریاد خواه

سوارانِ دشتی ز رومی سوار
نه آیند در کوششِ کارزار

ز گفتارِ منذر برآشفت شاه
که قیصر همے برفرازد کلاه

ز لشکر زبان آورے برگزید
که گفتارِ قیصر بداند شنید

بدو گفت از ایدر برو تا بروم
میاسای هیچ اندر آباد بوم

بقیصر بگوے ار نداری خرد
ز رایِ تو مغزِ تو کیفر برد

اگر شیرِ جنگی بتازد بگور
کبابش کند شیر در آبِ شور

ز منذر ترا داد یابی بس است
که او را نشست از برِ کرگس است

چپا خویش پیدا کن از دستِ راست
چو پیدا کنی مرز جوئی رواست

چو بخشندهٔ بوم و کشور منم
بگیتی سرافراز و مهتر منم

همے آں کنم کار کز من سزد
نمانم که بادے بر او بر وزد

چو با تازیان دست یازی بکین
یکے در جهان خویشتن را ببین

بدیدم که آن پادشاهی مراست / ز گاو تا برج ماهی مراست
اگر من سپاهی فرستم بروم / ترا تیغ پولاد گردد چو موم
فرستاده از پیش نوشیروان / بیامد بکردار آب روان
بر قیصر آمد پیامش بداد / بپیچید سرمایهٔ قیصر ز داد
نداد ایچ پاسخ ورا جز فریب / همی دید دور از بلندی نشیب
چنین گفت کز مغز کم خرد / سخن باور آن کن که اندر خورد
اگر خیره مغزی بنالد همی / بدین بارگه بر ببالد همی
گر آید و گر نه ز دشت نیزه وران / بنالد کسی از کران تا کران
زمین آنکه بالا ست پهنا کنم / بدان دشت بی آب دریا کنم
فرستاده بشنید و آمد چو گرد / سخنهای قیصر همه یاد کرد
برآشفت کسری بدستور گفت / که با مغز قیصر خرد نیست جفت
من او را نمایم که فرمان کراست / جهان جستن و جنگ و پیمان کراست
ز بیشی و از گردن افراختن / وزین کوشش و غارت و تاختن
پشیمانی افزون خورد زانکه هست / بشب زیر آتش کند هر دو دست
بفرمود تا در دمیدند نای / سپاه اندر آمد ز هر سو بجای
ز درگاه برخاست آوای کوس / زمین قیرگون شد هوا آبنوس
گزین کرد از آن لشکر نامدار / سواران شمشیر زن صد هزار
بمنذر سپرد آن سپاه گران / بفرمود کز دشت نیزه وران
سپاهی بر از جنگ جویان بروم / که آتش بر آرند از آن مرز و بوم
که هر چند من شهریاری توام / بدین کینه بر تاجداری توام
ز روم و ز رومی مدار ایچ باک / چه رومی بر من چه یک مشت خاک
فرستاده را گفت چون چرب گوی / از ایدر فرستم بنزدیک اوی

مگر خود نباید ازیں پس گزند
بقیصر بگو روم ما را پسند

نویسنده خواست از بارگاه
بقیصر یکی نامه فرمود شاه

ز نوشیروان شاهِ فرخ نژاد
جهانگیر زنده کنِ کیقباد

بنزدیکِ قیصر سرافرازِ روم
نگهبانِ آن مرز آباد بوم

نامۂ شاہ کسریٰ بقیصرِ روم

سرِ نامه کرد آفرین از نخست
گرانمایگی جز بیزدان نجست

خداوندِ گردنده خورشید و ماه
کزو ایست پیروزی و دستگاه

که بیرون شد از رای گردان سپهر
اگر جنگ جوید اگر داد و مهر

تو گر قیصرِ روم و گر رهبری
مکن هیچ با تازیان داوری

دگر بیش گیری ز چنگال گرگ
تو دانی کزو رنج بینی بزرگ

دگر سوی منذر فرستی سپاه
نمانم بتو لشکر و تاج و گاه

اگر زیردستی شود پر منش
بشمشیر یابد ز ما سرزنش

تو زان مرز بگذر منه پیش پای
چه خواهی که پیمان بماند بجای

اگر بگذری زین سخن بگذرم
سر و گاهِ تو زیرِ پی بسپرم

درود از خداوند و دیهیم و زور
یلان کو نسنجید به بیداد شور

نهادند بر نامه بر مهرِ شاه
سوارے گزیدند ازان بارگاه

چنان چون بباید بچیره زبان
جهاندیده و گرد و روشن روان

فرستاده با نامۂ شهریار
بیامد بر قیصرِ نامدار

بدو آفرین کرد و نامه بداد
همے رای کسریٰ بدو کرد یاد

سخنهاش بشنید و نامه بخواند
بپیچید و اندر شگفتی بماند

ز گفتارِ کسریٰ سرافراز مرد
برو چهر ز چین کرد و رخسار زرد

رسیدنِ نامۂ نوشیرواں نزدِ قیصر و فرستادنِ قیصر پاسخِ آں نامه را

نویسندۂ خواند و پاسخ نوشت · پدیدار کرد اندرو خوب و زشت
سر نامه چوں گشت مشکیں ز قار · نخست آفریں کرد بر کردگار
نگارندۂ بر کشیده سپہر · کزو ایست پرخاش و آرام و مہر
بگیتی یکے را کند تاجور · وزو او بہ یکے پیش او با کمر
اگر چو سپہر رواں زیر تست · سر مشتری زیر شمشیر تست
بدیواں نگه کن کہ رومی نژاد · بہ تخم کیاں باژ ہرگز نداد
تو گر شہریاری نہ من کہترم · ہماں با سر و افسر و کشورم
چه باید پژوہش چنیدے فسوس · ز بیم پے پیل و آوائے کوس
نخواہم کنوں از شما باژ و ساو · کہ دارد بہ پرخاش با روم تاو
سکندر چه شیدی با ایراں چه کرد · ز ما کو آں شاہِ آزاد مرد
نہفته نشد تیغِ اسکندری · چه سازی ہما با چنیں داوری
بتاراج میرفتند یکچند چیز · گذشت آں ستم بر نگیریم نیز
ز دشت سواراں نیزه وراں · بہ آرام گرد از کراں تا کراں
ز خورشید نوشیراں آفرید · دگر بستد از چرخ گرداں کلید
کہ کس مے نباید ز شاہنشہاں · ہمه کام او باید اندر جہاں
فرستاده را ہیچ پاسخ نداد · ز چندے کہ قیصرے نبایدش یاد
چو قیصر از آں نامه ناشاد گفت · کہ با من مسیح و چلیپاست جفت
فرستاده با او نزد ہیچ دم · دژم دید پاسخ پیامد دژم

بیامد بر شاہ ایراں چو گرد — سخنہاے قیصر ہمہ یاد کرد
چو بر خواند آں نامہ را شہریار — بر آشفت با گردشِ روزگار

رفتن کسرے بجنگ قیصر

ہمہ موبداں و رداں را بخواند — وزاں نامہ چندے سخنہا براند
سہ روز اندروں بود با راے زن — ہمہ با پہلوانانِ لشکر شکن
چہارم بداں راست شد راے شاہ — کہ آرد سوے جنگِ قیصر سپاہ
برآمد ز در نالۂ گاو دم — خروشیدنِ کوس و رویینہ خم
بہ آرامش اندر نبودش درنگ — ہمے از پئے راستی جست جنگ
سپہ برگرفت و بنہ بر نہاد — ز یزدانِ نیکی دہش کرد یاد
یکے گرد بر شد کہ گفتی سپہر — بدریاے قیر اندر اندود چہر
بپوشید روے زمیں را بہ نعل — ہوا یکسر از پرنیاں گشت لعل
نبد بر زمیں پشہ را جایگاہ — نہ اندر ہوا باد را ماند راہ
ز جوشن سواراں و از گردِ پیل — زمیں شد بکردارِ دریاے نیل
جہاندار با کاویانی درفش — ہمے رفت با تاج و زرینہ کفش
ہمے بر شد آوازِ شاں تا دو میل — بہ پیشِ سپاہ اندروں کوس و پیل
پس پشت و پیش اندر آزادگاں — بشد تیز تا آذر آبادگاں
چو چشمش برآمد بہ آذرگشسپ — پیادہ شد از دور و بگذاشت اسپ
ز دستورِ پاکیزہ برسم بجست — دو رخ را بآب دو دیدہ بشست
نواں اندر آمد بآتشکدہ — نہاوند گاہے بزر آژدہ
نہادہ بدو نامۂ زند و استت — بآواز بر خواند موبد درست
ردو ہیربد پیش غلطاں بخاک — ہمہ دامنِ جامہا کردہ چاک
بزرگاں برو گوہر افشاندند — بزمزم ہمے آفریں خواندند

چو نزدیک تر شد ستایش گرفت　　جهان آفرین را نیایش گرفت

و زو خواست پیروزی و دستگاه　　نمودن دلش را سوے داد راه

پرستندگان را به بخشید چیز　　بجائے که درویش دیدند نیز

یکے خیمه زد پیش آتشکده　　کشیدند لشکر ز هر سو رده

زهیر خردمند را پیش خواند　　سخنهاے بایسته چندے براند

یکے نامه فرمود با آفرین　　سوے مرزبانان ایران زمین

که تن درشده باشید و بیدار بید　　جهان را ز دشمن نگهدار بید

کنارنگ یا پهلوان هرکه هست　　همه داد جوئید با زیردست

بدارید چندانکه باید سپاه　　بدان تا نیاید بد اندیش راه

درفش مرا تا نه بینید کسے　　نباید که ایمن بخشید بسے

از آتشکده چوں بشد سوے روم　　پراگنده شد زو خبر گرد بوم

به پیش آمد آنکس که فرمان گزید　　وگر زان بر و بوم شد ناپدید

جهانجوے با هدیه و با نثار　　فراواں بیامد بر شهریار

چناں بد که هر شب ز گردان هزار　　به بزم آمدندے بر شهریار

چو نزدیک شد رزم را ساز کرد　　سپه را درم دادن آغاز کرد

سپهبدش شیروے بهرام بود　　که در جنگ با راے و آرام بود

چپ لشکرش را بفرهاد داد　　بسے پندها بر دلش کرد یاد

چو استاد بر زین ابر میمنه　　گشسپ جهانجوے پیش بنه

بقلب اندروں بود رهبران بپاے　　که در کینه گر داشتے دل بجاے

طلایه بهرمزد خراد داد　　روان و دلش را خرد یاد داد

بهر سو برفتند کار آگهاں　　بدان تا نمانند سخن در نهاں

ز لشکر جهاندیدگاں را بخواند　　بسے پند و اندرز نیکو براند

چنین گفت کاے لشکر بیکران ** ز پر مایگان و ز گندآوران

اگر یکتن از راه من بگذرید ** دم خویش بیراے من بشمرید

بدرویش مردم رسانید رنج ** دگر بر بزرگان که دارند گنج

دگر آبشخور بر میوه دارے کنید ** دگر ناپسندیده کارے کنید

دگر کشتمندے بپوشد بپاے ** دگر پیش لشکر بجنبد ز جاے

بیزدان که او داد دیہیم و زور ** خداوند بہرام و کیوان و ہور

که در دم میانش ببرم به تیغ ** اگر چون ستاره شود زیر میغ

به پیش سپه بر طلایه منم ** جہانجوے بر قلب پایه منم

نگہبان پیل و سپاه و بنه ** گہے بر چپم گاه بر میمنه

بخشکی رودم گر بدریاے آب ** نجویم به بزم اندر آرام و خواب

منادی گرے نام او شیرزاد ** بگرفت آن سخنہاے کسرے بیاد

سپاه دمان گرد لشکر بگشت ** بہر خیمه و خرگہے برگذشت

خروشید کاے پیکران سپاه ** چنین است فرمان بیدار شاه

که گر جز بداد و بمہر و خرد ** کسے سوے خاک سیه بنگرد

بران تیره خاکش بپوشند چون ** بجو آید ز فرمان یزدان برون

به پیش منادی نشد شاه رام ** بروز سپید و شب تیره خام

ہمے گرد لشکر بگشتے براه ** ہمے داشتے نیک و بد را نگاه

ز کار جہان آگہی داشتے ** بد و نیک را خوار نگذاشتے

ز لشکر کسے کو بمردے براه ** ورا دخمه کردے بدان جایگاه

دگر یافته ماندے ازو بیم و زر ** کلاهان و کمند و کلاه و کمر

بد و نیک با مرده بودے بخاک ** نبودے جدا چیز ازو در مغاک

جہانے بدو مانده اندر شگفت ** که نوشیروان آن بزرگی گرفت

بهر جائیگهی که جنگ آمدی ورا رای و هوش و درنگ آمدی
فرستادهٔ خواستی راستگوی که رفتی بر دشمن چاره جوی
اگر یافتندی سوی داد راه نکردی ستم آن خردمند شاه
اگر جنگ جستی بجنگ آمدی بخشم دلاور نهنگ آمدی
بتاراج دادی همه بوم و رست جهان را به داد و بشمشیر جست
یکی دار خورشید بد رای شاه که بر تری و خشکی بتابد براه
ندارد ز کس روشنائی دریغ چو بگریزد از چرخ گردنده میغ
همش داد بخشش همش رنگ و بوی همش در خوشاب و هم آب جوی
فروغ و بلندی نپوشد ز کس دل افروز و رخشنده اویست و بس
شهنشاه با داد با رای و فر جهان را همی داشت در زیر پر
ورا جنگ و بخشش چو بازی بدی ازیرا بدان سرفرازی بدی
اگر پیل و شیر آمدیش پیش نبرداشتی جنگ یکروز بیش
سپاهی که با خود و خفتان بجنگ بپیش سپاه آمدی بی درنگ
اگر کشته بودی اگر بسته زار بزندان بپیروزگر شهریار

گرفتن نوشیروان چند دژ را براه روم

چنین تا بیامد بدان شارسان که شوراب بد نام آن کارسان
از ایران چو گشتاسپ آمد بروم گرفت اندر آن شهر شوراب بوم
برآوردهٔ دید سر در هوا پر از مردم و ساز جنگ و نوا
ز خارا پیفگنده در ژرف آب کشیده سر باره اندر سحاب
بگرد حصار اندر آمد سپاه ندیدند جائی پدیدگاه راه
برو ساخت از چار سو منجنیق بپای آمد آن بارهٔ جاثلیق

برآمد ز هر سو دم تیغ تیز ‏ ‏ ندیدند جایی گذار و گریز

چو خورشید تابان ز گنبد بگشت ‏ ‏ شد آن بارهٔ دژ بکردار دشت

خروش سواران و گرد سپاه ‏ ‏ همان دود آتش برآمد بماه

همه دشمن بی‌تن سر و پای بود ‏ ‏ تن بی‌سران شان دگر جای بود

غریو ز زنهار و خروش زنان ‏ ‏ فزون شد ز زخم تبیره زنان

وز ایشان هر آنکس که پرمایه بود ‏ ‏ بگنج و بمردی گرانمایه بود

ببستند و کردند بر پیل بار ‏ ‏ خروش آمد و نالهٔ زینهار

نجستند بر کس بهنگام رزم ‏ ‏ نه بر گنج و دینار هنگام بزم

وز آنجایگه لشکر اندر کشید ‏ ‏ بره بر دژی دیگر آمد پدید

که در بند او گنج قیصر بدی ‏ ‏ نگهبان آن دژ توانگر بدی

که آرایش روم چید تا هم اوی ‏ ‏ ز کشوری برآمد بفرجام اوی

بدان دژ نگه کرد بیدار شاه ‏ ‏ نشود اندر آن تا رسیده سپاه

بفرمود تا تیرباران کنند ‏ ‏ هوا چون تگرگ بهاران کنند

بمردی سران باره را بشکنند ‏ ‏ بشهر و بدژ آتش اندر زنند

بدان دژ یکی جانور در نماند ‏ ‏ بدان بوم و بر خار و خاور نماند

همه گنج قیصر بتاراج داد ‏ ‏ سپه را همه بدره و تاج داد

برآورد از آن شارسان رستخیز ‏ ‏ همه بر گرفتند راه گریز

خروش آمد از کودک و مرد و زن ‏ ‏ همه پیر و برنا شدند انجمن

به پیش گرانمایه شاه آمدند ‏ ‏ غریوان و فریادخواه آمدند

که دستور و گنجور و گنج آن تست ‏ ‏ بروم اندرون سود و رنج آن تست

بجان و بشهر زینهار خواه تو ایم ‏ ‏ پرستندهٔ فر و کلاه تو ایم

بفرمود شه تا نکشتند نیز ‏ ‏ بدیشان ببخشید بسیار چیز

وزآن جایگه لشکر اندر کشید — وز آرایش رزم برتر کشید
کس آمد بگفت آنکه قیصر سپاه — فرستاد و اینک بیاید ز راه

رزم نوشیروان با فرفوریوس سپه سالار قیصر و شکست دادن و گرفتن قالینیوس و انطاکیه را

چو بشنید کامد سپاهے گران — همه نیزه داران جوشن وران
بلشکر بگفت آنچه بشنید شاه — بدان تا بسیچیده باشد سپاه
برفتند چون کوه آهن ز جاے — خروش آمد و نالهٔ کرناے
نوندے ز گفتار کار آگهان — بیامد بنزدیک شاه جهان
که قیصر سپاهے فرستاد پیش — ازان نامداران و گردان خویش
به پیش اندرون پهلوانے بزرگ — سپاهے همه رزم جویان چو گرگ
هرومیش خواند فرفوریوس — سوارے سرافراز با بوق و کوس
چو این گفته شد پیش بیدار شاه — پدید آمد از دور گرد سپاه
بخندید ازو شهریار جهان — بدو گفت کاین نیست از ما نهان
که ما جنگ را پیش ازین ساختیم — از اندیشه هرگز نپرداختیم
کسے تاجور بر لب آورده کف — بفرمود تا بر کشیدند صف
سپاهے بیامد به پیش سپاه — که شد بسته از گرد بر باد راه
شده نامور لشکرے انجمن — یلان سرافراز شمشیر زن
همه جنگ را تنگ بسته میان — بزرگان و فرزانگان و مهان
بخون آب داده همه تیغ را — بدان تیغ تیره مر میغ را
سپه را نبد بیشتر زان درنگ — که نخچیر گیرد ز بالا پلنگ

بهر سو ز رومی تلی کشته بود دگر خسته از جنگ برگشته بود
پشد خسته از جنگ فرفوریوس دریده درفشش و نگونسار کوس
سواران ایران بسان پلنگ بهامون کجا غرمش آید بجنگ
پس رومیان در همی تاختند درو دشت از ایشان بپرداختند
چنان هم همیرفت با ساز جنگ سپاهی همه گرز و خنجر بچنگ
سپه را بهامون اندر کشید بر آوردهٔ دیگر آمد پدید
دژی بود با لشکر و بوق و کوس کجا خواندندیش قالینیوس
سر بارهٔ او ندیدی عقاب یکی کنده گرد اندرش پر ز آب
یکی شارسان گردش اندر فراخ پر ایوان و میدان و پالیز و کاخ
ز رومی سپاهی بزرگ اندر او همه نامداران پرخاش جو
دو فرسنگ پیش اندرون بود شاه سپه گشته گیتی ز گرد سپاه
خروشی بر آمد ز قالینیوس کز آن نعره اندک شد آوای کوس
بدان شارسان در نگه کرد شاه همی بر زمانه فزون شد سپاه
بدروازها جنگ بر ساختند همی تیر و قاروره انداختند
چو خورشید تابنده برگشت زرد ز گردنده یک نیمه شد لاجورد
ازآن بارهٔ دژ ستانند اندکی همه شارسان با زمین شد یکی
خروشی بر آمد ز درگاه شاه که ای نامداران ایران سپاه
همه پاک ازین شهر بیرون شوید بتاریکی اندر بهامون شوید
اگر هیچ بانگ زن و مرد پیر دگر غارت و شورش و دار و گیر
بگوشم من آید بتاری یک شب که بگشاید از رنج یک مرد لب
هم اندر زمان آتشی فرباد از او شست پس از گاه بینیدش آگنده پوست
چو بر زد ز خرچنگ چنگ آفتاب بفرمود رنج و سپاه گرد خواب

رتبیره بر آمد ز درگاہِ شاہ
گرانمایگاں بر گرفتند راہ

ازاں دژ وزاں شارساں مرد و زن
بدرگاہِ کسرے شدند انجمن

کہ رایدر ز جنگی سوارے نماند
درایں شارساں تاجدارے نماند

ہمہ خستہ و کشتہ شد بیگناہ
گر آمد کہ بخشایش آید ز شاہ

زن و کودکِ خرد با مردِ پیر
نہ خوب آید از دادِ مہتراں اسیر

چناں شد دژ و بارۂ شارساں
کزایں پس نہ بینی جز از خارساں

چو قیصر گنہگار شد ما کہ ایم
بقالیقیوس اندروں بر چہ ایم

بداں مرزباں بر ببخشود شاہ
گنہگار شد رستہ با بیگناہ

بسے خواستہ پیشِ ایشاں بماند
وزآں جایگہ تیز لشکر براند

ہر آنکس کہ دید از درِ کارزار
بہ بستند بر پیل و کردند بار

بہ انطاکیہ در خبر شد کہ شاہ
ابا پیل و لشکر در آمد ز راہ

سپاہے در آں شہر بد بیکراں
دلیرانِ رومی و کُندآوراں

سہ روز اندر آں شاہ را بد درنگ
بہاں تا نباشد بہ بیداد جنگ

چہارم سپاہ اندر آمد چو کوہ
دلیرانِ ایراں گروہا گروہ

بر فتند یکسر سوارانِ روم
ز بہر زن و کودک و گنج و بوم

سہ جنگِ گراں کردہ شد در سہ روز
چہارم چو بفروخت گیتی فروز

گشادہ شد آں مرزِ آباد بوم
سوارے ندیدند جنگی ز روم

بشہر اندر آمد سراسر سپاہ
پیکو را نبد بر زمیں ایچ راہ

بزرگاں کہ با تخت و افسر بدند
ہم آنہا کہ گنجورِ قیصر بدند

بشاہِ جہاندار دادند گنج
بجنگ آمدش گنج چوں بُرد رنج

وزایشاں ہر آنکس کہ جنگی بدند
نہادند بر پشتِ پیلاں بہ بند

اسیراں و آں گنج قیصر ز راہ
بسوے مداین فرستاد شاہ

بگردید بر گرد آن شهر شاه
زمین دید رخشان تر از چرخ ماه

ز باغ و ز میدان و آب روان
همه تازه شد پیر گشته جوان

چنین گفت با نامور شهریار
که انطاکیه است این اگر نوبهار

کسی کو ندیده است خرم بهشت
ز مشکش همه خاک و زرینش خشت

درختش ز یاقوت و آبش گلاب
زمینش سپهر آسمان آفتاب

نگه کرد باید بدین مرز و بوم
که آباد بادا همه بوم روم

آباد کردن نوشیروان شهر زیب خسرو را بسان شهر انطاکیه و جای دادن اسیران روم را در آن زمین

یکی شهر فرمود نوشیروان
بدو اندرون کاخ و آب روان

بکردار انطاکیه چون چراغ
پر از گلشن و کاخ و میدان و باغ

بزرگان روشن دل و شاد کام
ورا زیب خسرو نهادند نام

شد آن زیب خسرو چو خرم بهار
بهشتی پر از بوی و رنگ و نگار

اسیران که آن شهرها بسته بود
به بند گران دسته و پا خسته بود

بفرمود تا بند برداشتند
بدان شهر نو شاد بگذاشتند

چنین گفت کاین نو برآورده جای
همه گلشن و بوستان و سرای

بکردیم تا هر کسی را بکام
یکی جای باشد سزاوار نام

ز گنجش بر هر کسی خواسته
زمین چون بهشتی شد آراسته

ز برزن و کوی و بازارگاه
تو گفتی ستاره است بر خاک راه

پیاده یکی پیر سخن کفشگر
چنین گفت کای شاه بیدادگر

بقالیقوس اندرون خان من
یکی توز بد پیش بالان من

از این زیب خسرو مرا سود نیست / که پیش در کاخ من تود نیست
بفرمود تا بر در شور بخت / بکشتند شاداب چندین درخت
بجنبید بشیار از آن شهریار / که آمد بر آن تود خود خواستار
یکی مرد ترسا گزین کرد شاه / بدو داد فرمان و گنج و سپاه
بدو گفت کاین مرز خسرو گذاشت / غریبان و این خانه تو گذاشت
بسان درخت برومند باش / پدر باش گه گاه فرزند باش
به بخشش و بیداری و زفتی مکن / بر اندازه باید بهر در سخن
از انطاکیه شاه لشکر براند / جهاندیده ترسا نگهبان بماند
پس آگاهی آورد فرفوریوس / بگفت آنچه آمد بقالینیوس
بقیصر چنین گفت کامد سپاه / جهاندیده کسری و پیلان و گاه
سپاه است چندان که دریا و کوه / همی گردد از گرد ایشان ستوه
بپیچید قیصر ز گفتار خویش / بزرگان فرزانه را خواند پیش
ز نوشیروان شد دلش پر هراس / همی رای زد روز و شب در سه پاس
بدو گفت موبد که این رای نیست / که با جنگ کسری ترا پای نیست
برآرند از این مرز آباد خاک / شود کرده قیصران در مغاک
زبان سراینده سست رای / شود بیشتر رنج این پادشای
همه رای ایشان بدان شد درست / که رزم دلیران نبایست جست
چو بشنید قیصر دلش خیره گشت / ز نوشیروان رای او تیره گشت
گزین کرد از آن فیلسوفان روم / سخنگوی با دانش از پاک بوم

بجای آمد از موبدان شصت مرد / پژوهنده روان و خرد را بگرد

پیغام قیصر روم نزد نوشیروان با باژ و ساو

پیامی فرستاد نزدیک شاه
که آشنایگان به یکسو فکندند راه

چو مهراس داننده شان پیشرو
کسی در خرد پیر و در سال نو

ز هر چیز گنجی به پیش اندرون
شمارش گذر کرد بر چند و چون

پیامی ازو پند و نیکو سخن
پشیمان ز گفتارهای کهن

فرستاد با باژ و ساو گران
بگردنگان ز خویشان و کنداوران

چو مهراس نزدیک کسری رسید
برومی یکی آفرین گسترید

تو گفتی که از تیزی و راستی
ستاره برآرد همی ز آشتی

بکسری چنین گفت کای شهریار
جهان را بمهر ار جهاندیدی مدار

بدانی تو اکنون که ایران تهی است
همه مرز بی ارز و بی فرهی است

بدانگاه که قیصر نباشد بروم
نشیند پلنگ اندرین مرز و بوم

همه سودمندی ز دیهیم بود
چو او کم شود نیکوئی کم بود

گر این دشمنی از پی خواسته است
که آزرم و دانش بدان کاسته است

بیاوردم اینک همه گنج روم
که روشن روان بهتر از گنج و بوم

چو بشنید ازو این سخن شهریار
دلش گشت خرم چو باغ بهار

بپذرفت ازو آنچه آورده بود
اگر بدرهٔ زر اگر برده بود

فرستادگان را ستایش گرفت
بر آن نیکوئیها فزایش گرفت

بدو گفت کای مرد روشن خرد
نبرده کسی کو خرد پرورد

اگر زر بگردد همه خاک روم
تو بیشی نزی زان سرافراز بوم

نهادند بر روم و بر باژ و ساو
پراگنده دینار صد چرم گاو

که هر سال قیصر بر شهریار
فرستند ابا هدیه و با نثار

نگردد سپاهش بگرد یمن / نخواهند چیزی ازان انجمن
وزان پس بیامد ز نالهٔ گاو دم / شنیدند و آواز رویینه خم
جهاندار بیدار لشکر براند / بشام آمد و روزگاری بماند
بیاورد چندان سلاح و سپاه / همان برده و بدره و تاج و گاه
که پشت زمین را همی داد خم / ز پیلان و از بدرهای درم
وزان مرز چون آمدش راه رای / بشیروی بهرام بسپرد جای
بدو گفت کاین باژ قیصر بخواه / مکن هیچ سستی بروز و بماه
بجوید همی شیروی روی زمین / همی خواند بر شهریار آفرین
که بیدار دل باش و پیروز بخت / نگهدار زرد رایی کیانی درخت

بزم نخستین نوشیروان با دانایان و پند گفتن بوزرجمهر

چنان بد که یک روز شهاد خوان / بفرمود کان موبدان را بخوان
که باشند دانا و دانش پذیر / سراینده و با هش و یادگیر
بدرگه شد بیدار دل موبدان / ز هر دانشی راه جسته روان
چو نان خورده شد جام می خواستند / یکی جان روشن بیاراستند
ز چیز انکه باید نکوهش خرد / چنین اند باید که جان پرورد
بدانندگان شاه بیدار گفت / که دانش گشاده کنید از نهفت
هر آنکس که دارد بدل دانشی / بگوید مرا زان بود رامشی
از ایشان هر آنکس که دانا بدند / بگفتن دلیر و توانا بدند
زبان بر گشادند بر شهریار / که او بود داننده را خواستار
بگفتند هر کس ز هر در سخن / جوان و جهاندیده مرد کهن
چو بوزرجمهر آن سخنها شنید / بدانش نگه کرد زان شاه دید

یکے آفرین کرد با پاسے خاست — چنین گفت کاسے داور داد راست
زمین بندۂ تخت عاج تو باد — فلک روشن از فرّ تاج تو باد
گر آید ونیکہ فرمان دہد بندہ را — کہ بگشاید از بند گویندہ را
بگویم اگر چند بیمایہ ام — بدانشتن از کہترین پایہ ام
نگویش نباشد کہ دانا زبان — گشادہ کند پیش نوشیروان
نگہ کرد کسرے بدانشدہ گفت — کہ دانش چرا باید اندر نہفت
جوان بر زبان پادشاہی نمود — ز گفتار او روشنائی فزود
ازاں خوب گفتار و آن پندہا — شد آن موبدان را بدل بندہا
نخستین چہ از بند بگشاد لب — بہ یزدان ستودن ہنر داد لب
دگر گفت روشن روان کسے — کہ کوتاہ گوید بمعنی بسے
کسے را کہ مغزش بود پر شتاب — فراوان سخن باشد و دیریاب
چو گفتار بیہودہ بسیار گشت — سخنگوے در مردمی خوار گشت
ہنر جوے و تیمار بیشی مخور — کہ گیتی سپنج است و ما برگذر
اگر روزِ ما پایدار آمدے — جہان را بسے خواستار آمدے
بگیتی بہ از مردمی کار نیست — بدین با تو دانش بہ پیکار نیست
ہمہ روشنی در تن از راستی است — ز تاری و کژی بباید گریست
دلِ ہر کسے بندۂ آرزوست — وزو ہر یکے را دگرگونہ خوست
بہ خو ہر کسے در جہان دیگر است — ترا بادسے آہنیش اندر خور است
ہر آنکس کہ در کار پیشی کند — ہمہ راے و آہنگ بیشی کند
خردمند و دانا و خرم نہان — تنش زیر جان ہست و دل زان جہان
بنایافت رنجہ مکن خویشتن — کہ تیمار جان باشد و رنج تن
ز نیرو بود مرد را راستی — ز سستی دروغ آید و کاستی

ز دانش چو جان ترا مایه نیست ‌‌ ‌ به از خامشی هیچ پیرایه نیست
چو بر دانش خویش مهر آوری ‌ ‌ خرد را ز تو بگسلد داوری
توانگر بود هر که را آز نیست ‌ ‌ خنک مرد کش آز انباز نیست
مدارا خرد را برادر بود ‌ ‌ خرد بر سر جان چو افسر بود
چو دانا ترا دشمن جان بود ‌ ‌ به از دوست مردی که نادان بود
توانگر شد آنکس که خرسند گشت ‌ ‌ ازو آز و تیمار در بند گشت
بیاموختن چون فروتن شوی ‌ ‌ سخنهای دانندگان بشنوی
بگفتار اگر چیره شد رای مرد ‌ ‌ نگردد کسی چیره در کار کرد
هر آنکس که دانش فرامش کند ‌ ‌ زبان را ز گفتار خامش کند
چو داری بدست اندرون خواسته ‌ ‌ زر و سیم و اسبان آراسته
هزینه چنان کن که بایدت کرد ‌ ‌ نباید فشاند و نباید فشرد
میانه گزینی بمانی بجای ‌ ‌ نباشد جز از نیکیت رهنمای
خردمند کز دشمنان دور گشت ‌ ‌ تن دشمن او چو مزدور گشت
چو داد از تن خویشتن داد مرد ‌ ‌ چنان دان که پیروز شد در نبرد
مگوی آن سخن کاندرو سود نیست ‌ ‌ کزان آتشت بهره جز دود نیست
میندیش از آن کان نشاید بدن ‌ ‌ که نتوانی آهن به آب آژدن
فروتن بود شه که دانا بود ‌ ‌ بدانش بزرگ و توانا بود
هر آنکس که او کرده کردگار ‌ ‌ بداند گذشت از بد روزگار
بپرسیدن داور افزون کند ‌ ‌ ز دل کاوش دیو بیرون کند
بپرهیز از هر چه ناکردنی است ‌ ‌ نیازارد آنرا که نازردنی است
به یزدان گراید بفرجام کار ‌ ‌ که روزی ده اوست و پروردگار
از آن خوب گفتار بوزرجمهر ‌ ‌ حکیمان همه تازه کردند چهر

ز پیش شهنشاه برخاستند — بر او آفرین نو آراستند
از او انجمن ماند اندر شگفت — که مرد جوان آن بزرگی گرفت
جهاندار کسری در او خیره ماند — سرافراز روزی دهان را بخواند
بفرمود تا نام او سر کنند — بدانگه که آغاز دفتر کنند
میان جهان بخت بوذرجمهر — چو خورشید تابنده شد بر سپهر
دگر باره موبد بپرسش گرفت — همه بخردان مانده اندر شگفت
زبان باز بگشاد مرد جوان — که پاکیزه دل بود و روشن روان
چنین گفت کز خسرو دادگر — نپیچید باید باندیشه سر
که او چون شبان است و ما گوسفند — دگر ما زمین او سپهر بلند
نشاید گذشتن ز پیمان اوی — نپیچیدن از راه و فرمان اوی
بشادیش باید که باشیم شاد — چو داد زمانه بخواهیم داد
هنرهاش گسترده اندر جهان — همی راز او داشت اندر نهان
مشو باگرایش کردن دلیر — کز آتش بترسد دل نره شیر
اگر کوه فرمانش گیرد سبک — دلش خیره خوانیم و مغزش تنک
همه بر ز شاه است و نیکی ز شاه — کزو بند و چاه است و زو تاج و گاه
ز مهرش جهان را بود ارج و فر — ز خشمش بجوشد به تن در جگر
سر تاجور فر یزدان بود — خروشنده از او شاد و خندان بود
از اهرمن است آنکه زو شاد نیست — دل و مغزش از دانش آباد نیست
شنیدند گفتار مرد جوان — فزون گشت فرتوت را زو روان

پراگنده گشت آن بزرگ انجمن
پر از آفرین زو زبان و دهن

بزم دوم نوشیروان با بوزرجمهر و موبدان

دگر هفته روشن‌دل شهریار / همی بود داننده را خواستار

دل از کار گیتی بیکسو کشید / کجا خواستی گفتار دانا شنید

کسی کو سزاوار درگاه بود / بدانندگی در خور شاه بود

برفتند دانندگان سخن / جوان و جهاندیده مرد کهن

سرافراز بوزرجمهر جوان / بشد با حکیمان روشن روان

حکیمان دانندهٔ هوشمند / نشستند نزدیک تخت بلند

نهادند رخ سوی بوزرجمهر / که کسری همی زو برافروخت چهر

از ایشان یکی بود فرزانه‌تر / بپرسید از او از قضا و قدر

که آغاز و فرجام چونین سخن / چگونه است و این را که افگند بن

چنین داد پاسخ که جوینده مرد / جوان و شب و روز در کار کرد

بود راه روزی برو تار و تنگ / بجوی اندرون آب او با درنگ

یکی بی‌هنر خفته بر تخت بخت / همی گل فشاند برو بر درخت

چنین است رسم قضا و قدر / ز بخشش نیابی بکوشش گذر

جهاندار داناى پروردگار / چنین آفرید اختر روزگار

دگر گفت آنکس که افزون‌تر است / کدام است و بیشی کرا در خور است

چنین گفت آنکس که داننده‌تر / به نیکی و کردارش آید ببر

دگر گفت کز ما چه نیکوتر است / که بر دانش بخردان افسر است

چنین داد پاسخ که آهستگی / کریمی و رادی و شایستگی

فروتن کند گردن خویش پشت / ببخشد نه از بهر پاداش دشت

بکوشد نجوید بکوشش جهان / بپرهیزد هنگام با همرهان

دگر گفت کاندر خردمند مرد ‌ ‌ ‌ هنر چیست هنگام ننگ و نبرد
چنین گفت کانکس که آهوی خویش ‌ ‌ ‌ به بیند بگرداند آهوی و کیش
بپرسید دیگر که در زیستن ‌ ‌ ‌ چه سازی که کمتر بود رنج تن
چنین داد پاسخ که گر با خرد ‌ ‌ ‌ دلش مرد بار است رامش برد
بداد و بستد در کند راستی ‌ ‌ ‌ به بندد در کژی و کاستی
ببخشد گنه چون شود کامگار ‌ ‌ ‌ نباشد سرش تند و نابردبار
بپرسید دیگر که در انجمن ‌ ‌ ‌ نگهبان کدام است بر خویشتن
چنین گفت کان کز پس آرزوی ‌ ‌ ‌ نرفت از گرامی و از نیکخوی
دگر کو بسستی بود پیشکار ‌ ‌ ‌ چو دید از فزونی بد روزگار
دگر گفت کز بخشش و نیکخوی ‌ ‌ ‌ کدام است نیکوتر از هر دو سوی
کجا زود کوشش بار آورد ‌ ‌ ‌ بسا لب ده بارش بهار آورد
چنین گفت آنکس که ناخواسته ‌ ‌ ‌ به بخشش کند جانش آراسته
دگر بر سزا ناشده دارد سپاس ‌ ‌ ‌ نه بخشنده بازارگانی شناس
دگر گفت بر مرد پیرایه چیست ‌ ‌ ‌ وزین نیکویها گرانمایه چیست
چنین داد پاسخ که بخشنده مرد ‌ ‌ ‌ که او نیکوئی با سزاوار کرد
سپالد بکردار سرو بلند ‌ ‌ ‌ سپالیز هرگز نگردد نژند
اگر ناسزا را نشاند بمشک ‌ ‌ ‌ نروید نه روید گل از خار خشک
سخن پرسی از ننگ و ز مرد کر ‌ ‌ ‌ بداد اندر آئی نیاید ببر
دگر گفت کاندر سرای سپنج ‌ ‌ ‌ نباشد خردمند بی درد و رنج
چه سازیم تا نام نیک آوریم ‌ ‌ ‌ وز آغاز فرجام نیک آوریم
بدو گفت شو دور باش از گناه ‌ ‌ ‌ جهان را همه چون تن خویش خواه
هر آن چیز کانت نباشد پسند ‌ ‌ ‌ تن دوست دشمن بدان در مبند

دگر گفت کوشش باندازه و بیش ❊ چگونه گزایم دو گذاشت پیش
چنین داد پاسخ که اندر خرد ❊ بجز اندیشه چیزی نه اندر خورد
چو خواهی که رنجی ببار آیدت ❊ بکوشی چو در پیش کار آیدت
سزای ستایش دگر گفت کیست ❊ اگر بر نکوهیده باید گریست
چنین گفت کان کو بشهر ان پاک ❊ فزون دارد امید و هم ترس و باک
دگر گفت کای مرد روشن خرد ❊ که سرت از بر چرخ سر بگذرد
کدام است کوشش مرا روزگار ❊ ازین بر شده چرخ نا پایدار
چنین داد پاسخ سخنگوی باز ❊ که هرکس که شد ایمن و بی نیاز
زمانه بخوبی ورا داد داد ❊ سزد گر نگیرد بجز از داد یاد
بپرسید دیگر که دانش کدام ❊ بگیتی که باشم ازو شاد کام
چنین گفت کانکو نبود بردبار ❊ بنزدیک او مرد بی شرم خوار
دگر آنکه مغرورش بود ز خشم ❊ نخواهد بخشش از گنهگار چشم
دگر گفت آن چیست ای هوشمند ❊ که آید خردمند را آن پسند
چنین گفت کانکو خرد پرورد ❊ ندارد غم آنکه زو بگذرد
اگر از خردمند بسیار و کاک ❊ نه بندد دل اندر غم و درد و باک
دگر کو ز نابوده ها امید ❊ نه بندد بدان گونه گو بار بید
همیشه بود شاد و خرم روان ❊ به اندوه باشد ز گشته زمان
دگر گفت به چیست به پادشا ❊ که از تیره گردد دل پادشا
چنین داد پاسخ که بر شهریار ❊ خردمند گوید که آهو چهار
یکی آنکه ترسد ز دشمن بجنگ ❊ دو دیگر که از بخشش آید به تنگ
سه دیگر که رای خردمند مرد ❊ بیکسو نهد روز ننگ و نبرد
چهارم که باشد سرش پر شتاب ❊ بیچو یا بکار اندر آرام و خواب

بپرسید دیگر که بی عیب کیست / نکوهیدن آزادگان را ز چیست
چنین گفت کاین را بگوییم راست / گزین در خرد بر سخن بر نوشت
گرانمایگان را نگفتن دروغ / بکژّی و بیداد جستن فروغ
دگر گفت کان کو ستوده گزند / ز خوبا گرامش بود ستودمند
چنین گفت کانکو بود راست گوی / برو راست باشد همه کار اوی
زبان راندن و دیده پر آب شرم / گزیدن خروش اندر آوای نرم
خردمند به کو ندارد روا / خرد دور کردن ز بهر هوا
بپرسید دیگر بیکی هوشمند / که اندر جهان کیست کو بی گزند
بیازد بتدبیر و جان پرورد / وزو خویش و پیوند او برخورد
چنین داد پاسخ که آن کز نخست / در پاک یزدان بدانست و جست
کز اویست سپاس و بدویست پناه / خداوند روز و شب و هور و ماه
دل خویش را آشکار و نهان / سپردن بفرمان شاه جهان
تن خویش را پروریدن بناز / بر او سخت بستن در رنج و آز
نگهداشتن مردم خویش را / بر افزودن توشه درویش را
سپردن بفرهنگ فرزند خرد / که گیتی بنادان نباید سپرد
چو فرمان پذیرنده باشد پسر / نوازنده باید که باشد پدر
بپرسید دیگر که فرزند راست / بنزد پدر جایگاهش کجاست
چنین داد پاسخ که نزد پدر / گرامی چو جان است فرخ پسر
پس از مرگ نامش بماند بجای / ازیرا پسر خواندش رهنمای
بپرسید دیگر که از خواسته / چه دانی که دارد دل آراسته
چنین داد پاسخ که مردم بچیز / گرامیست گر چیز خوار است نیز
درو چند چیز است بسته درشت / نگه تا نداری سخن خوار و سست

خوی مرد دانا بگویم پنج
وز این پنج عادت نباشد برنج

چو نادان که عادت کند هفت چیز
نباشد شگفت ار به رنج است نیز

نخست آنکه هر کس که دارد خرد
ندارد غم آنکه زو بگذرد

نه شادی کند ز آنکه نایافته
که گر بگذرد زو شود تافته

بنابودنیها ندارد امید
نگوید که بار آورد شاخ بید

چو از رنج و ز بد تن آسان شود
ز نابودنیها هراسان شود

چو سختیش پیش آورد روزگار
شود پیش و سستی نیارد بکار

ز نادان که گفتیم هفت است راه
یکی آنکه خشم آورد بیگناه

گشاید در گنج بر ناسزا
نه زو مزد یابد نه هرگز جزا

سیم دیگر بیزدان بود ناسپاس
نباشد خردمند و نیکی شناس

چهارم که با هر کسی راز خویش
بگوید به افزود آواز خویش

به پنجم بگفتار ناسودمند
تن خویش دارد بدو در گزند

ششم گردد ایمن بنا استوار
همی پرنیان جوید از خار بار

به هفتم که بنشیند اندر دروغ
به بیشرمی اندر بجوید فروغ

چنان دان تو ای شهریار بلند
که از بد نه بیند کسی جز گزند

چو بر انجمن مرد خامش بود
از آن خامشی دل برامش بود

سپردن بدانای گوینده گوش
بتن توشه یابی بدل رای و هوش

شنیده سخنها فرامش مکن
که تاج است بر تخت دانش سخن

چو خواهی که دانسته آید ببر
بگفتار بگشای بند از گهر

چو گسترده خواهی بهر جای نام
زبان برگشا همچو تیغ از نیام

چو با مرد دانات باشد نشست
زبردست گردد سر زیردست

بدانش بود جان و دل با فروغ
نگر تا نگردی بگرد دروغ

سخنگوی چون برگشاید سخن
بمان تا بگوید تو تندی مکن

ز گفتار گویا تو دانا شوی
بگوئی از آن پس کز او بشنوی

ز دانش در بی‌نیازی مجوی
وگر چند از او سختی آید بروی

چو با دل زبان را بود راستی
به بندد ز هر سو در کاستی

همیشه دل شاه نوشیروان
مبادا ز آموختن ناتوان

بپرسید پس موبد تیز مغز
که اندر جهان چیست زیبا و نغز

کجا مرد را روشنائی دهد
ز رنج زمانه رهائی دهد

چنین داد پاسخ که هر کو خرد
بیابد ز هر دو جهان بر خورد

بدو گفت اگر نیستش بخردی
خرد خلعت روشن ایزدی

چنین داد پاسخ که دانش به است
چو دانا شود بر مهان بر مه است

بدو گفت اگر آب دانش نجست
بدین آب هرگز روان را نشست

چنین داد پاسخ که با مرد گرد
تن خویش را خوار باید شمرد

اگر ناو دارد برد ز نبرد
سپر بر سگال اندر آرد بگرد

گرامی شود بر دل پادشا
بود جاودان شاد و فرمانروا

بدو گفت اگر نیستش بهره زین
نه دانش پژوهد نه آیین و دین

چنین داد پاسخ که آن به که مرگ
نهد بر سر او یکی تیره ترگ

دگر گفت کز بار آن میوه دار
که دانا بکارد بباغ بهار

چه سازیم تا بر کسی بر خوریم
دگر سایهٔ او به پی بسپریم

چنین داد پاسخ که هر که زبان
ز بد بسته دارد ترنجد روان

کسی را نیازرد بگفتار زشت
بود بر دل انجمن نیز دوشت

دگر گفت هر کو ز راه گزند
بگردد بنیرنگ است اگر از جهند

چنین داد پاسخ که کردار بد
لبان درختیست با بار بد

اگر نرم گوید زبان کسی / درشتی بکوشش نیاید بسی
بدان کز زبان است مردم برنج / چو رنجش نخواهی سخن را بسنج
جهان کم سخن مرد فرخنده پرست / خرد از پیشگاهش نباید نشست
دگر کز بدیهاست تا آمده / گریزد چو از دام مرغ و دده
سه دیگر که بد بد توانا بود / بپرهیزد و پیشه دانا بود
نیازد بکاری که نا کردنی است / نیازارد آنرا که نازردنی است
نشاند که نیکی ازو بگذرد / پی غم ز روز تا آمده نشمرد
نه دشمن ز شمشیر آزیر تنه / به دوست پیوسته چون شیر و پیه
نه شادی که فرجام او غم بود / خردمند را آرز آن کم بود
تن آسانی و کاهلی دور کن / بکوش و ز رنج تنت سور کن
که اندر جهان سود بی رنج نیست / کسی را که کاهل بود گنج نیست
ازین باره گفتار بسیار گشت / دل مردم خفته بیدار گشت
جهان زنده بادا بنوشین روان / همیشه جهاندار و دولت جوان
بر او خواندند آفرین موبدان / کنارنگ و بیدار دل بخردان
ستودند شاه جهان را بسی / برفتند با خرمی هر کسی

بزم چهارم نوشیروان با بوزرجمهر و موبدان

دو هفته برین نیز بگذشت شاه / بپرداخت روزی ز کار سپاه
بیاسود با موبدان و ردان / بایوان خرامید با بخردان
بپرسید شان از تن و از نژاد / ز تیزی و آرام و فرهنگ و داد
ز شاهی و از تاج و گنداوری / ز انجام و فرجام نیک اختری
سخن کرد ازان موبدان خواستار / بپرسیدش برگفت آنچه آمد بکار

چو هر کس باندازهٔ دانشش | سخن راند و نامد ازآن رامشش
به بوزرجمهر آن زمان شاه گفت | که بخشنده گوهر برآر از نهفت
یکی آفرین کرد بوزرجمهر | که ای شاه روشندل و پاک چهر
جهاندار که اندر جهان نیز شاه | نبیند چو تو ننهاد بر سر کلاه
بداد و بدانش بتاج و بتخت | بفر و بچهر و برای و بَخت
چو پرهیزگاری کند شهریار | بر آساید از کینه و کارزار
ز نا کردنی کار برتافتن | به از دل باندوه و غم یافتن
چه نیکو زد این داستان هوشیار | که نیکوست پرهیز با شهریار
ز یزدان بترسد گه داوری | نیازد بکین و بکند آوری
خرد را کند پادشا بر هوا | بدانگه که خشم آورد پادشا
نباید که اندیشهٔ شهریار | بود نا پسندیدهٔ کردگار
ز یزدان شناسد همه خوب و زشت | بپاداش نیکی بجوید بهشت
زبان راستگوی و دل آزرم جوی | همیشه جهان را بدو آبروی
هر آنکس که باشد ورا راسته تن | شکیبا نباید اندر دل انجمن
سخنگوی و روشندل و داد ده | کهان را به که دارد و به مه
کسی کو بود شاه را زیردست | نباید که یابد ز جای نشست
بدانگه شود تاج خسرو بلند | که دانا بود نزد او ارجمند
بنادان اگر [illegible] راستی آورد | سر شهریاری بود [illegible] پاسخ آورد
که نادان ز دانش گریزد همی | بنادانی اندر ستیزد همی
نگهداشتن کار درگاه را | بپرهیز آزردن کام بدخواه را
چو دارد بهر دانشی آگهی | رساند جهاندار با فرهی
نباید که بخشش کند دردمند | که آید مگر شاه را زان گزند

کسے کو بباد افگند در خور اشت — کجا بد نژاد اشت و بد گوهر اشت

کنند شاه دور از میان گروه — بے آزار تا زو نگردد ستوه

هر آنکس که باشد بزندان شاه — گنهگار اگر مردم بیگناه

بفرمان یزدان ببایدش کشاد — بزنند اندرون را بپیچیدن کرد یاد

دگر بدکنش باشد و شوخ و شوم — بپرورد باید ازو روے بوم

که تا روز واژون برو نگزرد — تباهی سوے خان مردم برد

جهاندار باید که از دین و داد — بود در جهان تا بود شاه شاد

کند کار از آشکار و نهان — به تیغ از بد دیو شستن جهان

چو خسرو بفرهنگ دارد سپاه — برآساید از درد فریاد خواه

چو آژیر باشی ز دشمن برای — بد اندیش را دل برآید ز جاے

همه رخنهٔ پادشاهی بمرد — برآری بهنگام پیش از نبرد

ز چیزے که گردد نکوهیده شاه — نکوهش بود نیز بر تاج و گاه

ازو دور گشتن بر خشم هوا — خرد را برآں کار کردن گوا

ربودن بفرزند بر مهر خویش — چو در آب دیدن بود چهر خویش

ز فرهنگ وز دانش آموختن — مجو چاره جز جانش افروختن

کشادن بر او بهره گنج خویش — نباید که یاد آورد رنج خویش

هر آنگه که یازد به بیداد دست — دل شاهزاده نباید شکست

بیازرم باز آریش باز راه — بر او تنگ داری ز جشن دستگاه

دگر دشمنی یابی اندر دلش — خوے باشد از دوستان بگسلش

دگر دیر باشد به نیرو شود — ازو باغ شاهی پر آهو شود

چنان باشد آن جانجوے را فر و هوش — نباید که دارد به بدگوے گوش

چو او بد کنش دست گردد دراز — سخن جز بفرمان یزدان مساز

ز دستور بدگوهر و جفت بد — تباہی بدیہیم شاہی رسد
نباید شنیدن ز ناداں سخن — چو بد گوید از داد فرماں مکن
ہمہ راستی باید آراستن — ز کژی دلِ خویش پیراستن
ز شاہِ جہاندار جز راستی — نشاید کہ دیو آورد کاستی
چو ایں گفتہا بشنود پادشا — خرد را کند بر دلش بر گوا
کند آفریں تاج بر شہریار — شود تختِ شاہی برو پایدار
بماند برو تاجِ شاہی و تخت — بد اندیش نومید گردد ز بخت
چو برگردد ایں چرخ ناپایدار — ورا نام نیکو بود یادگار
بماناد تا روز ماند جواں — بمہر یافت جانِ نوشیرواں
ز گفتارِ او انجمن خیرہ گشت — ہمہ راے دانندگاں تیرہ گشت
چو نوشیرواں ایں سخنہا شنود — بزرگیش چنداں کہ بد بر فزود
وزاں پندہا دیدہ پر آب کرد — دہانش پر از دُرِّ خوشاب کرد
یکے انجمن لب پر از آفریں — برفتند از ایوانِ شاہِ زمیں

بزمِ پنجمِ نوشیرواں با بوزرجمہر و موبداں

برین نیز بگذشت یک ہفتہ روز — بہشتم کہ بفروخت گیتی فروز
بپرداخت آں چادرِ لاجورد — بیاراست گیتی بدیباے زرد
شہنشاہ بنشست با موبداں — جہاندیدہ و کار کردہ رداں
سرِ موبداں و رداں اردشیر — چو شاپور و چوں یزدگردِ دبیر
ستارہ شناساں و جویندگاں — خردمند و بیدار و گویندگاں
سرایندہ بوزرجمہرِ جواں — بیامد برِ شاہِ نوشیرواں
ہمے خواند بر شہریار آفریں — ازو شادماں گشت شاہِ زمیں

بدانندگان گفت شاه جهان که با کیست رای دانش اندر نهان
کزو جان یزدان به نیرو شود همان تخت شاهی بی آهو شود
چو بشنید ازو موبد موبدان زبان برگشاد از میان روان
چنین داد پاسخ که از داد شاه در افشان شود فر و دیهیم و گاه
چو با داد بگشاید از گنج بند پس از مرگ نامش بماند بلند
دگر کو بپوشد زبان از دروغ بجوید بگیتی ز نیکی فروغ
سه دیگر که با داد و بخشایش است ز تاجش زمانه پر آرایش است
چهارم که از گوهر پیش شاه بجو شد سپهر تا شود پادشا
به پنجم چنان باشد اندر سخن که نامش بگردد بگیتی کهن
همه راست گوید سخن کم و بیش نگردد بهر کار از آیین خویش
ششم آنکه بر پرسش تخت خویش چنان مهر دارد که بر بخت خویش
بهفتم سخن گو که دانا بود زبانش بگفتن توانا بود
نگردد دلش سیر از آموختن باندیشگان مغز را سوختن
به آزادی است از خرد هر کسی چنان چون ننالد ز اختر بسی
خرد پرورد جان دانندگان خرد ره نماید بخوانندگان
دل آن شاه کش نیست راه خرد خرد نام و فرجام را پرورد
منش پست و کم دانش آنکس که گفت ستم بر کم ز دانش کسی نیست جفت
چنین گفت پس بزو گرد دبیر که ای شاه دانا و دانش پذیر
ابر شاه زشت است خون ریختن باندک سخن دل بر انگیختن
همان چون سبکسار شد شهریار بی اندیشه و دشت اندر آرد بکار
همان با خردمند گیرد ستیز کند دل ز نادانی خویش تیز
چو از کین دل شاه پر آز گشت روانش ورا دیو انباز گشت

هر آن بیخرد کو نیابد خرد | پشیمان شود هم ز گفتار خود
بدل هر که هم بیخرد با آرزوے | بدین گونه آویزد اسپ نیکخوے
چو آتش که گوگرد یابد خورش | گرش در نیستان بود پرورش
دل شاه نوشیروان زنده باد | سران جهان پیش او بنده باد

بزم ششم نوشیروان با بوزرجمهر و موبدان

بدین نیز یک هفته بگذشت شاه | بفرمود آراستن بارگاه
بیامد نشست از بر تخت زر | ابا یاره و تاج و زرین کمر
بیانشست موبد که بودش وزیر | پیشت دگر پیشد گزیده دبیر
همان بخرد برگزید او موبدان | سخنگوے بوزرجمهر و ردان
به بوزرجمهر آن زمان شاه گفت | که گوهر چرا باید اندر نهفت
سخنها که جان را بود سودمند | وز آموزش از اوج گردد بلند
وز آن گنج گویا نگیرد کمی | شنودن بود مرد را خرمی
چنین گفت موبد به بوزرجمهر | که اے نامور بر گردنده سپهر
چه دانی که بخشیت بگزایدت | چو کمی بود روز بفزایدت
چنین داد پاسخ که کمتر خوری | تن آسان شوی هم روان پروری
ز کردار نیکو چو بیشی کنی | همان برهم آورد پیشی کنی
بپرسید پس موبد موبدان | که اے برتر از دانش بخردان
کسے نیست بے آرزو در جهان | اگر آشکارا بود گر نهان
همان آرزو را پدید است راه | که پیدا بود مرد را دستگاه
کدامین ره آید مرا سودمند | کدام است با رنج و درد و گزند
چنین داد پاسخ که ره از دو سوست | گذشتن چرا تا کدام آرزوست

یکے راهِ بے باکی و تیره بدی   دوم راه نکوکاری و بخردی

ز گیتی یکے باز گشتن بخاک   که راهے دراز است با بیم و باک

خرد بایدت زیں سخن رهنموں   دریں پرسش اندر چرائی نه چوں

خردمند را خلعتِ ایزدیست   سزاوارِ خلعت نگه کن که کیست

تنومند کو را خرد یار نیست   بگیتی کس او را خریدار نیست

چو هشیارِ دانش بیاموخت مرد   سزاوار گردد به ننگ و نبرد

ز دانش نخستیں بیزداں گرائے   که او هست و باشد همیشه بجاے

بدو بگروی کام دل یافتی   رسیدی بجائے که بشتافتی

وگر دانش آنست کز خوردنی   فراز آری از روے آوردنی

بخورد و بپوشش بپاکی گرائے   بدیں دار فرمانِ یزداں بپاے

چو آیدت روزے بچیزے نیاز   بدشت و بگنج بخیلاں متاز

هم از پیشها آں گزیں کاندرو   ز نامش نگردد نهاں آبرو

هماں دوستی با کسے کن بلند   که باشد بسختی ترا یارمند

تو بر انجمن خامشی بر گزیں   چو خواهی که یکسر کنند آفریں

چو گوئی هماں گو که آموختی   بآموختن در جگر سوختی

سخن سنج و دینارِ گنجے مسنج   که بر دانشی مرد خوار است گنج

زباں در سخن گفتن آژیر کن   خرد را کماں و زباں تیر کن

چو رزم آیدت پیش هشیار باش   تنت را ز دشمن نگهدار باش

چو بدخواه پیشت تو صف بر کشید   ترا رائے و آرام باید گزید

چو بینی یا آورد کس هم نبرد   نباید که گردد ترا روے زرد

تو پیروزی ار پیش دستی کنی   سرت پست گردد چو سستی کنی

بدانگه که اسپ افگنی گوشدار   سلیح هم آورد را هوشدار

بلاغت چو با خط فراز آیدش
بأندیشه معنی بیفزایدش

ز لفظ آن گزیند که کوتاه تر
بخط آن نماید که دلخواه تر

خردمند باید که باشد دبیر
همان بردبار و سخن یادگیر

هشیوار و سازنده با پادشا
زبان خامش از بد به تن پارسا

شکیبا و با دانش و راستگوی
وفادار و پاکیزه و تازه روی

چو با این هنرها شود پیش شاه
بباید نشستن ورا پیشگاه

سخنها چو بشنید ازو شهریار
دلش تازه شد چون گل اندر بهار

چنین گفت کسری به موبد که رو
ورا پایگاهی بیارای نو

درم خواه و خلعت سزاوار اوی
که دل شاد گردد بگفتار اوی

بزم هفتم نوشیروان با بوزرجمهر و موبدان

دگر هفته چون هور بفروخت تاج
بیامد نشست از بر تخت عاج

ابا موبد موبدان و ردان
جهانجوی و بیدار دل بخردان

همان ساده و یزدجرد دبیر
به پیش اندرون بهمن تیز ویر

به بوزرجمهر آن زمان گفت شاه
که دلها بیارای و بنمای راه

ز من راستی هرچه دانی بگوی
بکژّی مجوی از جهان آبروی

پرستش چگونه است فرمان من
نگهداشتن رای و پیمان من

سخنها سبک گوی و بسته مگوی
مکن خام گفتار با رنگ و بوی

چنین گفت با شاه بیدار مرد
که ای برتر از گنبد لاجورد

پرستیدن شهریار زمین
نگوید خردمند جز راه دین

بفرمان شاهان نباید درنگ
نباید که گردد دل شاه تنگ

هرآنکس که بر پادشا دشمن است
روانش پرستار آهرمن است

دلے کو ندارد تن شاه دوست — نباید که باشد ورا مغز و پوست
چنان دان که آرام گیتی است شاه — چو نیکی کنی او دهد پایگاه
به نیک و بد او را بود دست رس — نیازد بکین و بآزار کس
تو پیوند فرزند را جاے اوے — چو جان دار بر مهر دلارای اوے
بشهرے که هست اندرو مهر شاه — نباید نیاز اندر آن بوم راه
بدی بر تو از فر او نگذرد — که بخشش همه نیکوئی پرورد
جهان را دل از شاه خندان بود — که بر مهر او فر یزدان بود
چو از نعمتش بهره یابی بکوش — که داری همیشه بفرمانش گوش
چو نزدیک دارد مشو پر منش — وگر دور گردی مکن سرزنش
پرستنده گر یابد از شاه رنج — نگه کن که با رنج نام است و گنج
نباید که سیر آید از کار کرد — همان نیز کندی نگیرد در نبرد
و دیگر که اندر دلش راز شاه — بدارد نگوید بخورشید و ماه
بفرمان شه آنکه سستی کند — همی از تن خویش دشمنی کند
نکوهیده باشد گل آن درخت — که پیرا گند برگ بر تاج و تخت
ز کسهاے او پیش او بد مگوے — که کمتر کنی نزد شاه آبروے
هر آنکس که بسیار گوید دروغ — بنزدیک شاهان نگیرد فروغ
سخن کان نه اندر خورد با خرد — بکوشد که بر پادشا نشمرد
وگر پرسدت آنچه دانی بگوے — به بسیار گفتن مبر آبروے
فزون است از آن دانش اندر جهان — که بشنید گوش آشکار و نهان
کسے را که شاه جهان خوار کرد — بماند همیشه ز دانش بدرد
همان در جهان از خجسته آن بود — که با او لب شاه خندان بود
چو بنوازدت شاه گستی مکن — نگر چه پرستنده باشی کهن

که گر پرورد دیگری را همان — پرستار باشد چه تو بیگمان
وگر با تو گردد ز چیزی دژم — بپوزش گرای و مزن هیچ دم
وگر نیست آگاهیت زان گناه — برهنه دلت را ببر نزد شاه
وگر هیچ تاب اندر آری بدل — بدو روی شاه و دل پر گسل
بفرمش برنجید رنجان ترا — دل سخت و تیره روان ترا
ازاں پس نیابی تو زد نیکوئی — همان گرم گفتار او نشنوی
در پادشا همچو دریا شمر — پرستنده ملاح و کشتی هنر
سخن لنگر و بادبانش خرد — بدریا خردمند چون بگذرد
همه بادبان را کند مایه وار — که هم مایه دار است و هم سایه دار
کسی کو ندارد هنر با خرد — سزد گر در پادشا نسپرد
اگر پادشا کوه آتش بدی — پرستنده را زیستن خوش بدی
چو آتش گه خشم سوزان بود — چه گه خشنود باشد فروزان بود
اگر یک زمان شیر و شهد است بهر — بدیگر زمان چون گزاینده زهر
بگوهر دار دریا بود کان و شاه — بفرمان او تابد از چرخ ماه
ز دریا یکی ریگ دارد بکف — دگر دُرّ دارد میان صدف
جهان زنده بادا بنوشیروان — همیشه بفرمانش چرخ روان
که بر شهریاران گیتی سر است — بهر خوبی آرایش کشور است
نگه کرد کسری بگفتار اوی — دلش گشت خرم ز دیدار اوی
چو گفتی که زه بدره بودی چهار — بدین گونه بد بخشش شهریار
چو با زه بگفتی زه و با زه بهم — چهل بدره بودی ز گنجش درم
شهنشاه با زه زه و با زه بگفت — که گفتار او با درم بود جفت
بیاورد گنجور خورشید چهر — درم بدرها پیش بوذرجمهر

گفتار اندر داد نوشیروان و آرام یافتن جهانیان از آیین او

چو کسری بیامد بر تخت خویش — گرازان و هشیار با بخت خویش
جهان چون بهشتی شد آراسته — ز داد و ز خوبی و از خواسته
برآسود گیتی ز آویختن — بهر جای بیداد خون ریختن
جهان نو شد از فرهٔ ایزدی — بپیوسته گفتی دو دشت پری
نداشت کس غارت و تاختن — دگر دشت سوی بدی آختن
جهانی بفرمان شاه آمدند — ز کژی و تاری بره آمدند
کسی کو بره در درم ریختی — از آن خواسته دزد بگریختی
ز دیبا و دینار بر خشک و آب — بخفتنده روز و بهنگام خواب
ز بیم و ز داد جهاندار شاه — نکردی بد اندیش آن سو نگاه
جهان چون بهشتی شد آراسته — در و دشت یکسر پر از خواسته
نبشتند نامه بهر کشوری — بهر نامداری و هر مهتری
ز بازارگانان ترک و ز چین — ز سقلاب و هر کشوری همچنین
ز بس نافهٔ مشک و چینی پرند — از آرایش روم و ز بوم هند
شده رایران یکسره خرم بهشت — همه خاک عنبر شد و زرش خشت
جهانی به ایران نهادند روی — برآسود از درد و از گفتگوی
گلاب است گفتی هوا را سرشک — برآسود مردم ز درد و پزشک
بیارید بر گل بهنگام نم — نبد کشت ورزی ز باران دژم
جهان گشت پر سبزه و چارپای — در و دشت گل بود و بام و سرای
همه رودها همچو دریا شده — بپالیز گل چون ثریا شده
بپالیزان دانها بیاموختند — روانها بدانش برافروختند

ز بازارگانان هر مرز و بوم | ز ترک و ز چین و ز پشه و ز روم

ستایش گرفتند بر رهنمای | ستایش گرفت از گیا چارپای

هر آنکس که از دانش آگاه بود | ز گویندگان بر در شاه بود

رود چشمه و شیر و از تشنه بد | بد اندیش ترسان ز بیم گزند

چو خورشید گیتی بیاراستی | خروشی ز درگاه برخاستی

که ای زیردستان شاه جهان | مدارید یک تن بد اندر نهان

هر آنکس که از کار دیدست رنج | بیابد باندازهٔ رنج گنج

بگوئید یکسر به سالار بار | که از ما کند مرد را خواستار

دگر وام خواهی بیابد ز راه | درم خواهد از مرد بیدستگاه

نیابد که بایدش دیدست رنج | که گنجور وامش بپردازد ز گنج

کسی کو کشد بر زن کس نگاه | چو خفتش بیابد بدرگاه شاه

ببیند که چاه و دار بلند | که با دار بیشتر شب و با چاه بند

دگر اسپ بایستی جاسته بد | که دهقان گشته بود بد به گاه

بریزند خونش بدان کشتمند | بدو گر گذشت آنکس که باید گزند

پیاده سوارش بماند ز اسپ | بپوزش رود پیش آذرگشسپ

عرض بشنود نام دیوان اوی | بیاید اندر آرند ایوان اوی

گناهی که باشد کم و بیش ازین | ز بدتر بود آنکه بر بیش ازین

نباشد بدان شاه همداستان | بدو بر نخواهد جز از راستان

هر آنکس که بپیچد ازین راه ما
مبادا که باشد بدرگاه ما

پند دادن بوزرجمهر نوشیرواں را و سخن گفتن در کردار و گفتارِ نیک

جهاندار بنشست یکروز شاد
سخن گفت خندان و بگشاد چهر
یکے آفرین کرد بر شهریار
چنین گفت کاے داورِ تازه روے
خجسته شهنشاه پیروز بخت
نوشتم سخن چند بر پهلوی
سپردم به گنجور تا روزگار
بدیدم که این گنبدِ دیر ساز
اگر خود بخیزد از تخت بزم
زمین را بپردازد از دشمنان
شود پادشا بر جهان سربسر
بگیرد بمردی جهانِ فراخ
نهد گنج و فرزند گرد آورد
فراز آورد لشکر و خواسته
گر ایدونکه درویش باشد برنج
ز روے و ز بازوے گرد آورد
شود خاک و بے بر شود رنج اوے
نه فرزند ماند نه تخت و کلاه

بزرگانِ داننده را بار داد
بر تخت بنشست بوزرجمهر
که دل شد بگفتارِ خرم بهار
که بر تو نیابد سخن عیب جوے
جهاندار با دانش و نیک بخت
ابر دفتر و کاغذِ خسروی
بر آید بخواند مگر شهریار
نخواهد همے لب گشادن براز
نهد بر کفِ خویش جاں را بزرم
شود ایمن از رنج آهرمنان
بیابد سخنها همه در بدر
کند گلشن و باغ و میدان و کاخ
بسے روز بر آرزو بشمرد
شود کاخ و ایوانش آراسته
فراز آرد از هر سوے نام و گنج
ز صد سال بر بودنش بگذرد
بدشمن بماند همه گنج اوے
نه ایوانِ شاهی نه گنج و سپاه

چو بنشیند آن جشن باد اوی   بگیتی نگیرد کسی یاد اوی
بدین کار چون بگذرد روزگار   ازو او نام نیکو بود یادگار
ز گیتی دو چیز است جاوید و بس   دگر هرچه باشد نماند بکس
سخن گفتن نغز و کردار نیک   بماند چنان تا جهان است ریک
ز خورشید وز آب وز باد و خاک   نگردد تبه نام و گفتار پاک
پریشان بود گردش روزگار   خنک مرد با شرم و پرهیزگار
سخن شهریارا گفته تا توان   گناهی نکرد شرم دارد روان
بی آزاری و سودمندی گزین   که راین است آیین و فرجام دین
ز من یادگار است چندین سخن   گمانم که هرگز نگردد کهن
چو بگشاد روشندل شهریار   فراوان سخن کرد ازو خواستار
بدو گفت فرخ کدام است مرد   که دارد دلی شاد بی باد سرد
چنین گفت کان کو بود بیگناه   نبرد هست اهرمن او را ز راه
بپرسیدش از کژی و راه دیو   ز راه جهاندار گیهان خدیو
بدو گفت فرمان یزدان بهی است   که اندر دو گیتی بدو فرهی است
در بدتری راه اهرمن است   که مرد پرستنده را دشمن است
خنک در جهان مرد جز نرمش   که پاکی و شرم است پیرامنش
چو دانش تنش را نگهبان بود   همه زندگانیش آسان بود
بماند بدو رادی و راستی   نکوهد دیر کژی و کاستی
هر آن چیز کان بهره تن بود   روانش پس از مرگ دشمن بود
ازیرا هر دو چیزی ندارد دریغ   که بهره بنام است یا بهره تیغ
کسی کو بود بر سر پادشا   روان را نراند بباید جدا
سخن تشنو از مرد ابروی منش   که با جان روشن بود بی کنش

چو خشنود نباید بدیگر سرای — همه را پدر چهر از درد ماند سپاسی
ازین بگذری مرحله آشنا شناس — که از پاک یزدان ندارد هراس
دوم آیدش بهره تن ز تن — شود آرزوها بپیوندد دهن
هم از بهر جانش که دانش بجود — نداند نه از دانشی بشنود
بپرسید کسرے که از مهتران — کرا باشد اندازه بهتران
چنین گفت آنکس که دانا تر است — بهر آرزو هر که دانا تر است
کدام است دانا بدو شاه گفت — که دانش بود مرد را در نهفت
چنین گفت هر کو بفرمان دیو — نبرد دل از شاه کیهان خدیو
کسے را نه بر چیره فرمان برو — که خشم روان است و دام خرد
ده اهرمینند آن به نیروی شیر — که دارند جان و خرد را بزیر
بدو گفت کسرے که ده دیو چیست — کز ایشان خرد را بباید گریست
چنین داد پاسخ که آز و نیاز — دو دیو اند با زور و گردن فراز
دگر خشم و رشک است و ننگ است و کین — چو نمام و دو روی و ناپاک دین
دهم آنکه از کس ندارد سپاس — به نیکی و هم نیست یزدان شناس
بدو گفت ازین شوم ده پر گزند — کدام است اهرمن و زورمند
چنین داد پاسخ بکسرے که آز — ستمکاره دیوے بود دیر ساز
که او را نه بینی تو خشنود هیچ — همه در فزونیش باشد بسیچ
نیاز آنکه او را ز اندوه و درد — همه کور بینند و رخساره زرد
کزین بگذری خسروا دیو رشک — یکے دردمندے بود بے پزشک
اگر در زمانه کسے بے گزند — ببیند شود جان او دردمند
دگر ننگ دیوے بود پر ستیز — همیشه به بد کرده چنگال تیز
دگر دیو کین است پر خشم و جوش — ز مردم بر آرد بناگه خروش

نہ بخشایش آرد بکس بر نہ مہر
دگر دیو نمام کو مجز دروغ
دگر آں سخن چین دو روئیہ دیو
میانِ دو تن جنگ و کیں افگند
دگر دیو بیدانش و نا سپاس
بنزدیک او رائے و شرم اندکے اشت
ز دانا رہنچر پرسید پس شہریار
بہ بندہ چہ داد اشت گیہاں خدیو
چنیں داد پاسخ ورا مرد دیں
ز شمشیر دیواں خرد جوشن اشت
گذشتہ سخن یاد دارد خرد
خرد باد جانِ شما رہنموں
وگر خود بود آنکہ خوانیم خیم
جہاں خوش بود بر دلِ نیک خوے
سگہاے امید گویم کنوں
ہمیشہ خردمند امید وار
نہ اندیشد از کارِ بد یک زماں
دگر ہر کہ خشنود باشد بگنج
کسے کو بگنج و درم ننگرد
دگر دینِ یزداں پرستشت و بس
ز فرمانِ یزداں نگردد سرش
ببریں ہم نشانشت پرہیز رنیز

روش آگاہ دیوے چہ آزنگ چہر
نہراند نراند سخن با فروغ
چریدہ دل از ترس گیہاں خدیو
نکو شد کہ پیوستگی بشکند
نباشد خردمند و نیکی شناس
بچشمش بد و نیک ہر دو یکے اشت
کہ چوں دیو با دل کند کارزار
کہ از کار کوتہ کند دستِ دیو
کہ اے شاہِ با دانش و آفریں
دل و جانِ دانا بداں روشن اشت
بدانش رواں را ہمے پرورد
کہ راہِ دراز اشت پیش اندروں
کہ با او ندارد دل از دیو بیم
نگردد بگیرد دو آرزوے
کہ دل را بشادی بود رہنموں
نہ بیند بجز شادی از روزگار
رہِ تیر گیرد نہ راہِ کماں
نیازد نشازد تنش را برنج
ہمہ روزِ او بر خوشی بگذرد
برنج و بگنج و بآزرم کس
سرشتہ بدی نیست در گوہرش
کہ فرو شد او راہِ یزداں بچیز

بدو گفت ازین ره کدام است شاه | سوی نیکوئیها نماینده راه

چنین داد پاسخ که راه خرد | ز هر دانشی بیگمان بگذرد

همان خوی نیکو که مردم بدوی | بماند همه ساله با آبروی

وزین گوهران آز دیدم برنج | که همواره سیری نیابد ز گنج

بدو گفت شاه از هنرها چه به | که گردد ازو مرد جوینده مه

چنین داد پاسخ که دانش به است | خردمند خود بر جهان بر مه است

که دانا نیازد بمهتری به گنج | تن خویش را دور دارد ز رنج

ز نیروی بخشش بپرسید شاه | که چون جست خواهی همی دستگاه

چنین داد پاسخ که کردار به | بود خشم روشن روان و خرد

ز دانا بپرسید پس دادگر | که فرهنگ بهتر بود یا گهر

چنین داد پاسخ بدو رهنمون | که فرهنگ باشد ز گوهر فزون

که فرهنگ آرایش جان بود | ز گوهر سخن گفتن آسان بود

گهر بی هنر زار و خوار است و سست | بفرهنگ باشد روان تندرست

بدو گفت جان را ز بودن ز چیست | هنرهای تن را ستودن ز چیست

کنون گفت من سر بسر | اگر یاد داری ز من در بدر

خرد خود یکی خلعت ایزدیست | از اندیشه دور است و دور از بدیست

هنرمند کز خویشتن در شگفت | بماند هنر زو نباید گرفت

همان خوش منش مردم خویش کار | نباشد بچشم خردمند خوار

اگر بخشش و دانش و رسم و داد | خردمند گردد آورد بانژاد

بزرگی و افزونی و راستی | همه گیرد از خوی بر کاستی

وزآن پس بپرسید کسری ازوی | که ای نامور مرد فرهنگ جوی

بزرگی بکوشش بود یا به بخت | که باید جهاندار ازو تاج و تخت

چنین داد پاسخ که بخت و هنر — چنانند چون جفت با یکدگر
چنان چون تن و جان که یارند و جفت — تنومند پیدا و جان در نهفت
همان کالبد مرد را کوشش است — اگر بخت بیدار در جوشش است
بکوشش بزرگی نیاید بجای — مگر بخت نیکش بود رهنمای
و دیگر که دنیا فسانه است و باد — چو خوابی که بیننده گیرد بیاد
چو بیدار گردد نه بیند بچشم — اگر نیکوئی دید اگر درد و خشم
دگر پورسشی برگشاد از نهفت — بدانا ستوده کدام است گفت
چنین داد پاسخ که شاهی که تخت — بیاراید و زور یابد ز بخت
اگر دادگر باشد و نیک نام — بیابد ز گفتار و کردار کام
بدو گفت کاندر جهان مستمند — کدام است و بدروز و تا سودمند
چنین داد پاسخ که درویش زشت — که نه کام یابد نه خرم بهشت
پسندید و گفتا که بدبخت کیست — که هموارش از درد باید گریست
چنین داد پاسخ که دانشده مرد — که دارد ز کردار بد روی زرد
بپرسید دیگر که خرسند کیست — به بیشی ز چیز آرزومند کیست
چنین داد پاسخ که آنکس که بهر — ندارد بدین گرد گردان سپهر
بدو گفت ما را که شایسته تر — چنین گفت آنکس که آهسته تر
بپرسید ازو گفت آهسته کیست — که بی تیز مردم بباید گریست
چنین داد پاسخ که از عیب جوی — نگردد تا که بپیچد سر از گفتگوی
بنزدیک او شرم و آهستگی است — خردمندی و رای و شایستگی است
بپرسید ازو نامور شهریار — که از مردمان کیست آسیمه وار
بدو گفت آنکس که کوشاتر است — دو کوشش بدانش بپوشاتر است
بپرسید ازو شهریار جهان — ز آگاهی نیک و بد در نهان

چنیں داد پاسخ کہ از آگہی　　فراواں بود گفت و مغزش تہی
مگر آنکہ گفتند خاکست جاے　　ندانم چگونہ است دیگر سراے
بدو گفت کشورے کہ آباد شہر　　کدام است ما زو چہ داریم بہر
چنیں داد پاسخ کہ آباد جاے　　کہ دارد جہاندار باشد بپاے
بپرسید کشورے کہ بیدار تر　　پسندیدہ تر مرد ہشیار تر
بگیتی کدام است با من بگوے　　کہ بفزاید از دانشے آبروے
چنیں داد پاسخ کہ داناے پیر　　کہ با آزمایش بود یادگیر
بدو گفت کشورے کہ رامش گراست　　کہ دارد بشادی ہمے پشت راست
چنیں داد پاسخ کہ آں کو ز بیم　　بود ایمن و باشدش زر و سیم
بدو گفت ما را ستایش بر چیست　　بنزدیک ہر کس پسندیدہ کیست
چنیں داد پاسخ کہ آں کو نیاز　　بپوشد ہماں رشک با ننگ و آز
ہماں کین و رشکش بماند نہاں　　پسندیدہ او باشد اندر جہاں
ز مرد شکیبا بپرسید شاہ　　کہ از صبر دارد بسر بر کلاہ
چنیں گفت آنکس کہ نومید گشت　　دل تیرہ رایش چو خورشید گشت
دگر آنکہ روزش بباید شمرد　　بکار بزرگ اندروں دست برد
بدو گفت غم بر دل کیست بیش　　کز اندوہ سیر آمد از جانِ خویش
چنیں داد پاسخ کہ آں کو ز تخت　　بیفتاد و نومید گردد ز بخت
بپرسید ازو شہریار بلند　　کہ از ما کہ دارد دل دردمند
چنیں گفت کاں کو خردمند نیست　　توانگر کسے را کہ فرزند نیست
بپرسید شاہ از دلے مستمند　　نشستہ بگرم اندروں با گزند
بدو گفت با دانشے پارسا　　کہ گردد بدو ابلہی پادشا
بدو گفت نومید تر کس کدام　　کہ دارد توانائی و نیکنام

چنیں گفت کاں کو زِ گاوِ سترگ   بپیچد بماند زِ نژادِ سترگ
بپرسید ازو شاهِ نوشیرواں   که اے مردِ بینا و روشن رواں
که دانی که بے نام و آرایش است   که او از درِ مِہر و بخشایش است
بدو گفت مردِ فراواں گناه   گنهگار و درویش و بے دستگاه
بپرسید و گفتش که بر گوے راست   که تا از گذشته پشیماں کراست
چنیں داد پاسخ که آں تیره ترگ   که بر سر نهد پادشا روزِ مرگ
پشیماں شود از دلِ پُر هراس   که جانش بیزداں بود نا سپاس
و دیگر که کردار دارد بسے   بنزدیکِ آں نا سپاساں کسے
بپرسید و گفت اے خرد یافته   هنرها یک اندر دگر بافته
چه دانی کزو تن بود سودمند   همه بر دلِ هر کسے ارجمند
چنیں داد پاسخ که چوں تندرست   بود دل جز از شادمانی نجست
چو از درد روزے بهشتی بود   همه آرزو تندرستی بود
بپرسید و گفتش که از آرزوے   چه بیش است پیدا کن اے نیک خوے
بدو گفت چوں سرفرازی بود   همه آرزو بے نیازی بود
چو از بے نیازی بود تندرست   نباید جز از کارِ دل چیز جست
ازاں پس چنیں گفت با رهنموں   که بر دل چه اندیشه باشد فزوں
چنیں داد پاسخ که رایں را بسه نوے   بسازد خردمند با راه جوے
یکے آنکه اندیشد از روزِ بد   مگر بے گنه بر تنش بد رسد
بترسد ز کارِ فریبنده دوست   که با مغز جاں خواهد و خون و پوست
سه دیگر ز بیداد گر پادشا   که بیکار نشناسد از پارسا
چو نیکو بود گردشِ روزگار   خرد یافته یار و آموزگار
جهاں روشن و پادشاه دادگر   ز گردوں شتابی فزوں زیں هنر

بپرسید از دین و از راستی — کجا دور گردد کژی و کاستی
بدو گفت شاہا بدینی گرای — کزو بگسلد یاد کژو خدای
ہماں دوری از کژی و راہِ دیو — بترسیدن از پاک گیہاں خدیو
بفرمانِ یزداں نہادہ دو گوش — ازیشاں نباشد کسے دیں فروش
وزآں پس بپرسید از پادشا — کہ فرماں رواں است بر پارسا
کز ایشاں کدام اشت پیروز بخت — کہ باشد بگیتی سزاوارِ تخت
چنیں گفت کاں کو بود دادگر — خرد دارد و داد و شرم و ہنر
بپرسیدش از دوستانِ کہن — کہ باشند ہم گوش و ہم سخن
چنیں داد پاسخ کہ از مرد زشت — جوانمردی و داد دادن نکوشت
نخواہد بتو بر بہ آزرم کس — ببخشش بود یار و فریاد رس
بدو گفت کسرے کرا بیش دوشت — کہ باشد از ایشاں ورا خون و پوشت
چنیں داد پاسخ کہ از نیک دل — جدائی نخواہد جز از دل گسیل
دِگر آں کسے کو نوازندہ تر — نکو تر بکردار و سازندہ تر
بپرسید دشمن کرا بیشتر — کہ باشد بدو بر بداندیش تر
چنیں داد پاسخ کہ برتر منش — کہ باشد فراواں بد او سرزنش
ہر آنکس کہ آواز دارد درشت — چہ آژنگ رخسار و بستہ دو مشت
ازو چہ ماند بدو گفت جاوید چیز — کہ آں چیز کمی نگیرد بہ ریز
چنیں داد پاسخ کہ کردارِ نیک — نخواہد جدا بودن از یارِ نیک
بدو گفت کسرے کہ روشن ترشت — کہ بر تارکِ ہر کسے افسر اشت
چنیں گفت کاں جانِ دانا بود — کہ بر آرزوہا توانا بود
بدو گفت شاہ اے خداوندِ مہر — چہ باشد کہ پیدا فزوں از سپہر
نگارش یکے شاہِ بخشندہ دشت — و دیگر دلِ مردِ یزداں پرشت

بپرسید و گفتش چه با زیب تر
چنین داد پاسخ که ای پادشا
به کردار با ناسپاسان کسی
بدو گفت کاندر چه چیز است رنج
چنین داد پاسخ که ای شهریار
پرستندهٔ شاه بد خو ز رنج
بپرسید و گفتا چه دیدی شگفت
چنین گفت با شاه بوزرجمهر
یکی مرد بینی تو با دستگاه
که او دست چپ را نداند ز راست
یکی گردش آسمان بلند
فلک رهنمونش به بختی بود
گران تر چه دانی بدو گفت شاه
بپرسید کز بد ترین کارها
کدام است با ننگ و با سرزنش
چنین داد پاسخ که زفتی ز شاه
توانگر که تنگی کند در خورش
زنانی که ایشان ندارند شرم
همان ننگ مردان که تندی کنند
دروغ آنکه بی‌ننگ و زشت است و خوار
بگیتی ز نیکی چه چیز است گفت
کزآن مرد دانشده جوشن کند

کزآن بر فرازد خردمند سر
بده گنج هرگز بنا پارسا
همه خشت خام اندر آب افگنی
کزآن کم شود مرد را آز گنج
همیشه دلت باد چون نو بهار
نخواهد تن و زندگانی و گنج
کزآن برتر اندازه نتوان گرفت
که یکسر شگفت است گردان سپهر
رسیده کلاهش بابر سیاه
ز بخشش فزونی نداند ز کاشت
ستاره بگوید که چون است و چند
همه بهر او شور بختی بود
چنین داد پاسخ که سنگ گناه
ز گفتارها هم ز کردارها
که خواند ورا هر کسی بدکنش
ستیهیدن از مردم بیگناه
دریغ آیدش پوشش و پرورش
بگفتن ندارند آواز نرم
ابر تنگدستان بلندی کنند
چه بر نابکار و چه بر شهریار
هم از آشکارا هم اندر نهفت
روان را بدان چیز روشن کند

چنین داد پاسخ که کوشا بدین   ز گیتی نیابد مگر آفرین
دگر آنکه دارد بیزدان سپاس   بود دانشی مرد یزدان شناس
بدو گفت کشّی ز کرده چه به   چه ناکرده از شاه وز مرد مه
ز چه بهتر ز خوردن و داشتن   دگر مرد را خوار بگذاشتن
ز چه بهتر کز او باز داریم چنگ   گرفتن چه بهتر ز بهر درنگ
بپاسخ نگهداشتن گفت خشم   چو دانی که با تو بخواهند چشم
دگر آنکه بیدار داری روان   نکوشی ببد کارها تا توان
فروهشته کین بر گرفته امید   نتابد روان زو بکردار شید
بکاری بزه چند یابی مزه   بیفگن مزه دور باش از بزه

نمبر شمار	قاعدہ	مثالیں
۷	حرفِ مکسور کے نیچے دو جگہ کے سوا سب جگہ زیر لکھا گیا - اوّل یاے مجہول کے ماقبل - دوسرے یاے معروف کے ماقبل جو لفظ کے آخر ہے +	دیر - بیچے شاہی +
۸	حرفِ مضموم کے بعد اگر واوِ مجہول نہیں ہے - تو اُس پر پیش لکھا گیا +	شُکر
۹	واوِ معروف کے ماقبل پیش لکھا گیا +	دُور
۱۰	واوِ مجہول کے ماقبل پیش نہیں لکھا گیا +	زور
۱۱	الف - واؤ اور یے کے سوا لفظ کے درمیان جو حرف ساکن ہے - اُس پر جزم لکھا گیا +	صبْر
۱	اِستفہام کی علامت	؟
۲	ندا - تعجب - حسرت - دُعا - قسم - خوشی کی علامت	!
۳	تھوڑے وقفے کی علامت	-
۴	پُورے وقفے کی علامت	+

ہمارا ایما - جہاں پُورا وقفہ ہے - وہاں پڑھنے میں زیادہ ٹھیرنا چاہیے - باقی جگہ کم +

GANJINA-I-KHIRAD

OR

ersian Selections from the Tárikh-i-Firishta, Násikh-ul-Tawáríkh, Anwar-i-Suhailí, Abul Fazal, Díwán-i-Sa'dí, Díwán-i-Nashát, Sikandar Náma, and Sháh Náma.

OR USE IN THE HIGH SCHOOLS, PUNJAB.

blished under the orders of the Director of Public Instruction, Punjab.

Lahore:

PRINTED FOR THE EDUCATIONAL DEPARTMENT,

AT THE MUFID-I-AM PRESS,

Y MUNSHI GULAB SINGH & SONS PROPRIETORS.

1895.

lition. *2400 Copies.* *Price 0-7-1.*